

उद्गीथाचार्यप्रणीतम्
ऋग्वेद-भाष्यम्

(१०, ५, ४—१०, ३४, ३.)

लवपुरम्

(१९९२ वि०)

THE RIG-VEDA

WITH

The Commentary of

UDGITHA-ACHARYA

(X, 5, 4—X, 34, 3.)

D. A.-V. College Research Department,

LAHORE

1935.

दयानन्दमहाविद्यालय-संस्कृतग्रन्थमाला

सा च

दयानन्दब्राह्ममहाविद्यालयाचार्यपदप्रतिष्ठितपूर्वेण दयानन्दमहाविद्या-
लयायानुसन्धानालये विश्वेश्वरानन्दानुसन्धानालये चाध्यक्ष-
पदाधिकारिणा ऐम० ए०, ऐम० ओ० एल०

इत्युपाधिधारिणा

विश्वबन्धुशास्त्रिणा

बहुभिर्विद्वद्भिः सङ्गत्य

सम्पादिता

तस्यां चायं

पञ्चदशो ग्रन्थः

लवपुरम्

(१९९२ वि०)

THE D. A.-V. COLLEGE SANSKRIT SERIES.

Edited

in conjunction with other scholars

BY

VISHVA-BANDHUSHASTRI, M.A., M.O.L.

Director, D A -V. College Research Deptt. and
Vishveshvarananda Research Institute; formerly,
Principal, Dayananda Brahma Mahavidyalaya.

Volume Fifteen.

LAHORE

1985.

ऋग्वेद भाष्यम् ।

❀ निर्गतवनवासि-उद्गीधाचार्यप्रणीतम् ❀

दशम मण्डलम् ।

पञ्चम सूतम् ।

ऋतस्य हि वर्तनयः सुजातमिषो वाजाय प्रदिवः सचन्ते ।

अधीवासं रोदसी वायसाने घृतैरन्नैर्वाधृधाते मधूनाम् ॥ ४ ॥

[मधूनां] मृष्टानां घृतान्नानामवयवभूतैः स्वांशलक्षणैः ।
तस्माद्वयमपि धेयोऽर्धमग्निमाराधयामः ॥

सप्त स्वसृरुपीर्वाविशानो विद्वान्मध्व उज्जभारा दृशे कम् ।

अन्तर्येमे अन्तरिक्षे पुराजा इच्छन्वग्रिमविदत्पूषणस्य ॥ ५ ॥

सप्त स्वसृ-सप्त जिह्वा ज्वालाख्या । काली करालीत्येवमाद्याः । स्वसृ-
र्भगिनीभूता । तदग्नेर्जातत्वात् स्वयंसारिणीर्वा । अरुपीः आरोहणाः ।
वायशान वायश्यमान इत्यर्थे शब्दयमानः स्तोत्रभिर्हूयमान इत्यर्थः ।
विद्वान् सर्वज्ञेदाग्निः* । मध्वः मधुस्वादस्य मृष्टस्य हविषः पूर्णा इति
शेषः । उज्जभार ऊर्ध्वं हरति । दृशे दर्शनाय सर्वस्य । उद्धृत्य च यत्तत्र
हविषिकं उदकं रसीभूतं हविरित्यर्थः । तत् अन्तः मध्ये । येमे नियच्छति
स्थापयति । कस्यान्तर्येमे । अन्तरिक्षे आकाशे स्थितस्य पूषणः । कुत
एतदवगम्यते† । ऋगन्ते तस्य श्रवणात् । आहुत्याधारत्वाच्च । पुराजा
पूर्वमादिसर्गे प्रजापतेर्जातः । किमर्थमादित्यस्यान्तर्येमे इच्छन्कर्त्तुं
फामयमानः । किं वाग्निं रूपं । कीदृशं सामर्थ्यादीप्तं । कस्य पूषणस्य पूषणः ।
तच्च दीप्तं रूपमविदत् विन्दति । तेन च हवीरसेन दीप्तरूपः पूषावश्यं
भवतीत्यर्थः । अथ-‘मूर्धा भुवो भवति नक्तमग्निस्ततस्सूर्यो जायते प्रात-
रग्यन्’ इति मन्त्रान्तरे दशार्नादादित्यात्मना यदाग्निः स्तूयते तदैव-

मर्थयोजना कार्या । सप्त रश्मीन् स्वयं सत्त्रीन् ? आरोचनान् कामयमानः
स्तूयमानो स्तोतृभिः । विद्वानग्निर्मध्य उदकस्य मौमस्य पूर्णानुदकवेलाया-
मूर्ध्वं हरति । आदित्यात्मना स्थितः दर्शनाय प्रकाशनाय सर्वस्य । हृत्वा
च उदकन्धावापृथिव्योर्मध्ये स नियच्छति । अन्तरिक्षे विद्युदात्मना
स्थित्वा । इच्छन्प्रपं लभते वर्षासु पूष्णस्सकाशात् श्वभूतं वा ॥

सप्त मर्यादाः कवयस्तत्क्षुस्तासामेकामिदम्यंहुरो गात् ।

आयोर्ह स्कम्भ उपमस्य नीले पथां विसर्गे धरुणेषु तस्यौ ॥ ६ ॥

सप्त मर्यादाः-सप्त मर्यादा व्यवस्थिता अलंघनीयाः-‘स्तेयं गुरु-
तल्पारोहणं ब्रह्महत्यां भ्रूणहत्यां सुरापानं दुष्टतस्य कर्मण पुनः
पुनस्सेर्षा पातकेऽनुतोद्यम्’ इति । कवयो मेधाविनः । कवयो हिरण्यगर्भ-
प्रभृतयः मेधाविनः । ततश्चुः तक्षतिः करोतिकर्मा कृतवन्तः । तासा-
मर्यादानामध्ये एका इत् इच्छद्भ्योऽप्यर्थे एकामपि मर्यादामभिगच्छन् ।
अंहुरः अंहस्वान् पापवान् भवति । यस्त्वन्यनुमहाणां ह स्कम्भभूतो
भवति स्कम्भवदाश्रयभूतो भवतीत्यर्थः । परत्रापि उपमस्य सर्वस्य
जगतः उपनिमातुरग्नेः । नीले स्थाने अग्निलोकास्थे । पथां वृष्टिलक्षणाना-
मपामुदकानां । विसर्गे विसर्जने अन्तरिक्षे । धरुणेषु उदकेषु मेघोदराग-
तेषु विद्युदात्मना वा । तस्यौ तिष्ठति ॥

असञ्च सञ्च परमे व्योमन्दक्षस्य जन्मभदितेरुपस्ये ।

अग्निर्ह नः प्रथमजा ऋतस्य पूर्वं आयुनि वृषभश्च धेनुः ॥ ७ ॥

असञ्च स०-असञ्चाव्याकृतं वस्तु । सञ्च व्याकृतं । परमे व्योमन्
व्योमनि कारणात्मनाकाशे स्थितः । तत्सर्वमग्निरेव तन्मूलत्वाद्यागस्य
यागमूलत्वाच्च सर्वस्य । दक्षस्य च प्रजापतेः । जन्मन् जन्मनि उत्पत्तौ
निमित्तमग्निरेव उक्तेनैव न्यायेन । अदितेः पृथिव्याः । उपस्ये उपस्थाने
उपरि । अग्निरेव स्थितः । आधिपत्येनमात्रं पतत्वर्थः ? वृषभश्च धेनुश्चा-
न्यच्च सर्वन्द्रव्यमस्माकमग्निरेव भवति तदाकृत्यात्तत् कार्यं कर्त्तव्यम् ॥

अयं स यस्य शर्मन् नवोभिरग्नेरेधते जरिताभिष्टौ ।

ज्येष्ठेभिर्यो भानुभिर्ऋपूर्णां पर्येति परिवीतो विभावा ॥१॥

अयं स य०-अ[यं] सोऽग्निरस्माभिराहूतः यागार्थस्याग्नेरभिष्टौ यागे कृते सति । शर्मन् शरणे रभिर्ज्येष्ठेभिर्वृद्धाभिर्वा* । परिवीतः परिवृतः परिवेष्टितः । पर्येति सर्वतो गच्छति । यत्र यत्र गन्तव्यं तत्र तत्रा-
प्रतिहतगतिर्गच्छतीत्यर्थः । विभावा विविधदीप्तः ।

यो भानुभिर्विभावा विभात्याग्निर्देवेभिर्ऋतावाजस्रः ।

आ यो विवाय सख्या सखिभ्योऽपरिह्वृतो अत्यो न सप्तिः ॥२॥

यो भानुभिः-यश्चाग्निर्विभावा विविधदीप्तिः । ऋतावा च सत्य-
वानुदकवान् यज्ञवान् वा । अजस्रश्चानुप[क्षी]णः अहिंसितो वा । केनाचि-
दन्तभिभूत इत्यर्थः । भानुभिर्देवेभिः दीप्तिभिर्दानादिगुणयुक्ताभिः स्तु-
त्याभिः प्रतिगन्त्रिभिर्वा । विभाति विविधन्दीप्यते । यः यश्च । आ विवाय
आभिमुख्येन गच्छति । सख्या सख्यानि सखिभिः कर्त्तव्यानि हविर्वह-
नादीनि कर्माणि कर्त्तुमिति शेषः । कस्यार्थाय सखिभूतानां यजमाना-
नामर्थाय । कथं गच्छति अपरिह्वृतः अपरिहिंसितः अपरिध्रान्त
इत्यर्थः । किमियं । अत्यो न अश्व इव । कीदृशोऽश्वः । सप्तिः सदा सर्पण-
समर्थः । यथा सत[त]गमनसमर्थोऽश्वः अपरिध्रान्तो गच्छति एवं सोऽ-
[यं]मग्निरस्माभिराहूतो† यागार्थमिति पूर्ववद्वाक्यपरिसमाप्तिः कार्या ।

ईशे यो विश्वस्या देववीतेरीशे विश्वायुरुपसो व्युष्टौ ।

आ यस्मिन्मना हवींष्यग्नावरिष्टरथः स्कन्नाति शूपैः ॥३॥

ईशे यो वि०-गन्धश्चाग्निरीशेषु? ईष्टे । विश्वस्याः सर्वस्याः । देववीतेः
देवाशनस्य हविषः । ईशे ईष्टे च । यः विश्वायुः सर्वत्राप्रतिहतगमनः सर्व-
जीविनो वा । उपसो व्युष्टौ विवासने । आदित्यात्मना स्थितस्सन्नाग्नि-
रुदयेनोपसं विवासयतीत्यतः पद्यमुच्यते । यस्मिन्श्चाहिंसिता यज्ञरथः
असुरराक्षसादिशत्रुबलैः ।

शूपेभिर्वृधो जुषाणो अँकदेवो अच्छा रघुपत्या जिगाति ।

मन्द्रो होता स जुह्या यजिष्ठः सम्मिश्रलो अग्निरा जिघर्ति देवान् ॥४॥

शूपेभिर्वृ०-सोऽग्निरुक्तलक्षण शूपेभिर्वलेर्हविर्लक्षणे बलनिमित्तैर्हविर्भिरित्यर्थ । वृध० वधितस्सन् । जुषाण सेव्यमानश्च । अँकं मन्त्रे यज्वभिस्तुतिभिश्शस्त्रैश्चेत्यर्थ । देवान्नेन अच्छ आप्नु । रघुपत्या लघुपतन शीघ्रगमन । जिगाति गच्छति । गत्वा चाह्वयानन्तर । मन्द्र * स्तुत्य । होता हामकारो । यजिष्ठ० यष्टृतम । सम्मिश्र सम्मिश्र सप्र युक्त सर्वगुणैर्देवैर्वा । जुह्वार्येन पात्रेण हविराजिघर्ति आक्षारयति । देवान् प्रति हवि दधेभ्यो ददातीत्यर्थ ।

तमुत्तामिन्द्रं न रेजमानमग्निं गीर्भिर्नमोभिरा कृणुध्वम् ।

आ यं विप्रासो मतिभिर्गृणन्ति जातवेदस जुह्व सहानाम् ॥५॥

तमुत्तामि०-जातवेदस जुह्वमादातार दातार वा मनुष्यादि बलानाम् । अथवा सहाना शत्रूणामभिभविष्यन्ता सहायाना वा देवाना दागार्थमादा तार । विप्रास मेधाविता स्तातार । मतिभि स्तुतिभि । आ गृणन्ति आदरेण स्तुवन्ति । तमग्निमुत्ता भोक्तानामुत्ताविष दातार । रेजमान ज्वालात्मना कपमान वा पा इन्द्रमिव । गीभि स्तुतिभि । नमोभिरस्त्रैश्च । आ कृणुध्व अस्मदभिमुख यूयमपि कुरुत इ ऋत्विज ।

स यस्मिन्विश्वो वसूनि जग्मुर्वाजेनाध्याः सप्तीवन्त एवैः ।

अस्मे ऊतीरिन्द्रवाततमा अर्वाचीना अग्न आ कृणुष्व ॥६॥

स यस्मिन् वि०-यस्मिन्स्त्वप्यग्नौ स सगतानि स्वत्वेनावस्थिता नीत्यर्थ । विश्वो सर्वाणि । वसूनि धनानि । वाजन अन्नन बलेन वा सह अश्वाश्च यस्मिन्स्त्वप्यग्नौ स्वत्वेनावस्थिता । कादशा अश्वा । सप्तीवन्त सर्पणवन्त सततगमनसमर्था इत्यर्थ । एवै कामैस्सर्वैस्सहिता । स त्व हे इन्द्र परमेश्वरान्ते । अस्मे अस्माकमर्थाय । ऊती कीदृश वात तमा दुर्लभत्व गततमा । आतदुप्राप्ता इत्यर्थ । अर्वाचीना अर्वाग ज्ञाना अस्मदभिमुक्ता । आ कृणुष्व आदरेण कुरु । सर्वान् कामानस्म भ्यन्देदीत्यर्थ ।

अथा ह्यग्ने महा निपद्या सद्यो जज्ञानो हव्यो बभूथ ।
तं ते देवासो अनु केतमायन्नधावर्धन्त प्रथमास ऊमाः ॥७॥

अथा ह्यग्ने०—अथेति हेतु निर्देशे । हीति प्रतिनिर्देशे । अथ यस्मात् हे
अग्ने ! महत्त्वेन स्वेनानिपद्य उपाविश्य वेद्यन्ते । जज्ञानो जायमानः ज्वलन् ।
सद्यः तस्यामेव चेलायां । हव्यः हवनार्हः आहूतिप्रश्नेपार्हः । बभूथ भवसि ।
हि तस्मात् । तन्ते तव । स्वभूतं केतं प्रज्ञानं ज्वालां । अनु आयन्न होमार्थः
मनुगच्छन्ति दीप्ते त्वयि हवींषि जुह्वतीत्यर्थः । देवास- हविषो दातारः
ऋत्विग्यजमानाः । अध अनन्तरं । वर्धन्त वर्धन्ते च पुत्रादिवृद्ध्या
युज्यन्ते चेत्यर्थः । प्रथमासः क्रियाभिर्जनविद्यादिगुणैश्च भवन्तीति
शेषः । ऊमाः त्वया रक्षितास्सन्तः ।

सतमं सूक्तम् ।

स्वस्ति नो दिवो अग्ने पृथिव्या विश्वायुर्धेहि यजथाय देव ।
सचेमहि तव दस्म प्रकेतैरुरुष्या ण उरुभिर्देव शंसैः ॥१॥

स्वस्ति नो दि०—स्वस्ति अविनाशं अस्मभ्यन्दिवस्सकाशात् ।
पृथिव्याश्च । द्युपृथिव्यन्तरिक्षनिवासिभ्यस्सकाशादित्यर्थः । कीदृशं
स्वस्ति उच्येत । विश्वायुः सर्वान्नसहितं । हे अग्ने देव धेहि । किमर्थं
यजथाय देवयागार्थं । सर्वोपद्रवरहितास्सर्वान्नयुक्ताश्च सन्तस्तथा-
स्मान् कुर्वीति वाक्यार्थः । किञ्च सचेमहि सैवेमहि आराधयेम त्वां सदे-
त्येतदाशास्महे वयं । केन । उरुभिः बहुभिः । शंसैः स्तुतिभिः । एतज्ज्ञात्वा
हे दस्म तव स्वभूतैः प्रज्ञानैरुरुष्य रक्ष पालनोपायपरिज्ञानैरुरुष्य
रक्ष नोऽस्मान् ।

इमा अग्ने मतयस्तुभ्यं जाता गोभिरध्वरभि गृणन्ति राधः ।
यदा ते मर्तोऽनु भोगमानद्भुसो दधानो मतिभिः सुजात ॥२॥

इमा अग्ने०—हे अग्ने इमा मतयः स्तुतयः । तुभ्यन्त्यदर्थं
जाताः [अस्म] दादिस्तोत्रमुपादुत्पन्नाः । उच्चरिता इत्यर्थः ।
गोभिरध्वैश्च सहितं राधः धनं हिरण्यादिकमभिगृणन्ति । अभिप्नु-

यन्ति । अहो शोभनमस्मदनुरूपमिति प्रशंसन्ति । कदा उच्यते । यदा यस्मिन् काले । ते तव । स्वकं भोगं भोगार्हन्धनं मर्त्तोऽस्मदादिको मनुष्योऽन्यान् त्वत्तो दानानन्तरं प्राप्नोति लभते तदेत्यर्थः । एतद् ज्ञात्वा हे वसो प्रशस्यवसुमन्यासवसुभूत वा स्वेन तेजसा सर्वस्याच्छादयितव्यं । सुजातं सुजन्मन् शोभनकर्मार्थमुत्पन्नं वा । दधानः यस्मभ्यन्ददन्नं मतिभिः स्तुतिभिस्त्वया दत्तन्धनं स्थापयेति शेषः । यस्मत्स्तुत्यनुरूपमस्मभ्यन्धनं देहीत्याभिप्रायः ।

अग्निं मन्ये पितरमग्निमापिमग्निं भ्रातरं सदमित्सरायम् ।

अग्नेरनं कं बृहतः सपर्यं दिवि शुक्रं यजतं सूर्यस्य ॥३॥

अग्निं मन्ये०—अग्निम्मन्ये जानेऽहं । पितरं तत् कार्यकर्तृत्वादिनि उत्तरवाप्यमेव न्यायः । अग्निमेवापिञ्च शक्तिं । अत्रोक्तव्यतिरिक्ताम्मा-
भ्रादिकामन्ये । अग्निमेव भ्रातरञ्च मन्ये । सदमित् सदैव । सर्वकालमेवा विसंवादिनं सरायञ्च मन्ये । अग्नेरग्नेः स्वभूतमनीकमुपमाहवर्नाया-
त्यं । बृहतो महतः अलन्तगुणस्य । सपर्यं परित्तराम्यभिप्रेतार्थसिद्धये स्तुतिभिर्हविर्भिधाराधयामि । किमिव दिवि शुक्रं यजं ममेतद्विस्थं शुक्रं शोचिष्मदीप्तिमद्यजातं यष्टव्यं मण्डलं सूर्यस्य संवन्धि यथाभि-
प्रेतार्थसिद्धये कश्चिदाराधयेत्येवम् ।

सिध्रा अग्ने धियो अस्मे सनुव्रीयं त्रायसे दम आ नित्यहोता ।

ऋतावा म रोहिदश्चः पुरुश्रुर्धुभिरस्मा अहभिर्वाममस्तु ॥४॥

सिध्रा अग्ने०—हे अग्ने सिध्राः सिद्धा निष्पन्ना धियाः प्रज्ञा कार्यास्तु । अस्मे अस्माकं संवन्धिन्यः । सनुव्रीः संभक्तयस्तव त्वदर्थम-
स्माभिः स्तुतयः कृता इति प्रापिनमित्यभिप्रायः । यस्मान्त्रायसे पाल-
यसि कर्मयोग्यत्वात् । यस्य मम कर्म संगुणं करोषीत्यर्थः । दम आ यज्ञं
गृहे मयादियावास्थितः । नित्यहोता सततं होमकारी देवानामाह्वता
वा सन् । सोऽहन्तव प्रसादात् त्वत् सायुज्यं गतस्सन् । ऋतावा यज्ञवान्
सत्यवानुदकवान् वा स्यामिति शेषः । रोहिदश्चो रोहितं रजसाश्वावांश्च
स्यां । पुरुश्रुर्धुर्धुन्नश्च यद्वस्तुर्तिशब्दश्च वा स्यां । किञ्च । धुमिः दीप्तैः ।

अहभिः अहोभिः सामर्थ्यात् कतिपयैरपि । अस्मै मह्यं । धामं घननीयं
फलद्वष्टमदष्टं वाऽस्तु ।

द्युभिर्हितं मित्रमिव प्रयोगं प्रत्नमृत्विजमध्वरस्य जारम् ।

बाहुभ्यामग्निमायवोऽजनन्त विभु होतारं न्यसादयन्त ॥५॥

द्युभिर्हितं०—यत्तदोरद्धवाहारः कियते पूर्वोत्तरयोर्मन्त्रयोः । यन्त्वा-
मग्निं हितमिन्मित्रमिव प्रयोगं हितकारिणं स्निग्धमिव सर्वकार्येषु
प्रयोक्तव्यं । प्रत्नं पुराणं ऋत्विजं । अग्निर्वै देवानां होतासीदिति वचनात्* ।
अथवा क्रतावृतौ देवानां यष्टारं । अध्वरस्य यज्ञस्य । जारं जरयितारं
परिसमापयितारं । बाहुभ्यामायवो मनुष्या ऋत्विग्यजमानौऽहोभिश्च
दिवसेष्वित्यर्थः । विभु विशो मनुष्यास्तदाकारेषु देवेष्वित्यर्थः ।
होतारं आह्वातारं । नि आसादयन्तो नियमेन सादितयन्तश्च देवानां
यागार्थमाह्वातारभिरूपितयन्तश्चेत्यर्थः ।

स्वयं यजस्व दिवि देव देवान्किं ते पाकः कृणवदभ्रचेताः ।

यथायज ऋतुभिर्देव देवानेवा यजस्व तन्वं सुजात ॥६॥

स्वयं यज०—स त्वं हे देवाग्ने आत्मनेव यजस्व । दिवि दीप्तिमति
वेदिस्थाने स्थितान्देवान्मानुषद्वोत्रा ? देवयागमाकार्पां । यतस्ते तद्
संयन्धि देवयागकर्म किं कृणवत् करोति । पाकः पक्कव्यप्रज्ञः । अभ्रचेताः
अप्रज्ञानो मानुषो होता त्वयानधिष्ठितो न किञ्चिदपि जानातीत्यर्थः ।
किञ्च पथा येन प्रकारेणायजः यजसी त्वन्देव ऋतुभिः ऋतुदेवताभिः
सह यागाकालैर्वा । देवान् एव एवं यजस्व । तन्वं स्वमात्मानमित्यर्थः ।
हे सुजात शोभन जन्मन् शोभन देवयागकर्माथमुत्पन्न धा ।

भवा नो अग्नेऽवितोत गोपा भवा वयस्कृदुत नो वयोधाः ।

रास्वा च नः सुमहो हव्यदाति त्रास्वोत नस्तन्यो अप्रयुच्छन् ॥७॥

भवा नो अ०—हे अग्ने नः अस्माकं । अविता भव दृष्टमेयभ्यो
रक्षिता भूयास्त्वं । उत अपि च । गोपाः अदृष्टमेयभ्यो गोपिभूयाः भव ।
वयस्कृत् वयसाथ जीवितं वक्ष्यते । जीवितस्य च समग्रस्य कर्ता भूयाः ।

उत नो धयोधाः धयसोऽधस्य च दाता भूया । रास्य च देहि च । देवेभ्यो
नः अस्माकं स्वभूतां । हव्यदाति हविषो दत्ति । हे सुमहा सुष्ठु महन् सु
पूजया* । प्रास्थ पालय । उतापि नः अस्माकं स्वभूतास्तन्व शरीराणि ।
अप्रयुच्छन् अप्रमाद्यन् ॥

अष्टम सूत्रम् ।

उत्तरं मूलं प्रकेतुनेति नवर्धन्त्वाप्स्रस्त्रिशिरा ददर्श । अस्याद्या-
भिष्यद्भि ऋग्भिराग्निनुष्टाय । आत्मनस्त्राणार्थमन्तेन तृत्वेनेन्द्रमभि-
नुष्टाय । स्वप्नान्ते ? किल अभयत्स हि देवानां पुरोधाः प्रियकाम्यया
असुराणां स्वसुः पुत्रस्त्रिशिरा विश्वरूपधृक् तस्मै ददर्श । प्रह्विन्विन्द्रो
देवेषु विबुधैस्सुरैः सोऽस्य वज्रेण तान्याशु शिरांसि त्रीणि चिच्छिन्दे ।
तस्य पत् सोमपानन्तु मुखं मोऽभूत् कपिञ्जलः कलविकस्सुरापानमश्रा-
दन्तित्तरोऽभवत् । तं वागभ्यवदसीवा ब्रह्महासि शतक्रतो प्रपन्नं
हतवान् यस्त्रे विश्वरूपं पराङ्मुखं तमभ्यपिञ्चत् सूक्तेन क्रपिराप इति
स्वयं सिन्धुद्वीपोऽपनुत्पर्यन्तस्याग्नीलस्य पाप्मनाम् ।

प्र केतुना बृहता यात्यग्निरा रोदसी वृषमो रोरवीति ।

दिवश्चिदन्तां उपमां उदानकृषामुपस्थे महिषो ववर्ध ॥१॥

प्र केतुना०—केतुना प्रदानेन । बृहता महता सर्वधस्तुविपयेण
युक्त इति शेषः । प्रयाति प्रगच्छत्यग्निः क आ रोदसी आह्वय प्रत्यर्थं
द्यावापृथिव्यौ गदा वृषभ वृषभ इवारोरयांति । देवयागकाले । पृथिव्या-
मत्यर्थं शश्वं करोति देवाह्वानकाले । दिवि अन्तान् अवसानान् । उपमान्
सन्निरुष्टांश्च प्रदेवान् । ज्वालात्मनादित्यात्मना वा स्थित । उदानद
ऊर्ध्वं व्याप्नोति ॥

सुमोद गर्भो वृषभः ककुद्भानस्त्रेमा यत्सः जिमीचां अरावीत् ।

स देवतात्पुष्टतानि कृण्वन्त्स्वेषु क्षयेषु प्रथमो जिगाति ॥२॥

सुमोद ग०—या निर्मुमोद मोदते सततमाप्तकामत्वात् वृषभ इव
च । ककुद्भानस्त्रिविधदत्तित्यात्मना स्थित । आह्वनयाद्याधारमेध-
मण्डलैरुन्नतत्य । सामान्या घर्णिता । ककुद्भांश्च ज्वालाभिः तद्बहुभ्रता-

भिः। अग्नेमा प्रशस्तश्चावत्सश्च नक्तोपसोः। सायंप्रातराहुत्युपजीवनात्।
उक्तश्चायमर्थो मन्त्रान्तरे नक्तोपासा समनसा विरूपे धापयेते शिशुमेकं
ममीची' इति।* शिमीवान् हविर्वहनदेवाह्वानादिकर्मवांश्च। अरावीत्
देवाह्वानादिशब्दं सप्रयोजनं करोति। सोऽग्निः देवताति। यज्ञे उद्यतानि
उद्यमानं कर्मार्थमुत्साहान्। रुण्वन् कुर्वन्। स्वेप्यात्मीयेषु। क्षयेषु निवा-
सेषु। आहवनीयाद्याधारेषु स्थितः। प्रथमः सर्वस्मादन्यस्माद्यागसाध-
नात् पूर्वं। जिगाति गच्छति। कर्म प्रति यागकर्मणि व्याप्रियत इत्यर्थः॥
आ यो मूर्धानं पित्रोररन्ध्रं न्यध्वरे दधिरे सूरौ अर्णः।

अस्य पद्मन्नरूपीरश्वघुम्ना ऋतस्य योनौ तन्वो जुपन्त ॥३॥

आ यो मूर्धा०—योऽग्निः। मूर्धानं मूर्ध्ववत् प्रधानभूतमग्निनिर्मन्थन-
पूदेशं। पित्रोः अग्नेर्मातापितृभूतयोररण्योरवयवं। आरन्ध्र आङ्गीपदर्थे।
रभिर्हिसार्थः। ईषद्विनस्ति। निर्मन्थनकाले दाहेन दग्धुं समर्थोऽपि सन्न
दहतीत्यर्थः। यज्ज्वाग्निमध्वरे यज्ञे। नि दधिरे नियमेन धारयन्ति यष्टारः।
यज्ज्वाग्निः सूरः सूर्योऽप्येकस्य सतः। अग्निविद्युदादित्यात्मनाग्नेरेवाभि-
धावस्थानात्। अर्णः अर्त्ता च गन्ता च। हविरादाय देवान् प्रति सर्वत्र वा।
तस्यास्याग्नेः स्वभूतास्तन्यः मूर्त्तयः। अग्निविद्युदादित्यलक्षणा ज्वाला-
लक्षणा वा। आहवनीयादिलक्षणा वा। कीदृश्यः। अरूपीरारोचनाः। अश्व-
घुम्नाः अशनयन्धनाः। हविराहारास्थिः इत्यर्थः। जुपन्त सेवन्ते भक्षयन्ति
सर्वयजमानहवींषीत्यर्थः। कावस्थितास्सेवन्ते। उच्यतेऽ। ऋतस्य यज्ञस्य
संयन्धिनि योनौ स्थाने वेद्याख्ये। किं गुणविशिष्टे। पद्मन् पद्मनि पतन्ति
गच्छन्ति उपविशन्त्यत्र देवता इति पद्म। तत्र देवतासने वेदिस्थान
इत्यर्थः। अथवा तन्व इति द्वितीयान्तमेतत्। यथोक्ता मूर्त्तास्सेवन्ते सर्वे
यजमाना स्तुतिभिर्हविर्भिश्च॥

उपउपो हि वसो अग्रमेपि त्वं यमयोरमवो विभावा।

ऋताय सप्त दधिपे पदानि जनयन्मित्रं तन्वेरे स्वायै ॥४॥

उपउपो०—उप इति पठ्यर्थसंवाधनविभक्तिरेषा। उप-
दशन्नेन चात्र सामर्थ्यात् सायंप्रातस्सन्ध्ये उच्येते। वसो स्वेन

ज्योतिषा सर्वस्याच्छादयितः । वसुमन् वा सर्वस्य वसुभूत वा प्रशस्य
वा अग्ने । उपः स सायंसन्ध्याया उपस प्रातस्सन्ध्यायाश्चाग्रं पूर्वं ।
द्वि यस्मात् । एषे गच्छसि विप्रियमाण । त्वं यमयोरेकस्मादादित्यात् ।
तन्वे स्वायि । पञ्चम्यथे चतुर्थी । तन्व स्वाया स्वसाच्छरीरात् ॥

भुवश्चक्षुर्मह ऋतस्य गोपा भुवो वरुणो यदताय वेपि ।

भुवो अपां नपाज्जातवेदो भुवो दूतो यस्य हव्यं जुजोषः ॥५॥

भुवश्चक्षुः०-भुवः भवसि चक्षुः । कस्यामहः महतः । ऋतस्य यज्ञस्य
गोपा गोपयिता चाभुव भवसि चाश्वमेय वरुणः आदित्यः । कदा । यत्
यदा । ऋताय उदकार्थं भौमरसलक्षणस्योदकस्यादानार्थं पृथिवीं प्रति
वेपि गच्छसि । तदा भुवः भवसि च । त्वमेवापां वृष्टिलक्षणा नामपां ।
नपात् मेघः । कथं । अद्भ्यो हि मेघो जायते । मेघात्वं विद्यद्भूपो जायसे ।
हे जातवेदः भुवः भवसि च दूतस्त्वमेकस्य यस्य यजमानस्य हवि-
र्जुजोषः सेवसे भक्षयासे तस्य ॥

भुवो यज्ञस्य रजसश्च नेता यत्रा नियुद्धिः सचमे शिवाभिः ।

दिवि मूर्धानं दधिपे स्पर्पा जिह्वामर्गे चकूपे हव्यवाहम् ॥६॥

भुवो यज्ञ०-भुवः भवसि त्वं । यज्ञस्य रजसश्च । आदित्यजन्म ।
मूर्धा भुवा भवति नक्तमग्निस्ततस्सूर्यो जायते प्रातरयन् । *

स्तमेन हि द्विधि देवासोऽग्निमग्नीजनन्तर्जिकमी रोदसिग्राम् ।

तमू अकृण्वन्नेधा भुवे क स ओषधीः पचति विश्वरूपा ॥ इत्यादिषु ।

भुवश्चक्षुर्मह ऋतस्य गोपा भुवो वरुणो यदताय वे[पि] । ६
नेता प्रापयिता । इतो लोकान् । अग्निर्वा इतो वृष्टिं समीरयतीति ध्रुतेः ।
कः नेता । उच्यते । यत्र यस्मिन्नन्तरिक्षे लोके । नियुद्भिर्शिवाभिः ।
नियुत्संज्ञकाभिरश्वजातिभिस्सख्यादिभिस्संव्यञ्जं वायुं । सचसे हविषो-
दकेन च सेवसे । तत्रान्तरिक्षे नेतासि । दिवि सुलोके च । मूर्धानं
शिरोयत् प्रधानभूतं दधिपे हविर्घनद्वारेण धारयसि कं स्वसां स्वरिति

* ऋ० १० । ८८ । ६ ॥ । ऋ० १० । ८८ । १० ॥ ई० १० । ८ । ५ ॥

१ । निरुत ७ । २४ ॥ तै० स० २ । ४ । १ । १० ॥ ऋतस्य ११ । १० ॥

मे० स० २ । ४ । ८ ॥ एमिपह मवापताम् ।

द्यौरुच्यते । दिवस्सनितारं संभक्तारमादित्यं । जिह्वास्थानीयाश्च ज्वालां ।
हे अग्ने करोषि । हव्यवाहं हविषां वोद्वीं ॥

अस्य त्रितः क्रतुना वध्रे अन्तरिच्छन्धीति पितुरेवैः परस्य ।

सचस्यमानः पित्रोरुपस्थे जामि ब्रुवाण आयुधानि वेति ॥७॥

* अत्रेतिहासः । त्रितमृषिमनुचरमिन्द्रः किलोवाच । आयुधानि
वेतिस् त्वं । त्रिशिरसो वध्रे मे साहाय्यं कुर्विति । स एवमुक्तस्त्रितो यज्ञे
भागं वध्रे स्वधीर्यवृद्धयर्थं । तस्मै पाणिप्रक्षालनार्थमुदकं यज्ञभाग-
मिन्द्रे दत्तवान् । तेन यज्ञभागेन वृद्धवीर्यस्त्रित इन्द्रेण त्रिशिरसा
सह युद्धात् ? इत्वा तस्य स्वभूता गाव आजहार । स पुनरुज्जीवितो
बहुतरं पलं प्राप्येन्द्रमयोधयत् । तं वज्रेण निर्धिश्रवानिन्द्रस्सपरा-
ङ्मुप्रीकृतः । तस्य त्रीणि शिरांसि चिच्छेद वज्रेणेन्द्रः महान्तं शत्रु-
जयनिमित्तं सिंहनादं कुर्वन्निति । एतद् भावि वस्तु स्वमान्ते ऽनेन
तुचेन ददर्श ।

यल्लोक्यस्याधिपतिः तस्यास्येन्द्रस्य । क्रतुना त्रिशिरसो मम
वध्रे साहाय्यकरणकर्मणा निमित्तेन । एवैः कामैर्यज्ञभागेच्छाभिश्च
चोद्यमानस्त्रित अपिरिन्द्रस्य सखा । वध्रे वृत्तवान् प्रार्थितवान् किल
स्वमान्ते । अन्तर्मध्ये । कस्य सामर्थ्याद्यज्ञस्य । इच्छन्धीति दत्ति
भागं । कुत इच्छन् । पितुः सर्वस्य जगतः पातु । परस्य प्रकृष्टस्ये-
न्द्रस्य सकाशात् । लब्धेन च तेन यज्ञभागेन णेन ? । सचस्यमानः
सोध्यमानस्सर्वयजमानैः । पित्रोः सर्वस्य मातापितृभूतयोर्धावापृ-
थिव्योः । उपस्थे समीपे सामर्थ्याद्यज्ञे । जामि योग्यमिन्द्रस्यानु-
रूपं सामर्थ्यात् ॥ किञ्चान्यत्—

स पित्र्याण्यायुधानि विद्वानिन्द्रेपित आप्त्यो अभ्ययुध्यत् ॥†

त्रिशीर्षाणं सप्तरश्मिं जघन्यान्त्वाष्टस्य चित्रिः समृजे त्रितो गाः ८

मया स्वप्ने दृष्टस्स एव पूर्वोक्तस्त्रितः । पित्र्याणि पितात्र किला-
शिरुच्यते । सर्वस्य स तानि पित्र्याण्याग्नेयान्यायुधानि । विद्वान्

* इतोऽग्रे कांपदचमनप्रतापानि नोद्वतान्यरमाभिः ।

† अयं मन्त्रः कोपे प्रतापेन नोदाहृतः ।

शत्रुयधाय प्रयोक्तुं सर्वं हर्तुंश्च जानन् । इन्द्रेणित इन्द्रेण त्रिशिरसा
सह युद्धार्थं प्रेषितस्सन् । आप्त्यः अप्तः पुत्रः । अभि अयुध्यत्
आभिमुख्येन युद्धं संप्रहृतवान् किल । त्रिशोर्पाणं त्रिशिरसं मां । सप्तः
रश्मीन् शत्रुनिघ्न[मन]र्थं सप्त प्रग्रहहस्तं । अथवा सप्त राक्षसा-
दित्यः । तत्सदृशं । क रश्मिवन्निमग्नित ? सप्तच्छन्दस्कं वाभियुद्धय च ।
जघन्वान् हतवान् किल । सामर्थ्यात् समूर्च्छितं हृतवानित्यर्थः ।
कृत्वा च त्वाष्ट्रस्य चित् । चिदप्यर्थे । त्वष्टुः पुत्रस्य मम चाप्यस्य
वासुरस्य स्वभूता गाः निस्सखजे नि[ष्ट]वान् किल निष्कालि-
तवानित्यर्थः ॥

भूरीदिन्द्र उदिनक्षन्तमोजोऽस्वामिनस्सत्पतिर्मन्यमानम् ।

त्वाष्ट्रस्य चिद्विश्वरूपस्य गोनामाचक्राणस्त्रीणि शीर्षा परा वर्क ॥९॥

समूर्च्छय संज्ञां प्रतिलभ्य उत्थाय युद्धार्थं । भूरि इत्त यद्विष
पूर्वतुल्यमतिरिक्तरवेत्यर्थः [०रिक्तं येत्य० ?] । भोजः बलं । इनसन्तं
व्याप्नुवन्तं कुर्वन्तमित्यर्थः । मन्यमानं शूरं बलवन्तं चात्मानश्चिन्त
यन्तं । अथवा मन्यतिर्दीप्तिकर्मा क्रोधकर्मा वा । दीप्यमानं क्रुध्यन्तं
वा । अथवा मन्यत इत्यर्चन्तिकर्मसु पाठात् ।* इन्द्रं स्तुवन्तं मां
त्वाष्ट्रं । सत्पतिः सतां पाता शोभनो वा त्रैलोक्यस्य स्वामी ।
अस्वामिन् घजेण विदारितवान् किल । विदार्य च । त्वाष्ट्रस्य
चित् । चिच्छब्दः किलार्थे । त्वष्टुः पुत्रस्य मम किल विश्वरूपस्य ।
गोनां गणां स्वामिन इति शेषः । आचक्राणः आकारादिशब्दं कुर्वि-
त्यर्थः । श्रीणि शीर्षाणि शिरांसि । परा वर्क पराङ्मुखस्य वृक्ष-
वान् किल । ईदृशं भावि घस्तु स्वमान्ते दृष्टवाननेन वृत्तेन विश्वरूपः ॥

एतस्मिन्ना घस्तुनि पं? भूते सति इन्द्रस्य ब्रह्महत्यापनोदनमुत्तरं
सूक्तमापो हि छेत्पद्मेवत्यं खलिकया सह दशार्धं त्वाष्ट्रस्त्रिशिरा
आंवरीपस्त्रिन्धुद्वीपो वा ददशं ॥

नवम सूत्रम् ।

आपो हि एषा मयोभुवस्ता न ऊर्जे दधातन । महे रणाय चक्षसे ॥१॥

या यूयं स्नानपानसम्यग्[क]रणादिनाप्रकारेण सर्वस्य जगतः ।
मयोभुवस्थ सुखस्य भावयित्र्यो भवथ । ता न- अस्मान् । ऊर्जे अन्नाय ।
दधातन धत्त । अन्नप्राप्तियोग्यान् अस्मान् कुरुत । अन्नमस्मभ्यन्दतेत्यर्थः ।
महे महते च । रणाय रमणीयाय । चक्षसे दर्शनाय । ज्ञानाय ज्ञान-
प्राप्तियोग्याञ्चास्मान् कुरुतेत्यर्थः । मनत्वं ज्ञानस्य सर्वविषयत्वात्
स्वर्गापवर्गरमणीयफलप्राप्तिश्च रमणीयत्वं ज्ञानस्य ॥

यो वः शिवतमो रसस्तस्य भाजयतेह नः । उशतीरिव मातरः ॥२॥

यः । वः शुष्माकं स्वभूत । शिवतमः अतिशयेन शिवः
सुख[तमः] । रसः गुणो मृष्टः स्वादुर्यलारोग्यकरश्च । तस्य
रसस्यैकदेशं तं वा रसं । भाजयत सेवयत । न- [अस्मान् । इह] अस्मिन्
लोके । किमिव । उशतीः इव मातरः । यथा उशतीः कामयमाना स्तन्यं
रसं मातरः पेटेण द्वाहेन युक्ता ॥

तस्मा अरङ्गमाम वो यस्य क्षयाय जिन्वथ ।

आपो जनयथा च नः ॥ ३ ॥

तस्मै पापाय शत्रवे वा तस्य पापस्य शत्रोर्वार्थाय यस्य
पापस्य शत्रोर्वार्थाय विनाशाय । जिन्वथ प्रीणयथ । तस्य यथा हे
आपः [पुत्रपौ] त्रदिष्टुद्धिजनेन प्रयोजयथेत्यर्थः । न- अस्मान् ॥

शत्रो देवीरभिष्टेय आपो भवन्तु पीतये ।

शं योरभि स्रवन्तु नः ॥ ४ ॥

शं सुखं । नः अस्माकं । भवन्तु पापापनोदनद्वारेण । देवीरापः ।
अभिष्टेये अभ्येपणाय च । भवन्तु प्रार्थितमर्थं यच्छन्तु चेत्यर्थः ।
अथवा अभिष्टेये योगाय च यशसंगभावाय भवन्त्वित्यर्थः । पीतये
पानाय च भवन्तु । स्नानपानादिक्रियाभिनिर्वृत्तये चाव्यवच्छेदेन भव-
न्वित्यर्थः । किञ्च शं शमनमुत्पन्नानां रोगाणामुपशमञ्च । योः यावनञ्च
दृथगभाषमुत्पत्त्यमानानां भयान्तमयनवञ्च कुर्वन्त्य [न्तु] इति शेषः ।
न अस्माकं । अभि उपरि । स्रवन्तु पावनार्थं सिच्यमानाः ।

ईशाना वार्याणां क्षयन्तीश्वरपणीनाम् । अपो याचामि भयजम् ॥५॥

ईशाना ईश्वराः । वार्याणां वारिप्रभवानां ब्रीहियवादीनां

घरणीयानां । क्षयन्तीः ईश्वरानिवासयित्रीर्वा विशिष्टां गतिं गमयि-
त्रीर्वेति । चर्पणीनां मनुष्याणां । अपदु [अप्सु ?] याचामि भेषजं ।
भेषजमिति सुखनामव्याधेः । * पापस्य वापनोदकं वस्तु । तदहं प्रार्थये ॥

सस्रुपीस्तदपसो दिवा नक्तञ्च सस्रुपीः ।

चरेण्यक्रतूरहमा देवीरवसे हुवे ॥*

अध्वेत्या वै [सै] लिङ्येपा । सस्रुपी श्रवणशीलः निम्नानु-
सारिण्यः । तदपसः । तदेव श्रवणशीलत्वं निम्नानुसारित्वमपः कर्म या
साम्ताः । दिवा नक्तञ्च अहनि रात्रौ च सस्रुपीः । चरेण्यक्रतुः क्षान-
पानपावनादिचरणीयकर्माणः अहन्देवीरपः । आहुवे आह्वयामि । अधसे
आत्मनो रक्षणार्थं तर्पणार्थं वा ॥

दशम सूत्रम् ।

उत्तरं यमयम्योः संवादसूक्तम् । ओचिदिति चतुर्दशर्चम् । संवादेषु
तु सर्वेषु स ऋषिर्यस्य धाम्न्यं । तत उच्यते तेन वाक्येन यस्त
स्यादेवता तत्र । अत्रेतिहासमाचक्षते । यमी किल यमं समुद्रस्य
मध्ये कञ्चिद्विधान्तरद्वीपं रम्यं रमणाय नीत्वा कामितवती । स च
यमस्तां भगिनीत्वात् प्रत्याख्यातयानिति ।

ओ चित्सस्त्रायं सख्या ववृत्त्यां तिरः पुरु चिदर्णवं जगन्वान् ।

पितुर्नपातमा दधीत वेधा अधि क्षमि प्रतरं दीघ्यानः ॥ १ ॥

यमीवचनमेतत् । ओ इत्ययत्रिपात आहुपसर्गस्यार्थे । ववृत्त्या-
मित्यनेन च क्रियापदेन संबध्यते । चित्रिपातः पूजार्थे । चित् पूजित-
मिष्टं श्रेष्ठं चेत्यर्थः । सस्त्रायं गर्भधासादारभ्य सखीभूतं यमं । सख्या
सख्याय स्त्रीपुरुषसंपर्कजनितमित्रत्वायेत्यर्थः । ओ ववृत्त्यां आवर्त्त-
यामि । आभिमुख्येन स्थित्वा लज्जां परित्यज्य संमोहं करोमीत्यर्थः ।
तिरः अन्तर्हितं अन्यजनाप्रकाशं विजनं । पुरु चित् बहु विस्तीर्णञ्च-

* निषण्ड ३।६॥ । इतोऽग्रे ये सन्ति चत्वारो मन्त्राः, न ते अत्र व्याख्याता ।
प्रथमे मण्डले १।२।३।४-२३॥ व्याख्यातत्वात् । ययपि उद्गीथाधारेण अनेन कौशानु-
सारेण एव नात्र स्पष्टीकृतं तथापि सूत्रस्यास्य दक्षर्चात्मकत्वहीकरणात् इदमेव ज्ञायते ।
५ समग्रो ऽयं मन्त्रः कोऽपि लिखितः । न तु प्रतीकमात्रेण ।

त्यर्थः । अणवं समुद्रैरुदेशं अवान्तरद्वीपं । जगन्वान् गतवती सती ।
 [धर्मस्य] त्वरिता गतिरित्यनेन न्यायेन । कामस्यापि त्वरितगति-
 त्वात् । अपि च भविष्यतः पुत्रस्य पितुस्तत्त्वार्थाय । नपातं अपत्यं
 गर्भलक्षणं । कौटशं । प्रतरं सर्वगुणोपेतमित्यर्थः । आ दधीत दध ?
 विधाता गर्भाधाने हि तस्याधिकार इत्येवमुच्यते । उक्तञ्च मन्त्रान्तरे
 गर्भाधानादित्वं—

विष्णुयोनं कल्पयतु त्वष्टा रूपाणि विंशतु ।

आ सिञ्चतु प्रजापतिर्धाता गर्भन्दधातु ते ॥* इति

क आ दधातु । उच्यते । अधि क्षमि अधि पृथिव्यां मातुषपरि उदर
 इत्यर्थः । किं कुर्वन्नादधातु । गर्भं दंपती इत्याद्योरनुरूपतामाद्योरनु-
 रूपस्यापत्यजननार्थं इत्यर्थं संयन्धं करोत्वित्यर्थः ।

न ते सखा सख्यं वष्ट्वेतत्सलक्ष्मा यद्विपुरूषा भवति ।

महस्पुत्रासो असुरस्य वीरा दिवो धर्तार उर्विया परि ख्यन् ॥२॥

यभ्यैवमुक्ते सात्मानं परोक्षीं इत्यर्थः । ते त्वं यम्याः । न स्या न
 गर्भवासलक्षणेन सखीभूतो यमः । सख्यं सखित्वं यत्प्रयोक्तं स्त्रीपुरुष-
 संपर्कलक्षणम् । एतच्च घटि न कामयते नेच्छति । कस्मात् कारणात् ।
 यत् यस्मात् । सलक्ष्मा समानलक्षणा एकयोनिजत्वलक्षणा । विपुरूषा
 भगिनी सख्यं घटि एतत्सलक्षणा यद्विपुरूषा च । भवति भवति
 यमी भवति । समानयोनिजत्वाद्यस्यान्मे भगिनी भवसि त्वं तस्माद्याद्य
 कामयेऽहमित्यर्थः ॥

ओचित् सपार्यं सख्या वदृत्यां पितुर्नपातमादधीत वेधा अधि
 क्षमि प्रतरन्दीघ्यान इत्यनयोर्वचनयोर्युक्तं पूतिवचनं—न ते सख्यादयः
 लोकपालाः । कौटशा वीराः । 'वीरो वीर्यत्यमित्रान् वेतेर्वा स्याद्वति-
 कर्मणो वीर्यतेर्वा' इति निर्वचनाद्विविधमीरयितारदशत्रणाम् । उरु-
 विस्तीर्णं विजनश्चावान्तरद्वीपं गूढसंमोगस्थानं त्वयाभिप्रेतं । परिख्यन्
 सर्वतः अव्यवधानेन पश्यन्ति । तस्मादत्र न कश्चिद्दुष्करं क्रियमाणं
 पश्यतीत्येतन्मामंस्थास्त्वं । उक्तञ्च मनुना—

* ऋ० १०।१८।२॥ † 'यम आत्मानं परोक्षीकृत्य यमीं प्रत्युवाच' इति सायणः ।

मन्यन्ते वै पापकृतो न कश्चित् पश्यतीति नः ।

तांश्च देवाः प्रपश्यन्ति स्वश्चैवान्तरपूरुषः ॥* इति

एवं प्रत्याख्यायतीं प्रत्युवाच यमी ।

उशान्तिं घां ते अमृतास एतदेकस्य चित्त्यजसं मर्त्यस्य ।

नि ते मनो मनसि धाय्यस्मे जन्युः पतिस्तन्वश्मा विविश्याः ॥३॥

येति निपातोऽप्यर्थेऽत्र । ये अमृतासः देवा प्रजापत्यादयः
तेऽप्युशन्ति । कामयन्ते । यद्गम्यत्वेन त्वयाभिप्रेतं । एतत् त्यजसं
त्यज्यते परस्मै प्रदीयत इति । त्यजसं दुहितृभगिन्यादिक्रीजातं
शास्त्रेणागम्यत्वेनाक्तं । एकस्य चित्तमर्त्यस्य । एकस्यापि मनुष्यस्य
प्रजापत्यादेर्दुहितृत्वभगिनीत्वादित्येन संवन्धि दुहितृत्वभगिनी-
त्वादित्वा संवन्धेन स्वसंवन्ध्यपि सदित्यर्थः । यतः प्रजापत्यादयोऽपि
देवा स्यदुहितृभगिन्यादिक्रीजातन्त्यजसं विशेषेण कामयन्ते । अतः
ते तव यमस्य । मनः मनसि । अस्मै अस्माकं संवन्धिनि । नि धायि
निधीयतां । मम चित्तमनुचित्तन्ते अस्तु । अहन्त्वां कामये त्वं मामपि
कामयस्वत्यर्थः । जन्युः जन्युरिति लुप्तोपमं । जन्युरिव । यथा जनयिता
प्रजापतिः पतिर्भूत्वा सद्दुहितृस्तन्यमाविष्टवान् सम्भोगेन । पश्यन्त्य-
मपि पतिर्भूत्वा मम त-वं शरीरं सम्भोगेना विविश्या । (वि भाशये आह-
न यत्पुरा चक्रुमा कद्ध नूनमृता वदन्तो अनृतं रपेम ।

गन्धर्वो अप्स्यप्या च योषा सा नो नाभिः परमं जामि तस्मै ॥४॥

यद्गम्या । मनं पुरा पूर्वं प्रजापतिः कृतवान् । तेजोविशेषण-
युक्तत्वात् । ययं न चक्रुम न कुर्मः । अपरदौर्घल्यात् । कच्छुग्दः कदे-
त्यस्यार्थः । फल नूनं कथमिया इति यथाह । निपातो घा । निपातार्थे
नूनमिति । पदपूरणो निश्चयार्थो घा । निश्चयेन । कृता क्रतं सत्यं
वदन्तो ब्रुवन्तस्सन्तः । अनृतमसत्यं । रपेम यदम । उदितवन्तो धर्मं
न कदाचिदपीत्यर्थः । अगम्यागमनं न कुर्म इति निश्चितमेतत् । नानृतं
धर्म इत्यभिप्रायः । किञ्च गन्धर्वः गवां रश्मिनामुदकानां वा रश्मिभि-

* मनुस्मृतिः ८ । ८६ ॥ मृगशीर्षमूलरप्रकाशिते सायणीये ऋग्वेदभाष्ये अस्य

मन्त्रस्यातिमपदद्वयस्य व्याख्यानं नोपलभ्यते । † क्र० ८।७।३१॥

राहतानां मण्डले धारयितादित्यः । अप्सु । आप इत्यन्तरिक्षनाम ।
 अन्तरिक्षे भाक्राशे स्थित इति शेषः । सप्तमी श्रुतेः । अप्या अद्भि-
 स्संस्कृता अपूर्वन्दत्ता इत्यर्थः । योषा च स्त्री षेरण्युश्च त्वष्टुर्दुहिते-
 त्यर्थः । सा नः । द्विवचनस्य स्थाने व्यत्ययेनेदं बहुवचनं । नौ आव-
 योः । नाभिर्हननं तदुभयमावयोर्वन्धनं शरीरसंहननेन हेतुस्तावावयो-
 र्मातापित्रौ इत्यर्थः । ततः किमुच्यते । परममुत्कृष्टमुभयकुलविशुद्धं ।
 तत् । जामि जन्माभिजने । नौ आवयोः । अभिजनयताञ्चागम्यागमन-
 मनन्यरूपत्यादयुक्तं कर्तुं । तस्मादेतच्च करोमीत्यभिप्रायः ॥ एवं यमेन
 प्रत्याख्याता सती यमी पुनराहोत्तराभिरनन्तराभिस्तिसृभिः ॥

गर्भे नु नौ जनिता दम्पती कर्देवस्त्वष्टा सविता विश्वरूपः ।

नकिरस्य प्र मिनन्ति व्रतानि वेद नावस्य पृथिवी उत द्यौः ॥५॥

नु नियात् एवार्थे । एव । गर्भावस्थायामेवेत्यर्थः । [नौ] आवां ।
 दंपती जायापती । कः कृतवान् । एकोवरे सहवासस्य तत् कृतत्वात् ।
 जनिता सर्वस्य जनयिता । वेद्यस्त्वष्टा प्रजापतिः । सविता सर्वस्य
 प्रसविता शुभाशुभस्याभ्यनुज्ञातेत्यर्थः । विश्वरूपः सर्वात्मक इत्यर्थः ।
 यत् एवमतः नकिः न केचित् । प्र मिनन्ति प्रहिंसन्ति लोपयन्ति ।
 अस्य प्रजापतेर्व्रतानि कर्माणि यद्[ने]नेह प्रजापतिना कृतं शुभम-
 शुभं वा तत् प्रमाणमयद्वयकर्त्तव्यं । तस्माद् गर्भावस्थायामेवावयोः
 प्रजापतिरुक्ते दंपतित्वे सति संभोगं कुर्वित्यभिप्रायः । किञ्च वेद
 जानाति । नौ आवयोः । अस्य द्वितीयार्थे षष्ठ्येषा । इदं दंपतित्वं मातु-
 रुदरे सहवासजनितं पृथिवी उत अपि द्यौः त्रयोऽपि लोकाः जानन्ति ।
 नैतद् गूढितं शक्यत इत्यभिप्रायः ॥

को अस्य वेद प्रथमस्याहः क ई ददर्श क इह प्र वोचत् ।

वृहन्मित्रस्य वरुणस्य धाम कटु ब्रव आहनो वीच्या नृन् ॥६॥

को वेद । को जानाति अनुमानेन । अस्य एतत् । द्वितीयास्थाने
 व्यत्ययेन षष्ठ्येषा । एतद्गम्यागमनं । प्रथमस्याहः संबन्धि । प्रथमे-
 ऽहनि यत् प्रियते तदनुमानमाधित्य न कश्चिदपि शानुं शक्नोतीत्यर्थः ।

क ई को वा । ददर्श प्रत्यक्षतः पश्यति । न कश्चिदर्पीत्यर्थः । अथ दृष्टं कथञ्चिदेतेन केनचिदावाभ्यां क्रियमाणमथनन्तत्* । क. । इह लोके । प्रयोचत् प्रव्रथीति प्रख्यापयति । न कश्चिदर्पीत्यर्थः । अथ मित्रावरुणौ जानीतः पश्यतः । यत् बृहन्महत् । मित्रस्य वरुणस्य च । धाम जन्म अभिजनः । अभिजनवतां वा कत्वं परध्यसनं प्रत्ययुक्तमिति प्रज्ञातेनापि प्रत्यक्षतः पश्यति । अथ दृष्टं कथञ्चिन्नापि प्रत्याख्यापयतः इत्यभिप्रायः । पथमवस्थिते वस्तुनि । कदु ग्रथः । कच्छद्भोऽत्र किं शब्दार्थे । उ शब्दश्च वा शब्दार्थे । किं वा व्रथीति त्वं । हे आहनः । आहन्तः मर्यादया हिंसित । वीच्यादिनरकेण नृन्मनुष्यान् स्वरुत-शुभाशुभकर्मापेक्षया मनुष्यादिप्राणिनां नरकपातनेन स्वर्गप्रापणेन वा निग्रहानुग्रहयोः कर्त्तरित्यर्थः । यत एवमेतो निर्विचारः ॥

यमस्य मा यम्यं१ काम आगन्तुसमाने योनौ सहशेष्याय ।

जायेव पत्ये तन्यं रिरिच्यां वि चिद्बृहदेव रथ्येव चक्रा ॥ ७ ॥

यमस्य तद्यः । काम इच्छा । मां मयि यम्यां यमीं प्रति । आ भगन् आगच्छतु । ममोपरि तद्यः यमस्य संभोगेच्छा जायतामित्यर्थः । किमर्थं उच्यते । समाने एकशब्दपर्यायोऽत्र समानशब्दः । समान-यन्तू समानस्सन्तुभौ लोकावनुसञ्चरतीति च यथा समान एकस्मिन् योनौ संभोगस्थाने शय्याख्ये । सहशेष्याय सह शयनाय । अनन्तरञ्च पूर्णमनोरथा सती । जाया इव पत्ये । यथा भार्या पत्युरर्थाय परया ग्रीयोगाद्वीर्यान्वा सती स्वं शरीरं रतिकाले प्रकाशयति । एवं तन्मं शरीरमात्मीयं रिरिच्यां । [संभोगा]दिकाले तदाहं प्रकाशयेयमित्यर्थः । किञ्च । विचित् । बृहदेव । चिन्निपातः पदपूरणः । त्रि बृहदेव बृह उद्यमने । धर्मार्थकामान् विविधमुद्यच्छावः । अवसन्धानुष्ठानेनोपक्षिपाय इत्यर्थः । किमिव । रथ्या इव चक्रा । यथा रथस्यावयवभूते चक्रे रथमुत्क्षिपतः ? ॥

एवं यम आहोत्तराभिस्तिष्ठभिरनन्तराभिः ॥

न तिष्ठन्ति न निमिषन्त्येते देवानां स्पश इह ये चरन्ति ।

अन्येन मदाहनो याहि तूयं तेन वि बृह रथ्येव चक्रा ॥ ८ ॥

एतत् त्वया न मन्तव्यं न कश्चित् पश्यतीति । न क्षणमात्रमपि चरव्यापारविरहितास्तिष्ठन्ति । न च निमिषन्ति । प्रमादरहिताः प्रयतो न । यो यत् करोति शुभमशुभं वा तत् सततञ्जिरीक्षन्ते चेत्यर्थः । एते देवानां स्वभूताः स्पशः चराः । अदृश्य रात्रिश्चोभे[च] सन्ध्ये इत्येवमादयो मनुना निर्दिष्टाः । इह लोके ये चरन्ति । इतश्चेतश्च कृताकृतप्रत्यक्षेक्षणार्थमापरिभ्रमन्ते । एतज् ज्ञात्वा मया सह प्रच्छन्नपापकरणचिन्तां परित्यज्य । मन् मत्तः । अन्येन त्वदनु रूपेण । आहनः असभ्यभाषणेन ममाहन्ति दुःखयिनि । याहि मेधुनं गच्छ । तूयं क्षिप्रं । गत्वा च तेन सह वि बृह उद्यच्छ असन्नानुष्ठानोत्क्षिप धर्मार्थकामान् । किमेव । रथ्या इय चक्रा । यथा रथस्यावयवभूते चक्रे रथमुद्यच्छतः एवं । किञ्च ॥

रात्रीभिरसा अहमिर्दशस्येत्सूर्यस्य चक्षुर्मुहुरुन्मिमीयात् ।

दिवा पृथिव्या मिथुना सबन्धू यमीर्यमस्य विभृयादजामि ॥ ९ ॥

‘स्पशः सामान्येनोक्ता’ । विशेषत उच्यन्ते । रात्रीभिस्सह अहोभिश्च सह दिवा च सह पृथिव्या नेद्वियुक्तौ ? उभौ सन्ध्याकालौ समानबन्धू । समान एको बन्धुर्धातिरादित्यो जनकत्वादायोः* ताभ्याञ्च सह । अस्मै लोकाय शुभाशुभकारिणे । दशस्ये[त्] दाश्येत् दाशति ददाति । कः सामर्थ्याल्लोकपालजनाः । किं ददाति सामर्थ्यात् कृताकृतप्रत्यक्षेक्षणार्थं दृष्टिं सूर्यस्य च संबन्धि चक्षुः । मुहुरुन्मिमीयात् । प्रतिक्षणमुन्मिनोति चोत्करोति न परिच्छिन्नचीत्यर्थः । एतज् ज्ञात्वा यमी विभृयात् । यमी धारयतु पतित्वे परिगृह्णात्वित्यर्थः । कं । यमस्य मम । अजामि अभ्युपगम्येति* । एतदुक्तं । अहं तावद्व्योम्य एव पतित्वेन परिगृहीतुं । तव भ्रातृत्वात् । योऽपि मया भ्रातृत्वेनाभ्युपगतः सोऽप्ययोग्य इत्यभिप्रायः । किं च ॥

आ या ता गच्छानुत्तरा युगानि यत्र जामयः कृणवन्नजामि ।
उप वर्धहि वृषभाय बाहुमन्यमिच्छस्व सुभगे पतिं मत् ॥ १० ॥

येति पदपूरणो निपातः । आ गच्छान् । आगमिष्यन्ति । ता
तानि । उत्तरा उत्तराणि । युगानि कालाः । कलियुगान्ते । नेदानीं
वर्त्तन्त इत्यभिप्रायः । यत्र येषु कालेषु । जामयः भगिन्यः । कृणवन्
करिष्यन्ति । अजामि जामि भर्तृत्वेन नास्ति यस्य तद् जामि भगिन्या
अयोग्यं मैथुनलक्षणे कर्म । एतज्ज्ञात्वा उप वर्धहि विभर्त्सेमकारस्य
छान्वसेऽयं वकारः । शय्यास्तस्य समीपे धार[य] बाहुमात्मीयं वृषभाय
यस्तरयोनौ रेतो धर्षति तस्यार्थाय । तं परिष्यक्तमित्यर्थः । तज्ज्ञान्य-
मिच्छस्व कामयस्व । दे सुभगे पतिं मन्मत्तः । अहमयोग्यस्तस्य भ्रातृ-
त्वादित्यर्थः ॥

यम्याह—

किं भ्रातासद्यदनाथं भवति किमु स्वसा यन्निर्ऋतिर्निगच्छात् ।
काममृता बह्वे३ तद्रूपामि तन्वा मे तन्वं१ सं पिपृग्धि ॥ ११ ॥

सा दुःसप्तसतीविभक्तिका । यच्छब्दधुतेरतच्छब्दोऽ-
दध्याहार्यः । किं स भ्राता । असत् भवति न भवतीत्यभिप्रायः । यत्
यस्यां भगिन्यां सत्यां भ्रातरं निर्ऋतिर्दुःस्वप्निगच्छात् नियमेन गच्छति
प्राप्नोति । भ्रातृभगिन्योश्च परस्परः प्रीतिर्येन केनचिदुपायेनाद्ययं
कार्येत्यभिप्रायः । काममृता काममोहिता सती । अथवा मूर्ख बन्धने ।
कामेन बद्धा गृहीता यदीकृता सती । बहु नाना प्रलपामि । एतज्
ज्ञात्वा तन्वा स्वशरीरेण । मे मम । तन्वं शरीरं । सं पिपृग्धि संपर्ष्य
संभोगेन संश्लेषय संभुद्धये मामित्यर्थः ॥

यम आह—

न वा उ ते तन्वा तन्वं१सं पृच्छ्यां पापामाहुयः स्वसारं निगच्छात् ।
अन्येन मत्प्रभुदः कल्पयस्व न ते भ्राता सुभगे वष्ट्येतत् ॥ १२ ॥

न वै । वै निपातः पृच्छ्यां । उ निपातः पदपूरणः । न वै [नैव]
ते तव । तन्वा शरीरेण । तन्वं शरीरं आत्मीयं । सं पृच्छ्यां सम्प-
र्षयामि । संभोगेन संश्लेषयामि । नैवाहं त्वां संभोक्तुमिच्छामीत्यर्थः ।

कस्मात् कारणात् । यतः पापं पापकारिणं तं पुरुषमाहुः वदन्ति
शिष्टाः । यः स्वसारं भगिनोन्निगच्छात् नियमेनोपगच्छति संभुक्त
इत्यर्थः । एतज्ज्ञात्वा मन्मत्तः । अन्येन अन्यतरेण त्वद्योग्येन पुरु-
षेण सह । प्रमुद- प्रहर्षान् संभोगलक्षणान् । कल्पयस्व समर्थय निघ-
र्थयेत्यर्थः । ते तव भ्राता हे सुभगे । न वष्टिन कामयते नेच्छति कर्तुं ।
एतन्मैथुनं । त्वया सह नेच्छामीत्यर्थः ॥

यतो यतासि यम नैव ते मनो हृदयं चाविदाम् ।

अन्या किल त्वां कक्ष्येव युक्तं परि प्वजाते लिबुजेव वृक्षम् ॥१३॥

यमी यमं कामयमाना तेन प्रत्याख्याता सती सेर्ष्यन्तमाह—

यत इति निपातः खेदानुकंपयोः । यतः स्त्रियो दुर्बलः । यत अनु-
कंप्यश्चासि । भवसि त्वं हे यम । न एव शब्दस्समुच्चये । न च ते तव ।
मनः मनोगतं संकल्पमित्यर्थः । हृदयञ्च बुद्धिगतमदृश्यवसायञ्चेत्यर्थः ।
अविदाम् विजानीमः । केन कारणेन । दुर्बल इति अथवा ज्ञातन्तव
दौर्बल्यकारणं । किमुच्यते । मत्तः अन्या काचित् स्त्री किल त्वां
शय्यागतं रतिकाले । परि प्वजाते परिप्वक्ष्यते । किमिव । कक्ष्या
इव युक्तं । यथा कक्ष्या रज्जुरात्मना युक्तं संबद्धं गाढमर्ध्वं परिप्व-
जते । एवं लिबुजा इव वृक्षं । यथा च लिबुजा बल्ली वृक्षं गाढं परिप्व-
जते तद्वच्च । अन्यस्यां कस्यामपि स्त्रियामासक्तत्वात् दुर्बलोऽसि ।
अत एव च मां परिप्वक्तुञ्चेच्छसीत्यभिप्रायः ॥

अन्यमू पु त्वं यम्यन्यं उ त्वां परि प्वजाते लिबुजेव वृक्षम् ।

तस्य वा त्वं मन इच्छा स वा तवाधा कृणुष्व संविदं सुभद्राम् ॥१४॥

सेर्ष्यमेवमुक्तं यमः प्रत्याचक्षाणः प्रत्युवाच । अन्यम् उ सु ।
उ शब्द एव शब्दार्थे । सुशब्दोऽभिपूजितार्थे । अन्यमेवाभिपूजितं
कश्चित्त्वद्योग्यं पुरुषञ्च हयमिव परिप्वक्ष्यसे । लिबुजेव वृक्षं घृत-
तरिव वृक्षं न मां भ्रातृत्वकारणेनायोग्यत्वाद् । अन्य उ अन्यञ्च
त्वद्योग्य एव त्वां परिप्वजाते परिप्वक्ष्यते । नाहं परिप्वजे भ्रातृत्वात् ।
तस्य वा । वा शब्दस्समुच्चयार्थे । तस्य च त्वद्योग्यस्य मनश्चित्त-
मात्मीयमिच्छ वशकर्तुमिति शेषः । तस्य च त्वं वशवर्त्तिनी भवेत्यर्थः ।
सया तव च पुरुषस्तव वशवर्त्ती भवत्वित्यनुवर्त्तते । अध अथ

परस्परत्वशं कृणुष्व कुरुते । न सह संविदं परस्परसंभोगमुख-
संविदि । सुभद्रां सु कस्याणी । इहलोकपरलोकाविरोधिनीमित्यर्थः ॥

॥ एकादश एतम् ॥

वृषा वृष्णे दुदुहे दोहसा दिवः पयांसि यज्ञो अदितेरदाभ्यः ।

विश्वं स वेद वरुणो यथा धिया स यज्ञियो यजतु यज्ञियाँ ऋतून् ॥१॥

वृषा धर्षिका आहुत्याधारत्वेन प्रणाधिकया वृष्टेर्दाता अग्निः ।
वृष्णे यज्ञद्वारेण स्तुतीनां हविषां वृष्टेः धर्षितुर्यजमानस्यार्थाय ।
दुदुहे दोग्धि पूरयति प्रक्षारयति । कथं । दोहसा दोहनेन महता
प्रक्षारणेन । कुतः । दिवः सकाशात् । पयांसि उदकानि वृष्टिलक्षणानि ।
कीदृशोऽग्निर्दुहे । यज्ञः महान् । अदाभ्यः अर्हिस्यश्च । कीदृशस्य
यजमानस्य र्थाय दुदुहे । अदिते अक्षीणयागाक्रियस्य । किञ्च ।
विश्वं सर्वं । सोऽग्निर्धेद जानाति । किमिव । वरुणो यथा आदित्य
इय । केन वेद । धिया प्रज्ञया आत्मानुरूपया । ईदृशोऽग्निस्स । यज्ञिय
यज्ञार्हः । यजतु पूजयतु । यज्ञियान् यज्ञार्हान् तून् देवतात्मकान् ॥

रपद्गन्धर्वीरप्या च योषणा नदस्य नादे परि पातु मे मनः ।

इष्टस्य मध्ये अदितिर्नि धातु नो भ्राता नो ज्येष्ठः प्रथमो वि वोचति ॥

रपत् । रप ल[प] ध्यक्तायां घाचि । रपितवतो अग्निगुणान् व्यक्त-
मुक्तवती मनस्समागयोगान् । गन्धर्वी वाक् स्तुतिलक्षणा । अप्या
अग्निः संरक्षता च योषणा । स्त्री आहुतिलक्षणा । अग्नि सम्यक्त-
पितवतीति शेषः । नदस्य । नद इति स्तोतृनाम् । स्तोतुर्मम संयन्धिनी ।
एतद्भ्राता इदानीमपि नादे शब्दे स्तुतिलक्षणे सम्यक्कर्तव्यत्वेन
निमित्तभूते । परिपातु चलत्यादितश्चेतश्च गच्छन् स्वस्थापनेन सर्वतो
रक्षत्वमिमे मम स्वभूत मनः । येनाहं समाहितमतिर्भूत्या सम्यक्
स्तुतिं करोमीत्यभिप्रायः । किञ्चान्यत् । इष्टस्य यज्ञस्य मध्ये । अदि-
तिरर्दीनोऽग्निः । नि धातु । धनदानेन अद्वाजननेन च नित्यं स्थापयतु ।
न । अस्मान् । किञ्च भ्रातापि । नः अस्माकं सम्यग्वर्धी । ज्येष्ठः प्रथमः
सर्वप्रयोजनेषु प्रधानः । वि वोचति । यन्मयोक्तं तदेव विशेषेण

वाक्ति । एतदुक्तं भवति । अहमेव न केवलं सर्व एवास्मत् कुलीनो देवयागप्रिय इति ॥

सो चिन्नु भद्रा क्षुमती यशस्वत्युपा उवास मनवे स्ववती ।

यदीमुशन्तमुशतामनु क्रतुमग्निं होतारं विदथाय जीजनन् ॥३॥

सो चिक् [त्] या पूर्वेष्वपि कालेषु अग्निर्यागार्थमुदितमति? । सैव नु क्षिप्रं । भद्रा कल्याणी । क्षुमती क्षुशब्दे स्तुतिशब्दवती स्तुति-मतीत्यर्थः । अथवा प्रातरुत्थितपक्षिमनुष्यादिशब्दयती । यशस्वती कीर्त्तिमती धनवती वा । उपा उवास उपितवतीत्यर्थः । किमर्थं । मनवे सर्वस्य मन्त्रज्ञातुरग्नेर्यागार्थमित्यर्थः । स्ववती आदित्यवती । आदित्य-स्य प्रभासमीपस्थावेत्यर्थः । कदा उदितवती । उच्येत । यत् यदा । ई एनं । उशन्तं स्तुतिं हविश्च कामयमान उशतां यष्टुं कामयमानानां यज्वनां संवन्धिनमग्निं । होतारं आह्वतारं । त्वेन? होमकारिणं वा । अनु क्रतुं । विदथाय यज्ञाय यागार्थं । जीजनन् जनितवन्तः प्रज्वालितवन्तः ऋ-त्विग्यजमानः तदोदितवतीति संवन्धः ॥

अथ त्वं द्रप्सं विभ्वं विचक्षणं विराभरदिपितः द्येनो अध्वरे ।

यदी विशो घृणते दक्षमार्या अग्निं होतारमथ धीरजायत ॥४॥

अथ अथ अनन्तरं । त्वं याज्ञौ हूयते यज्वभिर्देवतार्थं तं । द्रप्-सं दात्यच्छम् अति बहुलं सोमं । विभ्वं महान्तं । विचक्षणं विविध-न्द्रष्टारं सर्वस्याधि पक्षी । आभरत आहृतवान् । इपितः प्रेषितोऽग्निना । द्येन । अध्वरे यज्ञे । किञ्च । यदि यदा । विशः मनुष्याः । घृणते प्रार्थयन्ते । दक्षं दर्शनीयं शत्रूणामुपक्षयितारं वा । कीदृश[ः] मनुष्याः । आर्या अभिगमनीयाः । मां ब्रुवन्तो यजमाना इत्यर्थः । अग्निं होतारं होत्रा (?) पदार्थकारिणं आह्वतारं वा देवानां । अथ अथ । धीः कर्म इतिकर्त्तव्यता । अजायत जायते प्रवर्त्तत इत्यर्थः ॥

सदासि रण्वो यवसेव पुष्यते होत्राभिरग्रे मनुषः स्वध्वरः ।

विप्रस्य वा यच्छशमान उक्थ्यं वाजं ससर्वा उपयासि भूरिभिः ॥

सदा सततम् । असि भवसि । रण्व रमणीयः । किमिदं । यवसा इव पुष्यते । यथा यवसानि हरितवृणयवादिधासाः । पुष्यतः स्वपुष्टि

पुर्वत हस्त्यधगोमहिष्यादिचतुष्पदस्य रमणीया प्रीतिकारास्तदा
भवन्ति । किञ्च । होत्राभि । होत्रेति यज्ञनाम । *यज्ञं हे अग्ने ! मनुषो
मनुष्यस्य सर्वस्य यज्वनस्वभूत । स्वध्वर सुयज्ञ मनुष्यसम्पन्नविना
यज्ञाना विष्टृता गुणकारी भूयिष्ठमाग भवेत्यर्थ । किञ्च । वि०स्य वा
मेधाविन[। भूरि]भिर्वहुभिर्देवै च सह ॥

उदीरय पितरा जार आ भगमियक्षति ह्यतो हृत् इष्यति ।

विवक्ति बहि स्वस्यते मरुस्तविष्यते असुरो वेपते मती ॥६॥

उत् ईरय उद्गमयत्वमात्मज्योतिरिति शेष । पितरा पिता
मानेत्येकशेषविज्ञानात् सर्वप्राणिनाम्मातापितृभूते धावापृथिव्यौ
प्रतीति शेष । अथवा आदित्यादिज्योतिषूद्गमनस्य च प्रकाशनस्य
च संयन्धदर्शनात् । उद्गमनेन प्रकाशन लक्ष्यते प्रकाशयोमे भावणा
या पृथिव्यौ सुष्ठु ज्वालित्यर्थ । किमिय । जार आ भग । आकारो
ऽत्रोपमार्थ । रात्रेर्नक्षत्रादिज्योतिर्दीप्तिनाञ्च जरपितृत्याजारा आदित्य
सहितशब्द[ ] वा पुस्तान् । स यथा भगमादित्यभ्युत्थानमेवोत्तरावस्थ
भजनीय या स्वज्योतिः भौम या पारदारिक एव भगोऽपि स्त्री भग
यथाजार पारदारिकनो वेवा ह्यतो याग कामयमानान् हृत् हृदयेन
इष्यति ।

इषिरय गत्यर्थेऽनुद्धोऽप्यभ्युपसर्गपूर्वोऽत्र द्रष्टव्य अर्धाप्यति
अधिगच्छति देवास्यभयेत्यर्थ । विवक्ति य[ ] वक्ष[ ] शस्त्रलक्षणा
स्तुती यद्विगोदा स्तुतीनान्देवान् प्रति प्रापयिता होता । स्वस्यते शोभ
नञ्च स्वकर्म कर्तुमिच्छति । मत्त । मत्त शब्दाद्यसनाच्चस्तत्करोतीति
णिच् ण्यन्तादविहृते मत्त इति यशकार्यध्वर्युलक्ष्यते । तद्विष्यते । तव
तिवृत्त्यर्थ । स चात्रान्तर्णीतसनर्थञ्च द्रष्टव्य रता । वयिपति
च स्तोत्रलक्षणा स्तुतीवर्धयितुञ्चेच्छतीत्यर्थ । असुर प्राणयान्
प्रधावान् वा उद्गाता वेपते दुषेष्ट कपने उत्पद्ये चे[ ]त्यन्ये[ ]त्ने प्रतिकर्म
वैगुण्ये प्रायश्चित्तकारित्वात् फर्मवैगुण्योत्पत्तेर्विग्यत् कपते च ।
मती मत्या शुद्ध्या । क सामर्थ्यात् प्रज्ञा । यतो यजमान सर्वविजय

स्वं स्वं कर्म कर्तुमिच्छ[न्ति]न्त । तच्च त्वदुद्यामनमन्तरेण न शक्यते
कर्तुं । अत उद्यामयेत्यर्थः ॥

यस्ते अग्रे सुमतिं मर्तो अक्षत्सहसः सूनो अति स प्र ऋण्ये ।

इयं दधानो वहमानो अथैरा स पुमां अमवान्भूपति यून् ॥७॥

यस्ते तव स्वभूतां । हे अग्ने । सुमतिं शोभनां स्तोतृणां यष्टृ-
णाञ्जानुग्राहिकां बुद्धिं । मर्तो मनुष्य स्तोत्राख्यो यष्ट्राख्यश्च । अक्षत्
अक्षोति । स्तुतिभिर्हविर्भिश्च त्वामनुग्रहशीलं परिचरतीत्यर्थः ।
हे सहसस्सूनो यलस्य पुत्र । स मनुष्यः । अति च[प्र] ऋण्ये श्रूयते ।
सर्वांल्लोकानतीत्य प्रकरणेण श्रूयते । इयमग्रं । दधानः [मृ]ष्टान्यर्थिभ्यो
ददन् । वहमान ऊह्यमानश्च । अभ्यै[ः] तोत्तरकालं ? देवो भूत्वा । पुमान्
पुस्थानवान्दीप्तिमान् वा । अमवान् आत्मवांश्च स्वाधिकारं प्रति यत्न-
वान् धेत्यर्थः । भूपति भवति । कियन्तं कालं । उच्यते । यून् धुरित्य-
हर्ताम । [आचन्द्रार्क] मित्यर्थः ॥

यदग्र एषा समितिर्भवाति देवी देवेषु यजता यजत्र ।

रत्ना च यद्विभजासि स्वधावो भारं नो अत्र वसुमन्तं वीतात् ॥८॥

यत् यदा । त्वमे । एषा अस्मत् कृता । समिति स्तुतिसंगति-
राद्भुतिसंगतिश्च । भवाति । देवी दीप्ता गुणैः । उच्यते । देवेषु ।
कीदृशेषु । यजता यजतेषु यष्ट्येषु । देवा यष्ट्या अस्माभि
स्तूयन्ते इज्यन्ते धेत्यर्थः । हे यजत्र यष्ट्य । रत्ना रत्नानि च धनानि ।
यत् यदा । विभजासि स्तोत्रभ्यो यष्टृभ्यश्च विभजासि । हे स्वधावः
हविरग्रवन् । भारं अंशं । नः अस्मान् प्रति । अत्र काले तदेत्यर्थः ।
वसुमन्तं धनवन्तं नानाधनायययं सर्वकार्यनिर्यत्तनक्षममित्यर्थः ।
वीतात् । तुल्योस्तात्तुल्यशिष्यन्यतरस्यामिति । हे स्थानेऽग्र ताड ।
अन्तर्णीतपर्यव्याघ्र द्रष्टव्यः । यादय गमयास्मभ्यं देहीत्यर्थः ॥

धुधी नो अग्रे सदने सधम्ये युक्ष्वा रथममृतस्य द्रवितुम् ।

आ नो वह रोदसी देवपुत्रे माकिर्देवानामप भूरिह स्याः ॥ ९ ॥

हे अग्ने । थाधि शृणु । न. अस्माकं वचनमिति शेषः । क
स्थितः । उच्यते । सद्ने स्थाने वेद्याख्ये । कीदृशे । सधस्थे सह-
स्थाने सर्वदेवसाधारणस्थाने । तमद्वचनं* उच्यते । युक्ष्व आह्वाने-
वान् प्रति गमनाय युंक्ष्व । रथमात्मीयं । कीदृशं । अमृतस्य देवपानस्य
मधुन । द्रवित्रं द्रवितारं युंक्ष्व रथं । तेन गत्वा च । न अस्माकं यज्ञं
प्रति । आ वह प्राणय । रोदसी घावापृथिव्यौ । देवपुत्रे देवस्य प्रजापते-
र्हृदितरौ । माकिं मा च फदिचत् । देवानां मध्ये एकोऽपि देवः ।
अप भूः अप भविता स्यात् । अस्मद्यज्ञानपगन्ता स्यात् । निरवशेषा-
न्वेपानाह्वयस्थेत्यर्थः । त्वमपि च । इहास्मिन् यज्ञे अस्मदीये । सदा
सन्निहित स्या भवत् ॥

॥ द्वादश सूतम् ॥

घावा इ क्षामा प्रथमे ऋतेनाभिधावे भरतः सत्यवाचा ।

देवो यन्मर्तान्यजधाय कृण्वन्सीदद्धोता प्रत्यङ् स्वमसुं यन् ॥ १ ॥

इ शब्देऽत्र पादपूरणः । वायाक्षामा घावाक्षामे वायापृथिव्यौ ।
प्रथमे पिण्डाधाराण्डकपालाभिमानित्यष्टौ पूर्वजाते इत्यर्थः ।
प्रधाने वा । ऋतेन तन्निधातिना देवजनेन सहेत्यर्थः । अभिधावे मुख्ये-
न ध्रियत इत्यभिधायस्तत्र । भवतः । लोडर्थेऽत्र लट् । सामीप्यलक्ष-
णा च । सतमेपे ग । गायां । गावध्वरन्तीति । यथाहान समनारमद्
धर्माप्रियतामित्यर्थः । कीदृश्यौ वायापृथिव्यौ । सत्यवाचा सत्य-
वाचौ भवितव्यव्यने सत्यवादिन्यावित्यर्थः । कदा अभिधावे भवतः ।
उच्यते । देवोऽग्निः । यत् यदा । मर्तान् मनुष्यान् । यजधाय देवया-
गाय ॥ कृण्वन् कुर्यन् मेरयन् । सौदत् निपीदति घेद्यां । होता देवा-
नामाह्वता । प्रत्यङ् देवान् प्रत्यञ्जिताह्वानार्थः । स्वमात्मीयं । असुं
प्राणज्वाललक्षणं सर्वार्थदर्शनलक्षणं । यन् प्राप्तवांश्च । तदा प्राप्ते
अस्मद्यागफालं देवान्वायापृथिवी प्रमुद्यानगिराह्वयतीत्यर्थः ॥

देवो देवान्परिभूर्ऋतेन बहा नो हव्यं प्रथमधिकित्वान् ।

धूमकंतुः समिधा भाऊर्जीको मन्द्रो होता नित्यो वाचा यजीयान् ॥ २ ॥

यस्य देवः । देवान् । परिभूः देवानां परिग्रहीता याह्वानदधि-

श्रयनद्वारेण स त्व । ऋतेन यक्षेन सह । वह प्रापय । न अस्माक ।
हव्य हवि । प्रथम यागसाधनानां पूर्वं प्रधानो वा । त्रिवित्वान्
ज्ञातवाश्च । धूमकेतु धूमस्य कर्त्ता च धूमपताका वा धूमज्ञानोपायश्च ।
समिधा समिन्धनेन सन्दीपनेन । माग्नीक । ऋजुर्वादीति । ऊर्ध्व
ज्वलन इत्यर्थः । मन्द्र स्तुत्यश्च । होता आह्वाता च देवाना । नित्यो
ध्रुव । याचा । यज्ञियान् अतिशयेन यष्टा च ॥

स्नाष्टृदेवस्यामृतं यदी गोरतो जातासो धारयन्त उर्वी ।

त्रिभ्ये देवा अनु तत्ते यजुर्गुर्दुहे यदेनी दिव्य घृत वाः ॥ ३ ॥

यदि यद्यपि । गो पृथिव्या । अत अस्यास्तकाशात् । जातास
जाता उत्पन्ना । अस्या पृथिव्या भवा पृथिवीलोकनिवासिनो यज
माना इत्यर्थः । धारयन्ते हविषा स्थितिं कुर्वन्तो विभूतिः । उर्वी
द्यावापृथिव्यौ सकलजगतस्थितिं कुर्वन्तीत्यर्थः । तथापि स्नाष्टृ
स्नाघर्जन हविराधारत्वात् सस्कर्तृत्वात् न[तु]त्वाच्च स्वदत्तिरेवेत्यर्थः ।
देवस्य तन्नाम्ने । अमृत देवाणां[न्न]हविरित्यर्थः । हविषा त्वमेव जगत्
पुष्ण नान्य फश्चिदित्यर्थः । सर्वे देवा घृणिद्वारेण प्रदानद्वारेण पुष्ण
न्तीति चेत् नयत । त्रिभ्ये देवा अनु गु । अग भावार्थमनुगच्छन्ति ।
तत् तदा । के सत्रन्धि त्वत् प्रदानकर्तृकमित्यर्थः । यजु यज्ञ । दुहे
दाग्निप्रक्षरन्ति । यत् यदा धा । एनी एनवर्णा शुक्लस्वरूप[ः] वा आहुति
स्तुतिश्च त्वयि हुता एता च सती । दिव्य दि । घृ क्षरणदीप्त्या ।
क्षरति दीप्त वा आदित्यमण्डले पर्यामित्यर्थः । वा चारि घृष्टु
दफ अतस्त्वमेव सस्काराहुत्याधारादिद्वारेण जगतस्थितिं करोषी
त्यर्थः ॥

अर्चामि तां वर्धायापो घृतस्नू द्यावाभूमी शृणुत रोदसी मे ।

अहा यद्द्यानोऽसुनीतिमयन्मघ्वा नो अत्र पितरा शिशीताम् ॥४॥

हे अग्ने । वर्धाय प्रज्जल प्रोत्सर्पयेत्यर्थः । अप इमं अग्निना
कर्मणि प्रोत्सर्पितेऽग्निप्रसादेन चाभ्यनुज्ञाते च । अर्चामि । श्रुच स्तुतौ ।
स्तेम । या युया । हे घृतस्नू । घृष्टुदमस्य प्रसवियो । द्यावाभूमी
द्यावापृथिव्यौ । एनच्छात्वा मे मम स्तुतिरिति शेषः । शृणुत हे

रोदसो घावापृथिव्यौ । कस्मादेवं ब्रवीमि । यत् यस्मान् । अहो
 अहरित्य[स्य] सामर्थ्यादहोरात्रसाध्यं कर्मोच्यते । सप्तभ्येकवचनस्य
 चा[अजा]देशः । अहनि अहोरात्रसाध्ये कर्मणि । अग्निना प्रोत्स-
 र्पिते सति । घावः सामर्थ्यात् पृथिव्यश्च । असुनीति । असुरीति प्रज्ञा । *
 तथा परिसमाप्तिधीयत इत्यशुनीतिरत्र स्तुतिरुच्यते । तां धोतुं ।
 अयन् गच्छन्ति । अत एव ब्रवीमि । ध्रुत्वा च स्तुतिमग्निसाध्ये कर्मणि
 तदनुष्ठानेन । मध्वा दृष्टयुक्तेन । नः अस्मान् । अत्र लोके वा वर्त-
 मानानिति शेषः । पितरा सर्वस्य मातापितृभूते घावापृथिव्यौ । शिशितां
 शो तनू[करणे] इत्यस्यैतद्भूषं । शिशति शृंगे । इति यथा । तनूकरणेन
 चात्र संस्कारो लक्ष्यते । स्नानपानाचमननस्यनिष्पादनादिसंस्कारेण
 संस्क्रुतामित्यर्थः ॥

किं स्थितो राजा जगृहे कदस्याति व्रतं चक्रुमा को वि वेद ।

मित्रश्चिद्धि म्मा जुहुराणो देवाञ्छलोको न यातामपि वाजो अस्ति ॥५॥

किं स्थित् । स्थिच्छन्दो वितर्कायै । किं वा । नः अस्माकं स्व-
 भूतानि हर्षाणि स्तुर्ताश्च । राजा सर्वस्य स्वामी । दातो घात्रि । जगृहे
 परिगृह्णायात् । परिचरणेणैगुण्यात् । कत् किं वा । अस्याग्नेर्व्रतं
 कर्मपरिचणाख्यं । अति चक्रुम । अति सु इत्यभिपूजितार्थ[यै] । अभि-
 पूजितं । ॥५॥

॥ ययोदश सूक्तम् ॥

यमे इव यतमाने यदैतं प्र वां भरन्मानुषा देवयन्तः ।

आ सीदतं स्वमु लोकं विदाने स्वासस्ये भवतमिन्दवे नः ॥ २ ॥

इव सुसदृशे । यतमाने गमनएवंधारणादिस्वाधिकारकमक्ष-
 प्रयत्नं कृतवर्ती । परस्परेण संगच्छमाने वा । यत् यदा । ऐतं गत-
 यतीत्यो युवां हविर्दानस्थानं प्रति तदा । वां युवां । हविर्दानशकटे

* निषण्डः १ । १ ॥

१४८ः० १।३८॥ महामाज्योऽपि ६।१।४५॥ अत्र द्रष्टव्यः । निरुतधश १८॥

॥ निरुत १ । ३ ॥

इयपि कोशाच्च सायने, परन्तु मन्थपातोऽत्र आतः । नास्ति सन्देहोऽस्मिन् ।

हे अपि । प्र भरन् प्रभवन्तः । हविर्धानं प्रत्याहृतवन्त इत्यर्थः ।
मनुष्या ऋत्विजश्च यजमाना । देवयन्तः देवान् यष्टुमिच्छन्तस्सन्तः ।
एतज् ज्ञात्वा आसीदतं निपीदतं स्वस्वस्थाने तिष्ठतमित्यर्थः ।
उकारः पदपूरणः । स्वमात्मीयं । लोकं स्थानं हविर्धानगृह्णात्यं ।
विदाने असाधारणत्वेन जानती । असाद्य च स्वासस्थे सुस्थाने
स्वासने भवतं । इन्द्रे नः । अस्माकमिन्द्रो रर्थाय ॥

पञ्च पदानि रूपो अन्वरोहं चतुष्पदीमन्वेमि व्रतेन ।

अक्षरेण प्रति मिम एतामृतस्य नाभावधि सम्पुनामि ॥ ३ ॥

पञ्च संख्याकानि । पदानि पदितृणि स्थितिहेतुत्वेन देवान्
प्रति गन्तृणि । के हवींषि । धानासोमपशुपुरोळशा[ज्या]ख्यानि । रूप
यष्टृणां स्वर्गमारोपयितुं यज्ञस्यांगत्वेन* संयन्धीनि । अनु अरोहं
युषयो स्वासनमयनानन्तरमारोहामि । भयत्करणेन करोमीत्यर्थः ।
चतुष्पदीमिति च्छन्दसामुपलक्षणं । चतुर्भिः पादैर्युक्तानि त्रिष्टुप्छ
न्दांसि चेत्यर्थः । अनु एमि अनुगच्छामि । व्रतेन प्रयोगकर्मणा यथा
कालं प्रयुज्जीत्यर्थः । अक्षरेण च प्रणवारत्वेन । प्रति मिमे प्रतिगर-
क्रियां निमिमे निर्वर्तयामि । एकां[एतां] प्रत्युपस्थितां । किञ्च ।
ऋतस्य नाभावधि सं पुनामि । अधिशब्दश्रुतिसामर्थ्यान्नाभाविति ।
पष्ठथर्थे सप्तम्येषा । ऋतस्य यज्ञस्य प्रधानांगत्वेन हेतुना नाभिभूताया
वेद्या* । अधि उपरि । सं पुनामि संशोधयामि । दशापवित्रेण सोमञ्च
संहरामीत्यर्थः ॥ किञ्च ।

देवेभ्यः कमवृणीत मृत्युं प्रजायै कममृतं नावृणीत ।

वृहस्पतिं यज्ञमकृण्वत ऋषिं प्रियां यमस्तन्वं१प्रारिरेचीत् ॥ ४ ॥

देवेभ्यः देवानां । कं स्वपुरुषं । मृत्युं मारयितारं विनाशकं ।
अवृणीत वृणीते प्रार्थयते प्रयुक्ते यम । हविर्धादेव न्यतिरिक्तं [क्ता]
या हविर्धारणक्रियायां प्रवृत्तायाः सते देवानां स्थितेः अवश्यं भावि-
त्याप्त कञ्चिदपि स्वपुरुषं देवानां विनाशक निरूपयति यम इत्यर्थः ।
प्रजायै प्रजायाश्च मनु[ष्य]काया देव न्यतिरिक्ताः । कं वा अमृतं

स्वपुण्यममृतममारकमविनाशकम् । अघृणीत् न घृणीते न प्रार्थयते ।
 पूर्वोक्तेनैव प्रकारेण सर्वस्य स्थितेरवश्यंभायित्वात् । कं वा स्व
 घृह्यत्[त्पति] क्रतुसिद्धिं सर्वगुणोपेतमित्यर्थः । यन्ममृष्यत पुर्वन्ति
 क्रतुग्न्यजमानाः । किञ्च । मियां तन्वमिष्टं शरीरं यमं प्र अरिरेर्त्वात् ।
 अनेकार्थत्वात् धातुनां रिचिरत्र परिहारायें द्रष्टव्यः । प्ररेचयति परि
 हरति । कर्मवैगुण्यजनितदोषाभावादस्माकजीवितं नापहरतीत्यर्थः ॥
 किञ्चान्यत्—

सप्त क्षरन्ति शिशवे मरुत्वते पित्रे पुत्रासो अप्ययीवतन्नृतम् ।

उमे इदस्योभयस्य राजत उमे यतेते उभयस्य पुप्यतः ॥ ५ ॥

सप्त च्छन्दांसि क्षरन्ति । स्तुतिमिति शेषः । शिशवे शिशोः
 शंसनीयस्य सोमस्य हविर्धानस्य शकटयोः सुप्तासनीभूतस्य ।
 मरुत्वते मरुत्वतः मरुद्भिर्भूतविभिस्सप्तभि स्तोत्रभिश्च युक्तस्येत्यर्थः ।
 पित्रे पितुः क्रतुविजां सर्वस्य वा जनकत्वात् पितृभूतस्येत्यर्थः ।
 पुत्रासः अपि सोमस्य पुत्रासः अपि सोमस्य पुत्रभूता य क्रतुविज्ञोऽपि ।
 अघीयतन् गमयन्ति । क्रतं सप्त स्तुतिरूपं सद्गुणग्राहिणीं स्तुतिं । कुर्वन्ती-
 त्यर्थः । उत्तरोऽर्धर्धः परोक्षतत्वात् भिद्यं याप्यं । किं बहुनोक्तेन ।
 उमे इत् । इच्छद् एवार्थः । उमे यथ हविर्धाने नान्यत् । अस्य उभयस्य
 देवजातस्य मर्त्यजातस्य । राजत ईशाते । तदधीनत्वाद्धविर्धार-
 णस्य हविर्धानत्वाच्चोभयस्य स्थितेरुमे एव हविर्धाने । यतेते कर्मा-
 नुष्ठाने प्रयत्नश्च कुरत । तदधीनत्वाद्धविर्धारणस्य हवि प्रधानत्वाच्च
 कर्मानुष्ठानस्य उभयस्य देवजातस्य मर्त्यजातस्य च । पुप्यत हवि-
 र्धारणकारेण पुष्टिश्च कुरत इत्यर्थः ॥

॥ चतुर्दश सूक्तम् ॥

उत्तरं सूक्तं परोयिवांसमिति षोडशर्चं यमदेवतं । यमो वैव-
 स्वतो ददर्श ॥

परोयिवांसं प्ररतो महीरनु बहुभ्यः पन्थानमनुपस्पशानम् ।

वैवस्वतं सङ्गमनं जनानां यमं राजानं हविषा दुधस्य ॥ १ ॥

*मरुद्भिर्भूतविभिस्सप्तभि ?

परेयिचास उपसर्गव्यत्ययोऽत्र सामर्थ्यात् कार्य । लिट् चान्न
वर्तमाने । पर्यागच्छन्त । लोकं पालत्वात् कृताकृतप्रत्यपेक्षणार्थमेत
न्मन्त्रपद द्वितीयावहुवचनान्त । यास्कमहर्षिणात्र + तान्यार्थसामन्दे
[मान्याहे] प्रतिर्यगतजातविशेषणार्थमदध्याहृत । अतः प्रगताधमादि
समर्थपुरुषार्थसवन्धात् प्रकृष्टगा मनुष्यजातावित्यर्थ । उद्धत
उद्धताश्च देवजात सर्वतो गतत्वाच्च धहुभ्य मिता अनुप्रमितीत्यर्थ ।
पप्रथये चतुर्थ्येया । यद्नामपरिमितानामेतेषामेव प्राणिना । पन्था
पन्थान मार्गं शुभाशुभकर्मप्रवृत्तिलक्षण वा । अनुपस्पृशान स्यस्थाना ।
स्पृशिष्यन्धमार्थ । विषधन्त । शुभाशुभकर्मप्रवृत्तिलक्षणमार्गपक्षे नि
रूपयन्तमित्यर्थ । जीविलक्षणमार्गश्चिरभ्यन्तमित्यर्थ । वैधस्वत
विवस्वत पुन । सगमन स्वरं प्रति सम्यग्गमायितार । जनाना । यम
राजान सर्वस्येश्वर । हविषा दुधस्य परिचर । हे मदीयान्तरात्मन्
यजमान वा ॥

यमो नो गातुं प्रथमो विधेद नैषा गव्यूतिरपमर्तवा उ ।

यत्रा नः पूर्वे पितरः परेयुरेना जज्ञानाः पथ्यारेअनु स्वाः ॥ २ ॥

यम । न अस्माक प्रजाना । गातु शुभाशुभकर्मनिमित्ता
सुगतिं दुर्गतिञ्च । प्रथम अन्यस्मात् सर्वस्मात् ज्ञातु पूर्वं । विधेद
जानाति । एषा गव्यूति । एषा य[ऽ]शुभाशुभकर्मजनितसुगतिदुर्गतिश्च ।
नाऽपमर्तवे । अतिशयज्ञानयोगाच्च[मस्य] न केनचिदपहर्तुमपनेतु स्व
विद्यनेनाभिभवितु शक्यत इत्यर्थ । किञ्च । यत्र यस्मिन् स्वर्गे ।
न अस्माक । पूर्वे पितर पितामहादय । परा ईयु आप्तकामत्वात्
स्वपुत्रदाराननवेक्षमाणा परादमुयागता । एना अनेन यज्ञेन हेतुना ।
जज्ञाना सस्कारद्वारेण पुनर्जायमानास्तस्किरिमसुरा ? आहुतीस्तु
तीश्च । स्वा स्वभूता । अनु आहुति सस्कारानन्तर सस्कारास्तन्त
इत्यर्थ । तदप्यस्मत् पितृगतिस्थान यम एव तत्त्वतो जानाति नान्य
इति पूर्वात्त ? सर्व ॥

मातली कर्ण्ययमो अङ्गिरोभिर्बृहस्पतिर्ऋकमिर्वावृधानः ।

यांश्च देवा वावृधुर्ये च देवान्त्स्वाहान्ये स्वधयान्ये मदन्ति ॥३॥

मातली सारधिरिन्द्रस्य । कव्यैः कव्यनामभिः पितृभिस्सह । ववृधानः
सर्वप्रधानया वृध्या वर्द्धमानः आस्ते । यमप्रसादादिति वाक्यशेषः ।
यमश्चांगिरोमिस्मह सदा वर्द्धमान आस्ते । वृहस्पतिं क्रकभिः । क्रकनो
देवविशेषः । क्रकभिर्मध्यस्थानैर्देवगणैस्सह सदा ववृधानो वर्द्धमान
आस्ते । यमप्रसादात् । किञ्च यांश्च पितृन् देवा ववृधुः वर्द्धयन्ति स्वेनो-
पकारेण । ये च पितरो देवान् स्वेनोपकारेण वर्द्धयन्ति । यच्छब्द-
संयन्धात्तच्छब्दोऽध्याहार्यः । तेषां पितॄणां मध्ये एके पितरः स्वाहा-
मदन्ति । स्वाहाकारप्रदानेन हविषा तृप्यन्ति । यमेन सह स्वधयान्ये
मदन्ति । स्वधाकारप्रदानेन हविष्यैके तृप्यन्ति यमेन सह ॥

इमं यम प्रस्तरमा हि सीदाङ्गिरोभिः पितृभिः संविदानः ।

आ त्वा मन्त्राः कविशस्ता बहन्त्वेना राजन्हविषा मादयस्व ॥ ४ ॥

इमं । हे यम । प्रस्तरं अस्मदीयवेदिस्तरणगर्भासनं * प्रति । आ हि
सीद । हीति यद्वृत्तः । उपवेत्तुमागच्छ । किं कुर्वन् । उच्यते । अंगि-
रोभिः । अंगिरो नामभिः पितृभिस्सह [स]न् पथिषिनोदनार्थं विचित्रा
कुर्वन्मित्यर्थः । अगच्छ तं च सन्त त्वां स्तुतिमन्त्राः कविशस्ता मेधा-
विभिः क्रकभिः आ वहन्तु । श्रोतव्यत्वेन निमित्तभूताः प्रापयन्तु ।
आगत्य च इहास्मद् यज्ञे । मादयस्व तर्पयात्मानं तृप्य वा ॥

अङ्गिरोभिरा गहि यज्ञियेभिर्यम वैरूपैरिह मादयस्व ।

विषस्वन्तं हुवे यः पिता तेऽग्निन्यज्ञे बर्हिष्या निपद्य ॥ ५ ॥

अंगिरोभिस्सहा गच्छ । यज्ञियेभि यज्ञार्हैः । यज्ञसंपादिभिर्वा ।
विरूपा एव वैरूपाः । बहुरूपैरित्यर्थः । आगत्य च इहास्मदग्रे [मादयस्व]
तर्पयात्मानं तृप्य वा । ते तव । तमित्यध्याहार्यः । यदिति सामर्थ्यात् । तेन
वाहुतेन सहस्मिन् यज्ञे त्वार्हपि वेदिस्तरणे वा निपद्य मर्षादयोपविश्य ।
हविषा मादयस्वेत्यर्थः ॥

अङ्गिरसो नः पितरो नवम्वा अथर्वाणो भृगवः सोम्यासः ।

तेषां वयं सुमतौ यज्ञियानामपि मद्रे सौमनसे स्याम ॥ ६ ॥

ये पितरो वा । नः अस्माकं । पितरः । कीदृशाः । नवम्वाः मासे

मासे पितृयज्ञे नवा गतिः । न पतिते वा मनसो गतिरभिलाषः । भृग-
वश्च । सोम्यासः सोमसंपादिनः । तेषां सर्वेषामेव । वयं । सुमतौ शोभ-
नायामनुग्राह्यबुद्धौ । यक्षियानां यक्षार्हाणां यज्ञसंपादिनां वा । अपि ।
भद्रे भन्दनीये भाजनवति वा । सौमनसे सौमनस्ये प्रीतादित्यर्थः ।
स्याम भवेमेत्याशास्महे । यमप्रसादादिति योज्यं । तद्देवतत्वाविघाताय
मन्त्रस्य... ॥*

पञ्चदश सूक्तम् ।

अग्निष्वात्ताः पितर एह गच्छत सदःसदः सदत सुप्रणीतयः ।

अत्ता हवींषि प्रयतानि बर्हिष्यथा रयिं सर्ववीरं दधातन ॥११॥

.....तैरस्ताभिः संस्कृतानि शुचीनि । बर्हिषि आसादितानीति
शेषः । अथ अनन्तरं च । रयिं धनं । सर्ववीरं सर्ववीरं पुत्रै पौत्रैश्चो-
पेतं । दधातन दत्तास्मभ्यं ॥

त्वमम ईलितो जातवेदोऽवाहून्व्यानि सुरभीणि कृत्वी ।

प्रादाः पितृभ्यः स्वधया ते अक्षन्नद्धि त्वं देव प्रयता हवींषि ॥१२॥

हे अग्ने जातवेद उत्पन्नसर्वविषयस्तुज्ञान । त्वमस्माभिरीलित
स्तुत । अथाद् ऊढवानसि पितृन् प्रति प्रापितवानसि । इव्यानि
हवींषि । सुरभीणि सुगन्धीनि । कृत्वी कृत्वा । प्र अदा प्रत्तयांश्चासि ।
पितृभ्यः ते च पितरस्तयया प्रक्तानि । स्वधया अग्नेम हेतुमा अन्नमे-
तदस्माकमित्यभिप्रायेण । अक्षन् अन्नवन्तो भक्षितवन्तः । अधेदानीं
एतोपकारं सन् । अद्धि भक्षय त्वं हे देव । प्रयता प्रयतानि शुचीनि
हवींषि ॥

* अग्ने "प्रेहि प्रेहि" इति मन्त्रप्रताक विषते । परं नास्ति मन्त्रव्याख्यानम् ।
षड्मन्त्रपाठा जातः ।

† महर्षिभूलेण सायणाये भाष्येऽत्र स्याचि इतिष पाठः स्वीकृतः ।
असर्माचानमेतत् । कुतः । प्रयतानि इत्यस्य पदस्य नायमर्थः । सुगन्धैस्तद्धरे
शुचीनि इति उद्गीथभाष्यवत् छन्दः पाठो वर्तते । मांसपुलस्त्य ८२ कोत्सेऽने
शुचीनी इत्येवमेवास्ति पाठः । उपरमन्त्रस्य षडुक्ते पदं प्रयता इति पद पुनरप्यन्ये ।
परं तत्रापि स्याचि इति तदर्थको नाग्नी न दृश्यते ।

ये चेह पितरो ये च नेह यांश्च विद्म यो उ च न प्रविद्म ।

त्वं वेत्थ यति ते जातवेदः स्वधाभिर्यज्ञं मुकृतं जुपस्व ॥ ३ ॥

ये च पितर च । इहास्मत् समीपे वर्तन्ते । ये चेह न सन्ति ।
याश्च पितृन् विद्म सन्निकृष्टत्वाज्जानीमो वय । यान् उ च न यानपि
च न । प्रविद्म विप्रकृष्टत्वात् विजानीमो वय । यति ते यत् सख्या
युताश्च ते पितर तान् सर्वान् यथोक्तान् । त्वं वेत्थ त्वमेव जानासि ।
हे जातवेद उत्पन्नसर्वविषयस्तुज्ञान । यत् एवमत तेषा यत्सख्या
युक्ताना पितृणा । स्वधाभिरन्वैर्हातव्यत्वेन हेतुभूतै । इमं यज्ञ । सुवृत्त
साधुवृत्तमपि गुणवद्भिरनुष्ठित । जुपस्व ग्रीत्या परितृह्याण ॥

ये अग्निदग्धा ये अनग्निदग्धा मघ्यं दिवः स्वधया मादयन्ते ।

तेभिः स्वराळसुनीतिमेतां यथावश तन्नं कल्पयस्व ॥ १ ॥

ये पितर । अग्निना दग्धा अग्निना भस्मीकृता । इमं शान
कर्म प्राप्ता इत्यर्थ । ये चाऽनग्निदग्धाः इमं शानकर्म न प्राप्ता ।
मध्ये दिव । स्वधयाऽग्नेन स्वकर्मफललक्षणेन । मादयन्ते तृप्यन्ति ।
तेभिः तै पितृभि सह सभूय । स्वराद् स्वकर्मफलौपभागेन दीप्य
मानः । असुनीतिं भक्षुता प्राणाना विषयेषु नेतार स्वभोगापनयाय
प्रवर्तयितारमस्मत् पित्रन्तरा मान । एता तन्व एतद्देयताशरीर ।
यथावश यथाकाम । यथाभिलषितमित्यर्थ । कल्पयस्व समर्थयस्व ।
गाभयस्वेत्यर्थ । अग्निरेष पूर्णोक्तो वेदितव्य । पूर्वमन्त्रेन्तस्यमग्रं
तस्यात् १ ।

षोडश सूक्तम् ।

उत्तर सूक्तमैतमग्न इति चतुर्दशार्धमग्निदेवत । इमं शानकर्मणि
विनियुक्त । यामायनो दमनो ददर्श ॥

मैनमग्ने वि दहो माभि शोचो मास्य त्वच चिक्षिपो मा शरीरम् ।

यदा शृत कृणवो जातवेदोऽथेमेन प्र हिणुतात्पितृभ्यः ॥ १॥

पुत्रो मयीति प्रतियोग्य । एनमस्मत् पितर । यस्मद्याज्य धा ।
प्रतसस्कारार्थं त्वयांहित । हे अग्ने । मा धि दद विधिपदधमनन्त
रग्ना कार्पी । माभि शोच । मा सन्ति तपा । अभिसन्ततमन्ददग्ध

च मा कार्षीरित्यर्थः । त्वचं अपि दग्धमभि । मा शरीरं च मा
विक्षिप । किन्तर्हि करवाणि । उच्यते । यदा यस्मिन्काले । शृतं पक्वं
सुदग्धं । रुणवः करिष्यसि । हे जातवेदः । अथ ईं तदैव । एनं प्र
हिणुतात् प्रगमय । पितृभ्यः पितृणां सकाशं पितृलोकमित्यर्थः ॥

शृतं यदा करसि जातवेदोऽथेमेनं परि दत्तात्पितृभ्यः ।

यदा गच्छात्यसुनीतिमेतामथा देवानां वशनीर्भवाति ॥ २ ॥

शृतं पक्वं । यदा करसि करिष्यसि । हे जातवेदः । अथेमेनं
परि देहि समर्पय पितृभ्यः पितृलोकं प्रापयेत्यर्थः । कस्मादेवमुच्यसे ।
यतः यदा । गच्छाति प्राप्नोति । असुनीति असूनां प्राणानां देहान्तर-
नेतारं पितृपतिं यमं । एतां च पितृतां । अथानन्तरं । देवानां वशनीः
वशानां कामानामात्मान्नम । प्रति नेता । भवाति भाषिष्यति । देव-
भोगानां भोक्ता संपत्स्यत इत्यर्थः ॥

सूर्यं चक्षुर्गच्छतु वातमात्मा घां च गच्छ पृथिवीं च धर्मणा ।

अपो वा गच्छ यदि तत्र ते हितमोषधीषु प्रति तिष्ठा शरीरैः ॥ ३ ॥

सूर्यं स्वकारणं । चक्षुस्तप्य संगन्धि । गच्छतु प्राप्नोतु । घातं
गच्छत्वात्मा । तव शरीरान्तर्गतो घातुः अन्यानि च वागादीनीन्द्रिया-
प्यग्न्यादिदेवेषु स्वकारणेषु लीयन्तां । प्रदर्शनार्थत्वात् सूर्यचक्षु-
र्घातात्मग्रहणस्य । घां । च चक्षुर्गच्छतु विकल्पायै । दिवं वा गच्छ
प्राप्नुहि । देवशरीरे स्वकर्मानुरूपं फलमुपभोक्तुं । पृथिवीं च ।
पृथिवीं वा गच्छ । धर्मणा स्वकर्मणा । अपो वा गच्छ । आप इत्यन्त-
रिक्षनाम ।* अन्तरिक्षं वा प्राप्नुहि । तन्मान्तरिक्षे । ते तव । कर्म-
फलं दितं स्वस्थापितं । ओषधीषु प्रति तिष्ठ । शरीरैः । बहुवचन-
सामर्थ्यात् शरीरावयवैरित्यर्थः । अथवा ओषधी लोमानि घनस्पतिं
केशां इति घचनात् । ओषधिवनस्पतिषु शरीरजलोमकेशात्मना
प्रति तिष्ठेत्पर्यः । अन्यदपि श्रुत्यन्तरे यद्दृष्टमप्सु लीहितं चरेत्तत्रेत्यादि
तत्सर्वमत्र द्रष्टव्यं ॥

अजो भागस्तपसा तं तपसा तं ते शोचिस्तपतु तं ते आर्चिः ।

यास्ते शिवास्तन्वो जातवेदस्ताभिर्वहेनं सुकृतास्तु लोकम् ॥ ४ ॥

यस्य यजमानस्य यः । अज. अनुत्पत्तिधर्मकः नित्य अन्तर-
पुरुषलक्षणः । भागः शरीरेन्द्रियादिभागव्यतिरिक्त । तं भागं ।
तपसा सन्ताप्रनांगारगतेन । तपस्व सन्तापय संस्कुर्वित्यर्थ । तमेव
भागं । ते तव । शोचि. दीप्तिः । तपतु संस्करोतु । तमेव भागं । ते
तवाचिरपि ज्वालालक्षणं संस्करोतु । संस्कृत्य च या । ते तव ।
शिवास्तुत्याः प्रह्लादिन्यः । तन्व मूर्तयः । हे जातवेद । ताभिस्त-
नुभि । बह्व प्रापय । एनं यजमानं । सुकृतां शोभनकर्मकारिणां
पितृणां । लोकं स्थानं । उ इति । सुकृतं लोकं ।

अथ सृज पुनरग्रे पितृभ्यो यस्त आहुतश्चरति स्वधाभिः ।

आयुर्वमान उप वेतु शेषः सं गच्छतां तन्वा जातवेदः ॥ ५ ॥

पुनः हे अग्ने । अवसृज देहम् [म्रिय?] पितृभ्य युष्माभिस्तद्
स्थानाधिकारभोगादिभिस्तमानोऽयमिति समर्पयेत्यर्थः । उप वेतु ।
कमयसृजानि । यस्ते तुभ्यं आहुतः । इह दानास्कारयै । मर्यादया
दत्तः । सञ्चरति गच्छति पितृन् प्रति । केन हेतुना । उच्यते । स्वधा-
भिरन्तैः कर्मफललक्षणैर्भोक्तव्यत्वेन हेतुभूतेन । सुकृतफलोपभोगा-
र्थमित्यर्थः । तमेव सृज । किं च । आयुः । इह । यसानः आच्छादयन्
सर्पगतेनाजीवेनाधिष्ठितस्सन्नित्यर्थः । उप वेतु कर्मशेषसमापनायोप-
गच्छतु । यज्ञमस्थिरलक्षणशरीरशेषः । उपगम्य च तव प्रसादात् ।
संगच्छतां संयुज्यतां । तन्वा यज्ञशरीरेण हे जातवेदः ॥

यत्ते कृष्णः शकुन आतुतोदं पिपीलः सर्प उत वा भ्वापदः ।

अग्निष्टद्विश्वाद्गदङ्गुणोतु सोमश्च यो ब्राह्मणो आचिवेश ॥ ६ ॥

यदंगं । ते तव यजमानस्य संबन्धि । कृष्णदशकुनः काका-
श्च । आतुतोद् ईषन्मर्यादया आभिमुख्येन वा तुन्नयान् व्यधितयान् ।
पिपील पिपीलिका वा सर्पो वा । उत वा अपि वा । भ्वापदश्च सुगा-
लक । तदंगमसि चिश्वात् विश्वस्यात्तास * ॥*

* अत्रापि माध्यपाठकमः श्रुतिः । परन्तु कोशेऽस्य धीतनात्मक विन्दुमपि
नारीति । ऐश्वर्यभादोऽयमित्येतरमाश्लेषत ।

ऋग्वेदमग्निं प्र हिणोमि दूरं यमराज्ञो गच्छतु रिप्रवाहः ।

इहैवायमितरो जातवेदा देवेभ्यो हव्यं वहतु प्रजानन् ॥ ९ ॥

अग्निं प्रहिणोमि । हि गतौ । प्रगमयामि । दूरं विप्रकृष्टदेश-
ग्रीत्या । दक्षिणस्यान्दिशि चतुष्पथादौ निरस्यामीत्यर्थः । निरस्तश्च
सन्निधौ यमराज्ञः पृथ्वी श्रतस्सकाशमिति शेषः । प्राणानां प्राण-
पते स्वान्तरपुरुषस्य शरीरोद्वियोगकरणसामान्यात्तर्मत्वाद्यमराजस्य
सकाशं स गच्छतु । समानशीलव्यसनेषु सख्यं । यतः । रिप्रवाहः
रिप्रं पापं तत्सदृशस्य मृतशरीरस्य वोढा भस्मतां प्रापयितेत्यर्थः ।
इहैवास्मद्वृष्टे एवायं ऋग्वेदादितरोऽभ्यो हव्यवाहनो जातवेदाश्चा-
भित्तिर्मार्धमुपात्तः । देवेभ्यः देवान् प्रति । हव्यमस्मत् प्रत्तं ।
वहतु प्रापयतु । प्रजानन् देशकालकर्माणि स्वयोधिकारमस्मद्-
भक्ततां वा विजानन् ॥

यो अग्निः ऋग्वेदप्रविवेश वो गृहमिमं पश्यन्नितरं जातवेदसम् ।

तं हरामि पितृयज्ञाय देवं स धर्ममिन्वात्परमे सधस्थे ॥ १० ॥

योऽग्निः । ऋग्वेदात् मांसादः । प्रविवेश प्रविष्टवान् । यः युष्माकं ।
गृहिणां गृहं । तं ऋग्वेदादन्वेवं वहिर्निष्कालयामीत्यर्थः । किमर्थं । पितृ-
यज्ञाय इमं शान्तिकर्मार्धमित्यर्थः । किं केनाभिप्रायेण । पश्यन् हरसीति
चेत् । इममितरं जातवेदसं हव्यवाहं स पश्यन् पर्यालोचयन् । केनाभि-
प्रायेण पश्यन् धर्मं यज्ञं शान्तिलक्षणमिन्वात् । इन्वति व्याप्तौ । व्या-
प्नुयात् निर्वर्तयेत् । परमे प्रकृष्टे । सधस्थे सदस्थाने अस्मद् गृह
इत्यनेनाभिप्रायेण तं हरामीति संयन्धः कार्यः ॥

यो अग्निः ऋग्वेदाहनः पितृन्यक्षदत्तावृधः ।

प्रेदु हव्यानि वोचति देवेभ्यश्च पितृभ्य आ ॥ ११ ॥

योऽग्निः । ऋग्वेदाहनः ऋग्वेदस्य पित्र्यस्य हविषो वोढा । पितृन्
प्रति प्रापयिता पितृन् । यक्षत् यजति । ऋतावृधः ऋतस्य यज्ञस्य
सत्यस्य वा वर्धयितृन् स । हव्यानि हवींषि इमानि युष्मदर्थं मयानी-
तानीति प्रकथयतु देवेभ्यश्च पितृभ्यश्च । आकारः समुच्चयार्थः । इदं
च पादपूर्णा ॥

उशन्तस्त्वया नि धीमह्युशन्तः समिधीमहि ।

उशन्नुशत आ वह पितृन्हविषे अत्तवे ॥ १२ ॥

उशन्तगग्निः नि धीमहि नि हितवन्तो वयं कर्मार्थं स्थापित-
यन्तः कामयमानाः । समिधीमहि सन्दीपितवन्तश्च वयं कर्मार्थं यत
एवमतः । उशन्तं पिता गमनं कामयमानः आ गन्तु कामानाद्यद् भान्तिकं
प्रापय । किमर्थं । हविषे अस्मत् प्रत्तस्य हविषः । अत्तवे अदत्ताय ॥

यं त्वमग्ने समदहस्तमु निर्वापया पुनः ।

कियाम्ब्वप्र रोहतु पाकदूर्वा व्यल्कशा ॥ १३ ॥

अस्थीभ्यभ्युक्ष्य प्रहण कालेऽग्निरुच्यते । यमस्मत् पितरं । हे
अग्ने । समदहः सम्यग् दग्धवानासि । तमु तमेवास्मत्पितरं निर्वापय
उपशमय प्रह्लादय । पुनः पश्चात् अस्थिप्रहणार्थमभ्युक्षणकाले किं
च तय प्रसादात् प्रह्लादकद्रव्यं । कियांशु अथ रोहतु । कियदप्यं
व्यघ्रास्तीति किमपि युतमिश्रितमयुनेति कियांशु शैवालः । अग्रास्मिन्
मत् पितृसंस्कारस्थाने । रोहतु उत्पद्यतां । पाकदूर्वा परिपक्वा घृष्टा
दूर्वा चोत्पद्यतां । यि अल्कशा विविधस्तवका ॥

शीतिके शीतिकावति ह्लादिके ह्लादिकावति ।

मण्डूक्यास्तु सङ्गम्य इमं स्रग्मिं हर्षय ॥ १४ ॥

अग्निप्रसादान्ममपि हे शीतिके ! मण्डूक्यानि सन्तस्त पृष्टे शीति-
कावति शीतयति ह्लादिके । प्रह्लाद ह्लादिकावति प्रह्लादनवति ।
मण्डूक्यास्तु अतिवृष्टिप्रियास्तु । नं गम- सुष्ठु संगच्छस्व । संगम्य च
इममग्निमत्रत्यं सुहर्षय सुष्ठु ह्लादय स्वसंयोगेन ॥

सप्तदश सूक्तम् ।

उत्तरं सूक्तं त्वष्टा दुहित्र इति चतुर्दशार्थं । यामायनो देवश्रघा
वद्दर्श । अस्याद्ये ऋचौ सरण्यू देवते । ततः पराश्वतक्षः पौण्यः । तत
उत्तरं सूक्तं सारस्यतं । अग्नेवताश्वतक्षोऽवशिष्टा विश्वक्रमैरिति* पुराणे
प्रसिद्धः ॥

*११देवतायां सर्वाणुकमण्याव चतुर्दशमन्त्रस्यापि आपो देवता ।

त्वष्टा दुहित्रे बहतुं कृणोतीतीदं विश्व भुवनं समेति ।

यमस्य माता पर्युह्यमाना महो जाया विवस्वतो ननाश ॥ १ ॥

दुहित्रे पृथगर्थे चतुर्थी । स्वस्या दुहितु सरण्यु नास । बहतु
घहन विवाह करोतीत्येतेन हेतुना सपरिचारार्थमिदं । विश्व सर्व ।
भुवन भूतजात स एति । भूते लट् समागमत् सा च परि उह्यमाना
परीत्येष उदित्यस्य स्थाने भूते लट् । उदूढा सती । यमस्य यम्याश्च ।
माता जननी सरण्यु । मह महत् । विवस्वतो जाया माया । तस्माद्वि
घ्नता यम च यमी च जनयित्वा त्यक्त्वा च । ननाश सवर्णामन्या
प्रतिनिधायाश्च रूप कृत्वा उत्तरान् पुरुन् प्रति नष्टा ॥

अपागूहन्नमृतां मर्त्येभ्यः कृत्वा सवर्णामददुर्विवस्वते ।

उताश्विनानभरघत्तदासीदजहादु द्वा मिथुना सरण्युः ॥ २ ॥

अमृता अमृतधर्माणा ता दुहितर सरण्यु । मर्त्येभ्य । मनुष्येभ्य ।
अपागूहन् अप गूहितवन्त सवृता कृतवन्त । अपनीतवन्तो देवा
आश्व रूप कृतवतीमुसरेषु कुरषु नाशितवन्त इत्यर्थः । कृत्वा कृत्या
चाम्या तत् सर्षणामद्दु दत्तवन्तो विवस्वते । सा च तेन सभक्ता सती ।
उत अपि । अश्विनौ अमरत् गर्भभूतौ स्रोदरे धारितवती जनित
वतीत्यर्थः । यत्तदाश्व रूपमस्या । आसीत् अभूत् । तेन रूपेण अज
हात् । उकार समुच्चये । इत्युक्तवती च विवस्वत एव सकाशे द्वौ मिथुनो
दुहितृपुत्रौ यमी यमौ सरण्यु ॥

पूपा त्वेतश्च्यावयतु प्र विद्वाननष्टपशुर्भुवनस्य गोपाः ।

स त्वेतेभ्यः परि ददत्पितृभ्योऽग्निर्देवेभ्यः सुविदत्रियेभ्यः ॥ ३ ॥

। अनष्टपशु । भुवनस्य भूतजातस्य । गोपा
गोप्ता रक्षिता । प्रच्यावच । स एव पूपा त्वा एतेभ्य पितृलोकस्थेभ्य ।
परिददत् परिददातु । पितृभ्य अथवा स इयुपरिणाग्निर्देव्यमाणो
ऽग्निरच्यते । प्रच्यावित पूष्णा सोऽग्निस्त्वामेतेभ्य परिददातु पितृभ्यो
देवेभ्यश्च । सुविन्नितयेभ्य सुधनेभ्य ॥

आयुर्विश्वायुः परि पासति त्वा पूपा त्वा पातु प्रपथे पुरस्तात् ।

यत्रासते सुकृतो यत्र ते ययुस्तत्र त्वा देवः सविता दधातु ॥४॥

आयुर्वायु । चकारलोपेन पर्यायान्तरं वा । कीदृशो वायु ।
उच्यते । विश्वायु सर्वगत । परिपासति परिपातु सर्वतो रक्षतु ।
पूषानुक्षया । त्वा त्वा । प्रमित यजमान पूषा स्वयमेव त्वा पातु रक्षतु ।
प्रपथे प्रकृष्ट पथि स्वर्गमार्गे । पुरस्तात् स्थित इति शेष । यत्र आसते
तिष्ठन्ति । सुकृत पुण्यकर्माण । यत्र वा ते सुकृतो ययु गता । तत्र
स्थाने त्वा देवस्तविता पूषानुक्षया दधातु स्थापयतु ॥

पूषेमा आशा अनु वेद सर्वाः सो असाँ अभयतमेन नेपत् ।

स्वस्तिदा आघृणिः सर्ववीरोऽप्रयुच्छन्पुर एतु प्रजानन् ॥ ५ ॥

पूषा इमा प्राच्याद्या । आशा विश । अनु वेद अनु पूर्वेण
जानाति । सर्वा क्षेम्यपथोपेता अक्षेम्यपथोपेताश्च । एव सति स
पूषा अस्मान् प्रमिते यजमानो प्रवीति पुत्रमुखेन ऋत्विहमुखेन वा ।
अभयतमेन अतिशयेन भयवर्जितेन । पथा नेपत् नयतु । कथ । स्व-
स्तिदा अधिनाशस्य दाता सन् । आघृणि भगतदीप्ति । सर्ववीर
सर्वै परिवारकर्षीरूपेत् । अप्रयुच्छन् अप्रमाद्यन् । पुर एतु अस्माक
पुरस्ताद् गच्छतु । प्रजानन् अस्माद् भक्तता विजानन् ॥

प्रपथे पथामजनिष्ट पूषा प्रपथे दिवः प्रपथे पृथिव्याः ।

उभे अभि प्रियतमे सधस्ये आ च परा च चरति प्रजानन् ॥६॥

अन्तरिक्षे गगनसाधनभूतानां पथा मध्ये य प्रकृष्ट पन्था
तत्र प्रपथे । अजनिष्ट जात । सुवृतिना सुगतिप्रापणार्थमवस्थित इत्यर्थः ।
पूषादेव । दिवश्च पथा मध्ये य प्रकृष्ट पन्था तस्मिन् प्रपथे पूषा
प्रकृष्ट पथि सुवृतिना सुगतिप्रापणार्थं अजनिष्ट । एव प्रपथे पृथिव्या
आजनिष्ट पूषा यत् ईदृशोऽसावत् द्यावा पृथिव्यौ । प्रियतमे सर्व
स्नेपतमे । सधस्ये सर्वस्य सहावस्थानभूते । अभि प्रति । आचरति
च । परा चरति च । सुवृतिनामसादादीनां सुवृत्तफलोपभोगाधिष्ठानं
प्रदर्शनार्थं आगच्छति च प्रथिव्याप्रति । परा गच्छति दिव प्रति । अनेनेद्
कर्म एत । अस्य कर्मण इदं फल इति प्रजानन् । य ईदृश सोऽस्मान्
प्रति प्रकृष्टेन पथा नयतु । सुवृत्तफलोपभोगायेत्याशीर्वाज्या ॥

सरस्वतीं देवयन्तो हवन्ते सरस्वतीमध्वरे तायमाने ।

सरस्वतीं सुकृतो अह्वयन्त सरस्वती दाशुपे वार्यं दातु ॥ ७ ॥

सरस्वतीं मध्यमस्थानां । देवयन्तः देवान् यष्टुं स्तोतुञ्चेच्छन्तः । हवन्ते आह्वयन्ति । कर्मोपभावाय । सरस्वतीमध्वरे यज्ञे । तायमाने निर्वर्त्यमाने ह्वयन्ति । कर्मोपभावार्यं सरस्वतीं । सुकृतः पुण्यफलप्रदानाय । अह्वयन्त आह्वयन्ति । यत एवमतः सरस्वती । दाशुपे हवींषि दत्तयते । यजमानाय मह्यं । वार्यं वरणीयं कर्मफलं । दातु ददातु ॥

सरस्वति या सरथं ययाथ स्वधाभिर्देवि पितृभिर्मदन्ती ।

आसघासिन्बर्हिषि मादयस्त्रानमीचा इष आ धेह्यसे ॥ ८ ॥

हे सरस्वति देवि । या त्वं सरथं । क्रियाविशेषणमेतत् । पितृभिस्तद्दत्तमानेन रथेन । ययाथ गच्छसि । स्वधाभिरन्नेर्हविर्लक्षणैः । मदन्ती तृप्यन्ती । सा त्वमासद्य निपद्योपविश्य । अस्मिन् बर्हिषि वेदिस्तरणे । मादयस्व तर्पयात्मानं तृप्य वा । हविर्भिः तृप्ता च सती प्रत्युपकारार्थं । अनमीचा अरोगाः अरोग्यजननीः । इष । अन्नानि । आ धेहि मर्यादया यावदर्थं देहि । अस्मे अस्मभ्यं ॥

सरस्वतीं यां पितरो हवन्ते दक्षिणा यज्ञमभिनक्षमाणाः ।

सहस्रार्धमिळो अत्र भागं रायस्पोषं यजमानेषु धेहि ॥ ९ ॥

सरस्वतीं । यां त्वां । पितरः । हवन्ते आह्वयन्ति । दक्षिणा हविरादिदानानि । यज्ञं यांगभावाय । अभिनक्षमाणाः अभिगच्छन्तः दद्यान्नुचन्तो वा । सा त्वं सहस्रार्धं बहुपूजनीयं । बहुत्वान्मृष्टत्वाच्च बहुभिः प्रशंसनीयं उपयोज्यं धेत्यर्थः । इळः अन्नस्य । भागं अन्नं अंशं । रायः धनस्य पोषं पुष्टिश्च बहुधनं धेत्यर्थः । इह अस्मिन् लोके कर्माणि वा चर्तमाने अस्मासु । धेहि धारय वा ॥

आपो अस्मान्मातरः शुन्धयन्तु घृतेन नो घृतप्वः पुनन्तु ।

विश्वं हि रिप्रं प्रवहन्ति देवी रुदिदाम्यः शुचिरा पूत एमि ॥ १० ॥

सत्रेषु दशमेऽह्वयनया शुद्ध्यर्थं प्रोक्षणं क्रियते । आपस्तस्य मातरः मातृपदनुमादिकाः । अस्मान् शुन्धयन्तु प्रोक्षणेन शोधयन्तु ।

केनेव उच्यते । घृतेन । लुप्तोपममेतत् पदं । घृतेनेव घृतं सर्वस्य
पावनशुद्ध्यर्थं प्राशनोपदेशात् । तन्नाभोऽजायत इति । एवमुच्यते ।
यथा घृतेन सर्वं पुनन्ति आपो घृतवच्च घृतेन सर्वस्य पावयिष्यः । एवं
नः अस्मान् पापापनादोदेव शोधयतु । कस्मादेवं ध्रुमः । हि यस्मात् ।
विभ्वं सर्वं । रिप्रं पापं । प्रवहन्ति अपनयन्ति । देवीर्देव्य आपः । मत
एवं ध्रुमः । अनन्तरं च आभ्य आपादानभूताय* । उत् स्वर्गं प्रत्यूषं
गच्छामि । शुचिः सन् । आपृतः मर्यादया पूतः ॥

द्रप्सश्चस्कन्द प्रथमो अनु घृनिमं च योनिमनु यथ पूर्वः ।

समानं योनिमनु सञ्चरन्तं द्रप्सं जुहोम्यनु सप्त होत्राः ॥११॥

अनयोत्तरया च सोमविभुषो जुहोति । अभिपूयमान[ण]स्य सोम-
स्य । द्रप्सो रसः । चस्कन्द स्कन्नवाननुगतवान्पतोऽधिषयणचर्मणः ।
प्रथमाननु घृन् प्रधानान् पागदिचत्वाञ्च प्रति । इमञ्चापरं सोम । भिष-
षप्रावलक्षणं । योनिं सोमस्य स्थानं कारणं वा । अनु प्रति स्कन्नवान् ।
तं सर्वप्रकारमपि । समानं साधारणं । योनिं स्थानलक्षणं स्थानमुक्त-
लक्षणं वा । सञ्चरन्तं प्रतिगतमित्यर्थः । द्रप्सं सोमरसं विभुङ्क्ते
लक्षणं । यधनव्यत्ययः कार्यः । जुहुमः । कथं । अनु अनुपूर्वमित्यर्थः ।
कियन्तो जुहुमः । सप्तसंख्याका । विमुद् । होमस्य कर्तारः यजमाना
दयः अघ्वर्युपुरोगाः । अथवाऽन्यथा योजनं कियते । हुत्वा चानू-
पसर्गधुतिसंयोगात्तथा प्रवृत्तिदर्शनाग्राहयनीयप्रवेशादासीर्धदेशमनु-
लम्बाः सर्पाम इति वाक्यशेषः । कियन्तो घयमनुलम्बाः सर्पामः । सप्तके
घयं होत्राः विमुद् होमस्य कर्तारः यजमानादयः अघ्वर्युपुरोगाः ॥
यस्ते द्रप्सः स्कन्दति यस्ते अंशुर्बाहुच्युतो धिपणाया उपस्यात् ।
अध्वर्योर्वा परि वा यः पवित्रात्ते ते जुहोमि मनसा वपदकृतम् ॥१२॥

यस्ते तथाभिपूयमाणस्य सोमस्य । द्रप्सो रसः । स्कन्दति
अभिषयण[अधिषयण]चर्मणः अन्यत्र गच्छति । यज्ञं ते । अंशुः रसा-
दितरः । सोम स्कन्दति । अघ्वर्युपाठात् प्रावच्युत इत्यध्याहार्यः ।

* अपादानभूतायः ? । ऽ बोधे तु सर्वत्र विभुह इति ।

बाहुच्युत इत्यस्य बाध्वर्योर्वेत्यनेन संबन्धः कार्यः । बावच्युत अभि-
पवप्रवृत्तात् प्रच्युतः । कुतोऽन्यत्र स्कन्दति । धिपणाया उपस्थात्
उपगम्य यत्र तिष्ठति सोमः । धिपणेति अकारचकारलोपेन लिङ्-
वन्ननव्यत्ययेन चाधिपवणफलके उच्येते । धिपणयोरित्यध्वर्युपाठा-
दधिपवणयोरुपस्थात् उपगम्य यत्र तिष्ठति सोमः । स तयोरुपस्थात्
उपगम्य यत्र तिष्ठति सोमः । स तयोरुपस्थात् अधिपवणयोरवयवभू-
तात् सोमावस्थानप्रदेशादन्यतो गच्छतीत्यर्थः । अध्वर्योर्बाहुच्युतः
असाधध्वर्युस्सन् बाहुसम्बद्धाभ्यां वा[पा]णिभ्यां प्रच्युत अन्यतो
गच्छति । परि वा य पवित्रात् । यस्सोमः पूयमानो दशापवित्राद्वा
सर्वतः स्कन्दति । तं सोमं ते तय । सोमस्यावयवभूतं जुहोम्यग्नौ
प्रक्षिपामि । कथं मनसा संकल्पमात्रेण । आज्यहोमे सोमधिप्रदहोमं
मनसा सन्धारयेत्यर्थः । षपदकृतं स्वाहाकारप्रदानेन प्रयोज्य होमे
सोमहोमसम्पादनाय मनसाभिसन्धानमात्रेण कृतं षपदकारश्चेत्यर्थः ॥

यस्ते द्रप्सः स्कन्नो यस्ते अंशुरवश्च यः परः सुचा ।

अयं देवो बृहस्पतिः सं तं सिञ्चतु राधसे ॥ १३ ॥

यस्ते तवाभिपूयमाणस्य । द्रप्सो रसः । स्कन्नो गतोऽन्यत्रा-
धिपवणचर्मण । यश्च ते तवांशू रसादितरः लतावयव । अवश्च
यः अवमश्च यः स्वल्पश्च यः इत्यर्थः । परश्च यः प्रभूतश्च यः इत्यर्थः ।
तमुभयप्रारमप्ययं देवो बृहस्पतिः । सुचा होममात्रेण संसिञ्चतु
सम्पक्क्षारयतु अग्नौ प्रक्षिपतु । किमर्थं । राधसे धनाय । अस्माकं
दृष्टादृष्टफलाप्तये इत्यर्थः ॥

पयस्वतीरोपधयः पयस्वन्मामकं वचः ।

अपां पयस्वदित्पयस्तेन मा सह शुन्धत ॥ १४ ॥

प्रत्यक्षरुतेयमृक् । शुन्धतेति मध्यमपुरुषबहुवचनेनापामभिधानात् ।
अतस्सम्योभ्य कुरुतेत्येतत् पदमध्याह्नियते । हे आपः पयस्वती-
रोपधयः पय उदकं वृष्टिलक्षणं युष्माकमवयवभूतं तेन तद्वतीः
वृष्टियुक्ता ओपधीः कुरुत इति शेषः । किञ्च । पयस्वत् वृष्ट्याद्युदक-
यत् प्राप्तप्राधितवृष्ट्याद्युदकमित्यर्थः । मामकं मदीयं । वचः वृष्टि-

प्रार्थनवचने स्तुतिवचनं वा कुरुत । अथा वृष्टिलक्षणानां सम्बन्धि
यय उदकं भूमिष्ठ । ययस्वत् वृष्ट्युदकसंयुक्तं यथा कालं कुरुते । तेन
चोदकेन सह । मा मां । शुधत शोधयत सस्कुरुत ॥

अष्टादशं सूतम् ।

उत्तरं सूक्तं परमृत्यविति चतुर्दशमं । यामायनं सकुरुतो
ददशं । तत्राधाधतस्त्रो मृत्युदेवता । पञ्चमी धातुदेवता । शेषाः पितृमध
कर्मणि पठिता । तासां देवता प्रयोगवशाज्ज्ञेया । तत्र तत्र यथा
कथञ्चित् शौनकेनालस्येनाशक्त्या धाऽनिरूपितत्वाद्दृढमत्र येन मन्त्रेण
यद्द्रव्यमभिधीयते प्राधान्येन तद्द्रव्यं तस्य मन्त्रस्य देवता इत्यनेन
स्यायेनान्येन वा यथाप्राप्तं देवतामभिव्यञ्जयिष्यामि ।

परं मृत्योः अनु परेहि पन्थां यस्ते स्व इतरो देवयानात् ।

चक्षुष्मते शृण्वते ते प्रवीमि मा नः प्रजा रीरिषां मोत वीरान् ॥१॥

देवान् प्रतिगमनमार्गात् पितृयाणे पथि जहि । अहं तु देव
याने पथि स्थितः । अतो मा माञ्जिघासीरित्यभिप्रायः । न च केवलं
मा किन्तर्हि । चक्षुष्मते पश्यते । शृण्वते च सर्पमप्रतिहतसर्वेन्द्रि
यविज्ञानोपेत्यर्थः । ते तुभ्य मृत्यवे । प्रवीमि कथयामि । त्यामभ्यर्थं
यामीत्यर्थः । किं उच्येत । न अस्माकं । प्रजा रीरिषां मोत वीरान् ।
मा रीरिष मा हिंसी । मा उत मा च । वीरान् पुत्रपौत्रादीन् पुत्रो
हिंसी ॥

मृत्योः पदं योपयन्तो यदैत द्राधीय आयुः प्रवरं दधानाः ।

आप्यायमानाः प्रजया धनेन शुद्धाः पूता भवत यज्ञियासः ॥२॥

मृत्योः स्वभूतं पदं । पद्यतेऽस्मिन्निति पदं पितृयाणे तं योप
यन्तं विमोहयन्तं परित्यज्यन्त इत्यर्थः । यत् यस्मात् । एत गतवन्तो
यूय देवयानेन पथा यस्मान्मृत्योः स्वभूतं पितृयाणप्रापकं कर्म परि-
त्यज्य देवयानमोते कर्मणि प्रवृत्ता । द्राधीयो दीर्घतरं प्रकृष्टतरं च
व्याध्यादिरहितः । आयुः जीवितः । दधाना धारयन्तः प्राप्नुवन्तः
इत्यर्थः । आप्यायमाना प्रयर्धमानाश्च । प्रजया पुत्रलोहितं कलपाः ? ।

* आप्यायकमण्यां सौम्यकमण्याश्च लघुसुख इति पाठः ।

धनेन वा गया च हिरण्यादिभ्यः जन्मान्तरसञ्चितदुरितक्षया-
च्छुद्धा भवतः । वर्तमानजन्मोपरितदुरितक्षयाच्च । पूता भवत यूयं ।
हे यक्षियासः यज्ञसंपादिनो यजमानाः ॥

इमे जीवा वि मृतैराववृत्रन्नभूद्भद्रा देवहूतिर्नो अद्य ।

प्राञ्चो अगाम नृतये हसाय द्राघीय आयुः प्रतरं दधानाः ॥३॥

इमशानकर्म कृत्यामन्तरामिमे जीवाः विमृतैराश्वत्थान्नित्येतां
पठन्तः सद्यं बाहुं प्रत्यावर्तमानाः प्रेम्णनपेक्षमाणाः । इमे मृतस्य
संयन्धिनो जीवा ययं पुत्रपौत्रादयः व्यावृत्तान् । प्रसव्यं व्यावृत्ता-
स्तस्त्कुमोः त्यक्षेमेण ? पराङ्मुखीभूता इत्यर्थः । मृतेः पञ्चम्यर्थे
तृतीया । इमा मृतेभ्यः पितृभ्यः सूतश्च अभूत् । भूता सवृत्ता ।
भद्रा कल्याणी क्षेमकारी । देवहूतिः देवस्य यमस्य हूतिराह्वानं यत्र
सा देवहूतिः । इमशानक्रिया पितृमेधाख्या । इदानीं । प्राञ्चः प्राञ्चि-
कार प्रकृष्टयागत्यागान्तरा भूत्या । अगाम गृहान् प्रति गच्छामो धयं ।
किमर्थं । नृनये । नृती गात्रविक्षेपे । स्वकर्मणि गात्रविक्षेपार्थं स्वकर्मा-
नुष्ठानायेत्यर्थः । हसाय हसनाय च । हसनेन चात्र तत् पूर्वक्रीडा लक्ष्यते ।
पुत्रपौत्रादिभिः सह क्रीडनाय चेत्यर्थः । द्राघीयः दीर्घतरं प्रकृष्टतरं
च व्याध्यादिरहितं । आयुर्जीवितं । दधानाः आत्मनि धारयन्तः
प्राप्तयन्त इत्यर्थः ॥

इमं जीवेभ्यः परिधिं दधामि मैषां नु गादपरो अर्थमेतम् ।

शतं जीयन्तु शरदः पुरुचीरन्तर्मृत्युं दधतां पर्वतेन ॥ ४ ॥

स्तुतिः पादैः मध्यमं परिधिं परिदधाति । शान्तिकर्मणि चतुर्थेन पादनात्मानमुत्तरतोऽग्नेः कृत्वा । इमं मध्यमं परिधिं जीवेभ्यः । पष्ठमर्थं चतुर्थी । मृत्योर्मध्य इत्यध्याहार्यं । पुत्रपौत्रादिजीवानां मृत्योश्च मध्ये तिरस्करणार्थं दधामि स्थापयामि । किमर्थं । एषाम्मृतानां पितृणाम् । अर्थं पतं । अर्तैरर्थः । गतिरिदोच्यते । गतिमेतां मरणाण्यां । अपरः अन्योऽपि पुत्रादिजीवः क्षिप्रमप्राप्ते काले । मा गात् मा प्रापत् । इत्यनेन प्रयोजनेन सर्वथा पुत्रादिजीवाः । कियन्तं कालं ।

शतं शरदाः । कीदृशाः । पुरूचीः बह्वञ्जनाः स्वकार्यैरातवैदशीतोष्ण-
वर्षादिभिः नागतेतः बहुभिः प्राणिभिरनुगता धान्तर्दधतामन्तर्दधातु ।
धान्तर्हितं च कुर्वन्तु मृत्युं । केन । पर्वतेन पापाणेन ॥

यथाहान्यनुपूर्वं भवन्ति यथ ऋतव ऋतुभिर्यन्ति साधु ।

यथा न पूर्वमपरो जहात्येवा धातरायुंषि कल्पयैषाम् ॥ ५ ॥

यथा येन प्रकारेण । अहान्यहोरात्राणि । अनुपूर्वं अनुक्रमेण ।
भवन्ति परिधत्ते । यथा च ऋतवः शरदादयः । ऋतुभिस्सह यन्ति
गच्छन्ति । साधु शोभनं भविष्यतीति । एवं यथा पूर्व[पूर्व]कालीनं ।
अपरः अर्घोऽकुलीनोऽस्मत् कुलीनः* । न जहाति न परित्यजति पूर्व-
मरणेन । एवमनेनोक्तेन प्रकारेण हे धातः । आयुंषि जीवितानि । कल्पय
समर्थय कुरु । एषामस्मत् कुलीनानाम् ॥

आ रोहतायुर्जरसं वृणाना अनुपूर्वं यतमाना यतिष्ठ ।

इह त्वष्टा सुजनिमा सजोषा दीर्घमायुः करति जीवसे वः ॥६॥

त्वष्टृदेवतेयं । त्वष्टेत्यनिवासादित्या स्याप्युच्यन्तेः । अत्र पुनः इम-
शानकर्मसम्पन्नादग्निरुच्यते । अनयाऽऽनङ्गे चर्मण्यमात् । नारोहयति
शान्तिकर्मणि । अमात्यशब्देन स्वजन उच्यते । हे मृतस्य स्वजनाः
पुत्रपौत्रादयः । आनङ्गे चर्मण्यारोहत । आयुर्जीवितं । जरसं वृणानाः
शान्तिकर्माङ्गभूतमग्निं प्रार्थयमानाः । एवञ्चरोहत । अनुपूर्वं ज्येष्ठक्रमेण
वर्णानुक्रमेण धेत्यर्थः । यतमानाः प्रयतमानाः संयतमानाः सम्पत्-
माना वा परस्परं संगच्छमाना धेत्यर्थः । यति स्थ यावन्तो भवध-
युयं तावन्तस्सर्व एवेत्यर्थः । इह चर्मणि कर्मणि वा आरूढानां च
सकाम्यष्टाग्निः । सुजनिमा शोभनजन्मा । सजोषाः समानप्रीतिः
समानवेनो वा । दीर्घमायुर्जीवितं । करति करोतु । जीवसे चिरजीवि-
नाय । वः सुष्माकम् ॥

इमा नारीरविधवाः सुपत्नीराजजनेन सर्पिषा सं विशन्तु ।

अनश्रवोऽन्मीवाः सुरत्ता आ रोदन्तु जनयो योनिमग्नं ॥७॥

अनश्रवा सर्पिषा अक्षिणी अजाना नारः ईक्षते इमशानकर्मा-

नन्तरं । इमा मृतस्य सम्बन्धिन्यो नारीः नार्यः । अविधवाः जीवद्भर्तृकाः ।
 सुपत्नीः शोभनभार्याः असतीत्वादिदोषरहिताः । आ अजनेन । आङ्
 ईपदर्थे । ताः ईपदजनेन घृतात्मकेनाक्षिणी स्वे स्वे अङ्गेति ? शेषः । संवि-
 शन्तु । संवेशनमत्र सामर्थ्यात् गमनं । श्मशानात् गृहान् प्रति गच्छ-
 न्त्वित्यर्थः । अनश्वः अश्ववर्जिताः अरुदन्त्य इत्यर्थः । अनर्मावाः
 अरोगाः मानसदुःखवर्जिता इत्यर्थः । सुरक्षाः । रक्षामिति धननाम ।
 शोभनपरिधानादिधनाः सुखेपा ? इत्यर्थः । आरोहन्तु प्रविशन्त्वित्यर्थः ।
 जगयः जतयन्त्यपत्यमिति जनयोर्नायः । योनिं स्वगृहं । अग्रे प्रथमं ।
 पुत्र्यैः [पश्येयुः] ॥

उदीर्ष्व नार्यभि जीवलोकं मतासुमेतमुप शेष एहि ।

हस्तग्रामस्य दिधिपोस्तवेदं पत्युर्जनित्वमभि सं बभूय ॥८॥

अनयर्था चितितो मृतस्य पत्नीमुत्थापयति वेद्यः । ययस्यो वा
 जरद् गृहदासो वा । उत् ईर्ष्व । ईर्तिर्गत्यर्थः । उद्गच्छ उत्तिष्ठ चितित
 इत्यर्थः । हे नारि मृतस्य पत्नि । उत्थाय च त्वं गतासुमुत्क्रान्तप्राण-
 मेतं पतिमुपशेषे उपस्यपिपि । एतस्य मृतस्य पते [त्युः] स्तमीपे पार्श्वे
 निपद्यस्य इत्यर्थः । सा त्वजीवलोकमभि एहि । जीवानां पुत्रपौत्रादीनां
 लोकं स्थानं गृहं मति आगच्छ । कस्मादेवमुच्यसे । यस्मात् हस्तग्रा-
 मस्य पाणिग्रहीतुः । दिधिपोः गर्माधातुः सम्यग्धि । इदजनित्वं जन्म ।
 इमां वेदपूत्यात्सं गतमित्यर्थः । अभिन्नम्बभूय अभिसम्भूतारि ? त्वमध्यव-
 सायमात्रेणैव यस्मात् पतिलोकं प्राप्तवती तस्मादेवं प्रवीमीत्यर्थः ॥

धनुर्हस्तादाददानो मृतस्यासे क्षत्राय वर्चसे बलाय ।

अत्रैव त्वमिह वयं सुवीरा विश्वाः स्पृधो अभिमातीर्जयेम ॥९॥

अनयर्था चतमद्यस्यायति ? क्षत्रियश्चेद्यजमानः । चितितस्यस्य
 मृतस्य हस्तादनुवाददानः । किमर्थं ? यस्ये यस्यकं । क्षत्राय क्षत्रत्वाय
 प्रजापालनक्षत्रिपत्वाय । वर्चसे येभ्यर्लक्षणदीप्तये च । बलयपारीराय ?
 च सेनालक्षणाय च । आददान इति लक्षणार्थे शानच्छन्तप्रयोगात् ?
 साकारास्तत्वात् प्रवीमीति शेषः । किं प्रवीमि । उच्यते । अग्रेव राष्ट्रे

श्मशाने वा । सप्तमीनिर्देशात् स्थित्वेति शेषः । त्वञ्च यजमान इहैव
राष्ट्रे श्मशाने वा स्थित्वा । ययं सुवीराः शोभनपुत्राश्च त्वर्द्ध्याः एते
सयै एवं समुद्रितास्तन्तः अनेन धनुषा तेन विश्वास्तर्वाः । स्पृध-
समिति अभिमातीर्जयेम अभिमवेमत्याशास्महे ॥

उप सर्प मातरं भूमिमैतामुरुव्यचसं पृथिवीं सुशेवाम् ।

ऊर्णम्रदा युवतिर्दक्षिणावत एषा त्वा पातु निर्ऋतेरुपस्थात् ॥ १० ॥

अत उत्तराश्वतसः पृथिवीदेवताः । अस्थिकुम्भमनया भूमौ
निवधति । हे अस्थिकुम्भ ! अस्माभिर्भूमौ निधीयमानस्त्वं । उपसर्प
उपगच्छ अनुप्रविश । मातरं सर्वस्य मातृभूतां । भूमिमैतां उरुव्यचसं
पृथिवीमपि । विविधमञ्चनं गमनं व्यायच- तदुर विस्तीर्णं यस्य
असावुरव्यचा- । तामुरु व्यचसंविस्तीर्णविविधपूजनाञ्चेत्यर्थः ।
पृथिवीं विस्तीर्णी । सुशेवां सुसुखां । उपसर्पयन्तं च सन्तम् ।
ऊर्णम्रदा ऊर्णेय मृद्धी सुकुमारा । युवतिः वीथनाभिषता । दक्षिणावते ।
द्वितीयायै चतुर्थ्यैवा । दक्षिणावन्तन्दत्तदक्षिणम्यामस्थिकुम्भ रूपवन्तः
नद्या यजमानम् । एषा पृथिवी । पातु रक्षतु । कुत । निर्ऋतेः
मृत्युदेवतायाः । उपस्थात् समीपस्थानात् ॥

उच्छुञ्च स्व पृथिवि मा निबाधथाः स्यायनासं भव सूपयञ्चना ।

माता पुत्रं यथा सिचाम्येनं भूम ऊर्णुहि ॥ ११ ॥

पृथिवि मा निबाधथाः मा संपीडयेत्यर्थः । किञ्च । स्याय[न]ा
सूपगमन- सूपसंपेत्यर्थः । असौ अस्यास्थिकुम्भस्यार्थाय भव स्यं ।
सूपयञ्चना । यञ्चू प्रलम्बने । प्रलम्बनं प्रतारणे । तेन चात्र तत् पूर्वकं
प्रतिष्ठापनं लक्ष्यते । सूपप्रलम्बना- सुप्रतिष्ठा च भव इत्यर्थः । किञ्च ।
माता पुत्रं यालकं । यथा यस्मान्तेनाच्छादयति । एवमेवमस्थिकुम्भं ।
हे भूम ! अम्यूर्णुहि आभिमुख्येनाच्छादय ॥

उच्छुञ्चमाना पृथिवी सु तिष्ठतु सहसं मित उप हि श्रयन्ताम् ।

ते गृहासो घृतश्चुतो भवन्तु विश्वाहासं शरणाः सन्त्यत्र ॥ १२ ॥

पांसुभिः प्रच्छाद्योत्तरामेनां पठति ॥ उत् भञ्चमाना ऊर्ध्वं
गच्छन्ति । अस्थिकुम्भमघष्टभ्यापीडयन्तीत्यर्थः । पृथिवी सु तिष्ठतु

सु प्रतिष्ठिता भवतु । किञ्च पार्थिवाः पांसवः । सहस्रमित । सहस्रमिति तृतीयार्थे प्रथमा । मित इति च बहुवचनस्य स्थाने एकवचनं । सहस्रेण* सम्मिताः बहुसंख्यायुक्ताः अनन्ता इत्यर्थः । उप हि श्रयन्तां । हि निपातः । पादपूरणोऽत्र । उप श्रयन्तामस्थिकुंभमाश्रयन्तु संपरिवार्य तिष्ठन्वित्यर्थः । किञ्च ते पांसवः । गृहासः अस्थिकुंभस्य गृहभूताः । घृतश्रुतं घृतस्योदकस्य सर्पिषो चां क्षारवितारः अस्थिकुंभस्योपरि स्रवितारः । भवन्तु भवन्वित्यर्थः । किञ्च विध्वाहा सर्वदा । अस्मै अस्यास्थिभूतस्य । शरणाः सन्तु आश्रयभूता भवन्तु । अत्र आर्त्तमल्लोके ॥

उत्ते स्तभ्नामि पृथिवीं त्वत्परीमं लोगं निदधन्मो अहं रिपम् ।
एतां स्थूणां पितरो धारयन्तु ते ऽत्रा यमः सादना ते मिनोतु ॥ १३ ॥

अनयाऽस्थिकुंभं कपालेनापिदधाति । ते तवास्थिकुंभस्यापिधानत्वेन ? संवन्धिनीं । पृथिवीं कपाललक्षणां । उत् स्तभ्नामि । स्तमिस्कभिप्रतिबन्धे । प्रतिबभ्नामि । त्वत् परि । पृष्ठयर्थेऽत्र पञ्चमी । उपरिशब्दस्य च उकारलोपः । त[ध] । स्थिकुंभस्य तवोपरि तव संवन्धिना कपालेन त्वामपिदधामीत्यर्थः । किञ्च इमं लोहं† लोष्टं कपाललक्षणं । निदधत् अस्थिकुंभस्योपरि स्थापयते । अहं मो रिपं मा हिंसीमम केनचित् । किञ्च एतां मया निहितां । स्थूणां कपाललक्षणं[†] । पितरः प्रेता इतरे वा । धारयन्तु निश्चलां कुर्वन्तु । ते तवास्थिकुंभस्य संवन्धिनीं । किञ्च अत्र अस्यां भूमौ । यमं पितृपतिः । सादना द्वितीयैकवचनस्यायं छान्दस आकारः । सदनं स्थानं । ते तवास्थिकुंभस्य । मिनोतु परिच्छिन्नसु अनुजानात्वित्यर्थः ॥

प्रतीचीने मामहनीष्वाः पर्णमिवा दधुः ।

प्रतीर्चा जग्रभा वाचमश्वं रश्मनया यथा ॥ १४ ॥ §

प्रतीचीने प्रतिगते संप्रोप्ते । अहनि अस्थिसञ्चयनदिवसे । मामस्थिकुंभरूपं यजमानमा दधु त्वयि भूमावाहितवन्तः पुत्रपौत्रादयोऽधि[रु]त[वन्त]ः ।

* सहस्रेण—कोशापाठः ।

† लाक्षरितार—कोशापाठः ।

‡ ऋग्वेदस्य सर्वमुद्रितपुस्तकेषु 'लोग' इति पाठो वर्तते । असत्पुस्तकालयस्थप्राचीनकोशेष्वपि तथैवास्ति पाठः । तैत्तिरीयारण्यकस्य कलिकतामुद्रितपुस्तके ६।३।१॥ "लोक" इति पाठः सम्पादकसम्मतः ।

§ मोक्षमूलरसम्पादिते सायणभाष्येऽस्य मन्त्रस्य भाष्यं विलुप्तमस्ति ।

किमिहाभिहितवन्तः । इध्वाः पर्णमिव । यथा केचिदिषुकाराः इध्वाः संबन्धि
 पर्णं वाजाख्यं सुश्रिष्टमिषा वा दधति एवमेतज्ज्ञात्वा । प्रतीचीं त्यां
 प्रतिगतां प्रार्थनाद्वारेण त्वत् कर्णपथं प्राप्तां । वाचं प्रार्थनारूपाम् । एषात्वा
 पातु निर्ऋतेरुपस्थात् ॥ उच्छ्वश्वस्य पृथिवि मा नि वाधथाः सुगयनास्मै
 भय सुपचक्ष्णा । इत्यादिकं । मचिकृतसत्कारां । जप्रम गृहाण । किमिव ।
 अश्वं रशनया रज्ज्वा यथा कश्चिद् गृह्णीयात् एवं गृहाण कर्तव्यत्वेन ।
 मनसि कुर्वित्यर्थः । अथवा मृतस्य पुत्रो प्रवीति । प्रतीचीने प्रतिगते ।
 अथाहनि । मां मृतस्य पुत्रमा दधु दमशानकर्मणि कर्तव्ये महताद्वारेण श्रिष्ट-
 माहितवन्तः अधिकृतवन्तः काल्यगादयः स्मृतिकारा वा । किमिषा दधुः ।
 इध्वास्संबन्धि पर्णं वाजाख्यं यथा केचिदिषुकाराः पर्णं सुश्रिष्टमिषा
 वा दधति एवमेतज्ज्ञात्वा पृथिवी । प्रतीचीं प्रार्थनाद्वारेण त्वत्कर्णपथं
 प्राप्तां । वाचं प्रार्थनारूपाम् । एषात्वा पातु निर्ऋतेरुपस्थात् ॥ उच्छ्वश्वस्य
 पृथिवि मा नि वाधथाः । इत्यादिकं जप्रम गृहाण कर्तव्यत्वेन । किमिव ।
 अश्वं रशनया यथा कश्चिद् गृह्णीयेयं ॥

[एकोनविंशं सूत्रम्]

उत्तरं सूक्तं नि वर्तयमित्यर्चं गोदेवतं अग्नेदेवतं वा । भृगुर्वा-
 कणि मर्गवदध्यवनी वा यामायनी वा मथितो ददर्श ॥

नि वर्तयन् मानु गातास्मान्सिपक्त रेवतीः ।

अग्नीषोमौ पुनर्वसू अस्मे धारयतं रयिम् ॥ १ ॥

हे गावः आपो वा । यूयमन्यतो गच्छन्त्यः नि वर्तयन्मस्मान् प्रति । मानु गात
 स्यतेऽनान्यं पुरुषं । पतन्मयोक्तं धृत्यास्मानेव सिपक्त वाहनदोहनस्नानपा-
 नादिद्वारेण सेवत । हे रेवतीः । मीहादिधनेन धनवत्यः मीहादिधन-
 सहितोऽस्तेष्वध्यमित्यर्थः । हे अग्नीषोमौ पुनर्वसू । पुनः पुनर्वस्तारौ
 स्तोतृणां यष्टृणाञ्चाच्छादयितारौ युवामपि । अस्मे अस्मासु । धारयतं
 स्यापयतं । रयिं धनं । गोवृक्षणमन्त्रक्षणं वा । मीहादिधनसहितमिति-
 सामर्प्यात् पूर्ववर्त्तित्यं । एवमत्रार्च्यं ॥ बृहदेवताकाराभिप्रायेणाग्नीषो-
 मयोर्युग्मभाय प्रधानभावो वा कल्प्यः ॥

* क० १० । १८ । १० । † क० १० । १८ । ११ । ‡ मृतस्य—कोशपाठः ।

§ सेवत ? §§ अस्मास्त—कोशपाठः । ॥ बृहदेवता ० । २० ॥

पुनरेना नि वर्तय पुनरेना न्या कुरु ।

इन्द्र एणा नि यच्छत्वग्निरेना उपाजतु ॥ २ ॥

आत्मनैवात्मानं संप्रेषयति । हे मदीयान्तरात्मन् अन्यतो गच्छ-
न्तीरेना गाः अपो वा वृष्टिलक्षणाः । पुनः पुनर्नि वर्तय मादाः । निवर्त्य
च । पुनः पुनरेनाः । नि आ कुरु नियताः कुरु । आत्मायत्ताः कुरु । इन्द्रश्च
तव सहायभूतः एना नियच्छतु । स्वदायसाः करोतु । अग्निश्च एनाः ।
उपाजतु उपगमयतु । उपाक्षिपतु वा । उपयोग्याः करोत्वित्यर्थः ॥

पुनरेता नि वर्तन्तामस्मिन्पुष्यन्तु गोपतौ ।

इहैवाग्ने नि धारयेह तिष्ठतु या रयिः ॥ ३ ॥

पुनः पुनरेता मां प्रति निवर्तन्तां मम भयन्त्वित्यर्थः । भूत्वा
चास्मिन् मयि । गोपतौ गवां सास्नादिमर्तानामपां वा वृष्टिलक्षणानां
स्नामिति स्वत्येन स्थित्या नित्यं । पुष्यन्तु पुष्टा भवन्तु । पुष्टाश्च सतीः ।
इहैवाग्निश्च मयि गोपतौ । हे अग्ने नि धारय नियमेन स्थापय । इहैव
मयि गोपतौ । या रयिः यदपि धनं ग्रीहादिकञ्च वि(?) गोसहितं
तिष्ठतु ॥

यन्नियानं न्ययनं संज्ञानं यत्परायणम् ।

आवर्तनं निवर्तनं यो गोपा अपि तं हुवे ॥ ४ ॥

गवान्नियानन्नियमेन यान्त्यत्रेति नियानं स्थानं गोष्ठाख्यं ।
यच्छब्दयोगात्तच्छब्दो ऽध्याहार्यः । हुव इति च क्रियापदं । सर्वतो
ऽनुपकम्प्य । तदपि हुवे आह्वयामि । आह्वानमभिमुखकरणं । तेन चात्र
तत्पूर्विका प्रार्थना लक्ष्यते । गोसहितं प्रार्थय इत्यर्थः । नि अयनं यदपि
गवाञ्चरित्रं गतानान्नियमेन गृहप्राप्तिलक्षणं तदपि प्रार्थये । यदपि गवां
संज्ञानं सम्यग् ज्ञायते ऽनेनेति संज्ञानं । शबलादिचिह्नचाम वा । तदपि
प्रार्थये । यदपि गवां परायणं परागमनञ्चरित्रं धनं प्रतिगमनं तदपि
प्रार्थये । यदपि गवामावर्तनं वने चरितुमितश्चेतश्च प्रवर्तनं तदपि
प्रार्थये । यदपि गवाञ्चरित्वा गृहान् प्रति निवर्तनं तदपि प्रार्थये । यो
ऽपि । गोपाः गोपालकः । तमपि । हुवे प्रार्थये । सर्वगुणोपेता गाः
प्रार्थय इत्यर्थः ॥

य उदानद्व्ययनं य उदानत्परायणम् ।

आवर्तनं निवर्तनमपि गोपा नि वर्तताम् ॥ ५ ॥

यो गोपाः । उत । आनद् व्याप्नोति । वि अयनं विविध[गमनं] । गवां नष्टानामन्वेपणार्थमितश्चेतश्च भ्रमणमित्यर्थः । यश्च गोपालः । उदानद् व्याप्नोति अनुभवति । किं । परायणं परागमनं । गोभिस्सहामवी*प्रति-
चारणाय गमनमित्यर्थः । यश्च गोपाल आवर्तनमनुभवति । गोभिश्चर-
न्तीभिश्चेतश्चे[तश्च] भ्रमणमित्यर्थः । यश्चाभवीतो† गोभिस्सह गृहान्
प्रतिनिवर्तनमनुभवति । सोऽपि गोपा गोपालो गोभिस्सह [वन]तो
गृहान् प्रति निवर्ततां क्षेमेणागच्छतिर्यर्थः ॥

आ निवर्त नि वर्तय पुनर्न इन्द्र गा देहि ।

जीवाभि भृनजामहै ॥ ६ ॥

आ निवर्त आ निवर्तत्यर्वांगर्थे । अर्वांगस्मदभिमुखानिवर्तस्व ।
त्वं हे इन्द्र अस्मदभिमुखो भवेत्यर्थः । भूत्वा सान्यतो गच्छन्तीनिवर्त-
यास्मदभिमुखं कुरु । वृत्वा च । पुनः पश्चात् । नः अस्मभ्यं । हे इन्द्र
गाः । देहि त्वं दत्ताभिश्च गोभिः जीवाभिः स्त्रिर्जीविभिः सर्वजीव-
यन्तीभिर्वा । भृनजामहै देववितृमनुष्यान्स्मांश्च संभोजयेम । सं
पुष्णीमेत्याशास्महे ॥

परि घो विश्वतो दध ऊर्जा घृतेन पयसा ।

ये देवाः के च यज्ञियास्ते रय्या सं सृजन्तु नः ॥७॥

घः पुष्पाकं गवां संबन्धिना । ऊर्जा अक्षेन हविलक्षणेन । घृतेन
च । पयसा च क्षीरेण च । विभक्तः विश्वान् सर्वान्देवपितृमनुष्यान् ।
परिदधे सन्धारयामि पुष्णामि । नात्मानमेव केवलं एतज्ज्ञात्वा ये के
च देवा यज्ञियाः यज्ञसंप[द]र्हास्ते । रय्या धनेन गोलक्षणेन । सं सृजन्तु
संयोजयन्तु । न अस्मान् । अनुग्रहघुष्या स्वमुपनमन्तीषु गोषु व्या-
घातं मा कारुरित्यर्थः ॥

आ निवर्तन वर्तय नि निवर्तन वर्तय ।

भूम्याश्चतस्रः प्रदिशस्ताभ्य एना नि वर्तय ॥ ८ ॥

आकारो वर्तयेत्यनेनाप्यातेन संबन्धयितव्यः । हे मदीय
कर्मात्माभिमुखमा धर्तय गाः । स्तुत्या यागेन च प्रसाद्योपनामयेत्यर्थः ।
यूयमपि हे गावः । प्रसाद्यमानाः निवर्तनं निवर्तध्वं । प्रसाद्योपनमते-
त्यर्थः । किं च । उपगम्य पश्चात् गोपालंभनकर्मक्षयात् अप गच्छन्तीर्गाः
पुनरपि स्तुत्या यागेन च प्रसाद्य निवर्तय । अनिवर्तमानाश्च । यूयमपि
हे गावः । निवर्तनं निवर्तध्वं पुनरपि प्रसाद्योपनमतेत्यर्थः । कुतो नि-
वर्तयामि निवर्तामहे चेति पृष्ट उच्यते । भूम्याः पृथिव्यास्संबन्धि
न्यायाः । चतस्रः प्रदिशः प्रकृष्टा दिशः प्राच्याद्याः ताभ्यो दिग्भ्यः । एता
गाः सर्वदिक्काः निवर्तय निवर्तयध्वं यूयमिति सामर्थ्यादध्याहार्यं । अन्वे-
षतापक्षेऽपि सूक्तार्थो यथा घटते तथा योजना कर्तव्या ॥

[विंश सूक्तम्]

उत्तरं सूक्तं भद्रं इति दशाक्षरमेकपादयुक्तं शान्त्यर्थं मनो देवतं
शान्तिकर्म । देवः प्रजापत्यो वा धिमदो वदश । अनेन सूक्तेन शास्त्वर्थं
यत् कर्म क्रियते जपलक्षणं होमलक्षणं वा तदुच्यते ॥

भद्रं नो अपि वातय मनः ॥ १ ॥

प्रजापतिर्वा आपि वातयेति । हे शान्तिकर्म प्रजापते वा । भद्रं
कल्याणमनर्थशान्तिलक्षणं धर्मार्थकामादिलक्षणं च । न । अस्माकं
संबन्धि । मनः । मनसाऽत्र मन आदिसर्वकरणानामधिष्ठाता[१] भोक्तृपुरुषो
लक्ष्यते । तस्य सुखदुःखफलसंबन्धात्मन आदि सर्वकरणानाम-
धिष्ठातारं सुखदुःखफलस्य भोक्तारं पुरुषमित्यर्थः । अपि वातय ।
अपिरत्र धात्वर्थानुवादी । गमय प्रापयेत्यर्थः ॥

धनवासी विनिर्गताचार्यस्य उद्गीथस्य कृता ऋग्वेदभाष्ये
चतुष्पञ्चाशोऽध्यायः समाप्तः ॥ ३

* सायणीये ऋग्वेदभाष्ये ष्ठादशसूक्तान्ते धनु पञ्चाशाऽध्यायपरिपन्नाति-
मदर्शको लेखो विद्यते । तथा च कात्यायनादिमतमभ्युपगच्छता सायणेन—भद्रं नो-
इत्येकपदा दशाक्षरा ऋक् विंशे सूक्ते ज्तर्गता स्वीकृता । भद्रं नो—इयत्र
आचार्येणोद्गीथेन तु पृथक्सूक्तत्वं मतम् । अतो ज्ञायते यथा सायणेन शाकल-
शास्त्रा व्याख्याता, तथा उद्गीथेन काचिदन्त्या अनुपलभ्या ऋक्शास्त्रा व्याख्याता
स्यात् ।

[एश्विनं सूक्तम्]

उत्तरे सूक्तमाग्नेयम् । ऐन्द्रः प्राजापत्यो वा विमदो ददर्श ॥

अग्निमीळे भुजां यविष्ठं शासा मित्रं दुर्धरीतुम् ।

यस्य धर्मन्त्स्वरेनीः सपर्यन्ति मातुरुधः ॥ १ ॥

अग्नि महमोळे । ईळस्तुतौ । स्तौमि । कीदृशं । भुजां हविर्भुजां देवानां मध्ये । यविष्ठं युयुतमं । अग्निहोत्रादिकर्मार्थमहम्यहनि जायमानत्वादतिशयेन युवानमित्यर्थः । अथवा भुजां भोक्तव्यानामाहुतीनां मिथयितृतमं । इतरेषां देवानां तं दुःखत्वादतिशयेनात्तारमित्यर्थः । शासा अनुशासनेन हेतुना । मित्रं यस्मादिदं कर्तव्यमिदञ्च कर्तव्यमिति सर्वमनुशास्ति तस्मात् सर्वस्य स्निग्धभूतञ्चेत्यर्थः । दुर्धरीतुं दुर्धरं च दुर्निवारं शत्रुभिर्युद्धकाले । अथवा ग्रामदाहे वनदाहे च । किञ्च यस्याग्ने इत्येवमिध धर्मन् कर्मणि अग्निहोत्रादिके । स्यः सर्वदेवजातं दिवम् आदित्यं वा । ऐनीः देवान् प्रतिगच्छन्त्य आहुतयः । सपर्यन्ति स्थितिकरणद्वारेण परिचरन्ति सेवन्ते । अथवा स्वः श्वर्यन्तीत्यर्थः । एनयोस्सामानाधिकरण्यं । स्थिरिति चायमत्र सर्वपर्यायः निपात स्वः सर्वे देवाः । ऐनीः आत्मानं प्रतिगणाय गुन्ती [गन्त्री] राहुती स्तुतीश्च । सपर्यन्ति परिचरन्ति । सेवन्ते उपजीवन्तीत्यर्थः । किमिव । मातुरुधः । लुप्तोपममेतत् । यथा मातुर्गौरुधः क्षीरोपसंहारस्थानं यत्सा उपजीवन्ति । एवं तमग्निमीळ इति संबन्धः कार्यः ॥

यमासा कृपनीळं भासाकेतुं वर्धयन्ति । भ्राजते श्रेणिदन् ॥ २ ॥

यमाग्निः । आसां उपासनेन स्तुतिभिर्हविर्भिन्नं सेवनेन । कृपनीळं कर्मस्थानं । सर्वकर्माधारमित्यर्थः । भासाकेतुं ज्वालालक्षणं । एत[द्]दीप्तिपताकं । दीप्तेः कर्तारं वा । शरीरेण वाय्वेण च । स्तोतारो यशश्च । यच्छब्दभूतेस्तच्छब्दोऽध्याहार्यः । सोऽग्निं भ्राजते दीप्यते । सर्वत्र कर्मार्थं । कीदृशः । श्रेणिदन् ज्वाला... ॥

अयो विशां गातुरेति न यदानइदिवो अन्तान् ।

कविरभ्रे दीधानः ॥ ३ ॥

अयं स्वामी सर्वस्याग्नि[ग]नः । विशां यजमान[ानां] मनुष्याणां च । गातुः विशिष्टगातिरग्निः । किञ्च । यत् यदा । दीधानः

दीप्यमानः । एति ऊर्ध्वं गच्छति । तदा प्राणद् प्रकर्षणेन व्याप्नोति ।
तेजसा किं नि[दि]वः ? द्युलोकस्य अन्तान् पर्यन्तान् । कवि-
मैधावी । अन्नमत्रान्तरिक्षोपलक्षणं । अत्रोपलक्षितमन्तरिक्षञ्च
व्याप्नोतीत्यर्थः ॥

जुषद्वया मानुषस्योर्ध्वस्तथावृम्भा यज्ञे ।

मिन्यन्तश्च पुर एति ॥ ४ ॥

जुषत् सेवमानः । भक्षयन्नित्यर्थः । हव्या हवींषि । मानु-
षस्य यजमानमनुष्यस्य । स्वभूते यज्ञे । ऊर्ध्वः तस्थौ तिष्ठति । ऊर्ध्व-
ज्वलतीत्यर्थः ॥*

[द्वाविंशं सूक्तम्]

कुह श्रुत इन्द्रः कस्मिन्नद्य जने मित्रो न श्रयते ।

ऋषीणां वा यः क्षये गुहा वा चर्कूपे गिरा ॥१॥ -

चर्कूपे प्रथमस्य स्थोने यः—मध्यमः । करोतेः क्रियाप्रामाण्य-
वचनत्वात् । करोतिश्चात्र स्तुतिक्रियायां घटते । अत्यर्थं श्रूयन्
इत्यर्थः । गिरा स्तुतिक्षणया वाचा । स इन्द्रः । श्रुतो विख्यातः ।
कुह क स्थाने स्थितः । अद्य श्रयते । कस्मिन् वा यजमानजने इत्यन्येन
स्तुत्यत्वेन स्थितोऽद्य श्रयते । किमिय । मित्रो न मित्र इय । आदिग्य
इय । स्निग्ध इय चेत्यर्थः ॥

ते शतं शतं भूमीकृत स्युः । न त्वा वज्रिन् सहस्रं सूर्या अनुजातमष्ट
रोदसा । * इत्यादिकया अतिस्तुत्यापि समानगुण इत्यर्थः ॥

महो यस्पतिः शवसो असाम्या महो नृम्णस्य तूतुजिः ।

मर्ता वज्रस्य धृष्णोः पिता पुत्रमिव प्रियम् ॥ ३ ॥

य इन्द्रः । महः महतः । शवसः बलस्य सेनाण्यस्य । पतिः
स्वामी । कीदृशः । असामि आ मर्यादया असमाप्तः । अनन्तगुण
इत्यर्थः । मह महतः । नृम्णस्य शारीरस्य च बलस्य ॥

युजानो अश्वा वातस्य धुनी देवो देवस्य वज्रिवः ।

स्यन्ता पथा विरुक्मता सृजानः स्तोष्यध्वनः ॥ ४ ॥

हे वज्रिवः वज्रिन् इन्द्र । यस्त्वं देवः स त्वं । युजानः स्व रथे
अयुजन् । अश्वा अश्वौ । कीदृशौ । वातस्य देवस्य । धुनी जलेन
जघेन वा कंषयितारौ अभिमयितारौ । वातादपि बलयत्तरौ वेत्यर्थः ।
शीघ्रतरौ । स्यन्ता गच्छन्तौ । पथा स्वर्गमार्गेण । कीदृशेन । विरुक्मता
विरोचनवता विविधदीप्तियुक्तेन । सृजानः अध्वन उत्पादयन् ।
स्वरधनेना रथमार्गान् । स्तोपि स्तूयसे सततं धेयोऽर्थिभिः ॥

त्वं त्या विद्वातस्याश्वागा ऋजात्मना वहध्वै ।

ययोर्देवो न मर्त्यो यन्ता नकिर्विदाय्यः ॥ ५ ॥

यच्छप्संयग्धादुत्तरोऽर्द्धर्षः पूर्वं व्याख्यायते । ययोरण्ययोः ।
यन्ता गन्तुं प्रवृत्तयोर्भियन्ता निधारयिता । न देवः । नापि मर्त्यो मनुष्यः ।
नकिः न कश्चित् । विदार्यः घेत्ता बलस्य जघन्त मिति शेषः । त्वं हे
इन्द्र । त्या चित् तापि तदृशावपीत्यर्थः । तस्य घलेन जघेन च युक्ता-
पिति शेषः । अश्वा आत्मायावश्वौ । ऋजा ऋजुगामिनौ । आ अगाः
आ गच्छसि । त्मना सारथिनिरपेक्ष इत्यर्थः । किमर्थं प्रति गच्छानि ।
उच्यते । वहध्वै वाहनाय । अभिप्रेतदेशप्रापणाय नियमनाय घेत्यर्थः ॥

अध ग्मन्तोशना पृच्छते वां कदर्या न आ गृहम् ।

आ जग्मधुः पराकादिवथ ग्मथ मर्त्यम् ॥ ६ ॥

यं निर्वृत्ते अथ अनन्तरं । गमन्ता स्वस्थानं प्रति गच्छन्तौ ।
उशनाः । द्वितीयार्थे प्रथमैषा । उशनसञ्च त्वत्सखं त्वां चेन्द्रं । यां
युवां संवृत्तौ सन्तौ । पृच्छते कृतार्थमात्मानं मन्यमानः परितोपात्
पृच्छति । सर्वो यजमानः अनेनोच्यमानप्रकारेण । कदर्थी किमर्थी ।
केनार्थेनार्थिनौ सन्तौ । नः अस्माकं स्वभूतं । आ गृहं । आडत्र
प्रतीत्यस्यार्थे । गृहं प्रति मर्त्यलोकं प्रति । आ जग्मथुः आगतवन्तौ
स्थः । पराकात् दूरात् । कुतो दूरात् । दिवः च भूः च । द्युतश्च पृथिवीतश्चे-
त्यर्थः । युययोः कृतार्थत्वादिहागमनमस्मदनुग्रहार्थमेव न स्वार्थमिति
प्रश्नपृच्छतीत्यर्थः ॥

आ न इन्द्र पृक्षसेऽस्माकं ब्रह्मोद्यतम् ।

तत्त्वा याचामहेऽयः शुष्णं यद्वन्नमानुषम् ॥ ७ ॥

हे इन्द्र । आ पृक्षसे नः । आडत्र मर्यादायां । मर्यादया आवृत्ते-
रित्यर्थः । संपर्चयात्मना भक्षयेत्यर्थः । अस्माकं स्वभूतं । ब्रह्म अन्नं हवि-
राद्यं । नः तृतीयार्थे पृष्टी । चतुर्थी द्वितीयायां वैषा । अस्माभिस्तुभ्यं दातुं
उद्यतं उत्क्षिप्तं दत्तमित्यर्थः । भक्षितवन्तं च सन्तं त्वां तत् । याचामहे
प्रार्थयामहे । अयः अन्नं रक्षणं वा यदुत्कृष्टं इति शेषः । शुष्णं
यलञ्च याचामहे । यत् हन् हन्ति । अमानुषं मानुषादन्यं राक्षसा-
दिकं यलञ्चोत्कृष्टं प्रार्थयामहे इत्यर्थः । अथवा न इत्येतद् अय इत्येतेन
संप्रत्यये । एष च योजना कर्तव्या । तत्त्वा याचामहे । नः अस्माकं । अयः
पालनं । कीदृशं । उच्यते । शुष्णं शुष्णनामानं । यत् हन् हतयान् । अमानु-
षममानुषादितरमसुरमित्यर्थः । शुष्णमसुरं हत्वा येन पाटनेन त्रैलोक्यं
पालितवानसि । तत् पालनमस्माकं त्वां याचामहे इति धाक्यशेषः ॥

अकृमा दस्युरभि नो अमन्तुरन्यग्रतो अमानुषः ।

त्वं तस्यामित्रहन्वधर्दासस्य दंभय ॥ ८ ॥

अकृमा अविद्यमानकर्मा निष्क्रिय इत्यर्थः । दस्युः । नः अस्माकम् ।
अभि अमन्तुः आभिमुख्येन स्वरूपतः अज्ञाता । अथवा अधोपस-
र्गस्य धकास्तोपोऽत्र द्रष्टव्यः । अयमन्तुः । अयमन्ता पत्निपिता ।

अन्यथतः श्रुतिस्मृतिविहितकर्मणोऽन्यकर्मा प्रतिषिद्धकर्मा । अमानुष
मानुषादन्यः मनुष्यसंव्यवहाराद् बाह्यः । राक्षसवृत्तिरित्यर्थः । य
ईदृशः । तस्य दासस्य उपक्षपयितव्यस्य । त्वं हे अमित्रहन् मकज्जनस्य
शत्रूणां हन्तः । वधः हन्ता सन् । दंभय हिन्धि तमिति शेषः । अथवा
वध इति घञ्जनम् ।* तस्य वज्रं दंभय गमय । तं वज्रेण जहीत्यर्थः ॥

त्वं न इन्द्र शूर शूरैरुत त्वोतासो बर्हणा ।

पुरुत्रा ते वि पूर्तयो नवन्त क्षोणयो यथा ॥ ९ ॥

त्वं नः अस्मान् । हे इन्द्र शूर । शूरैः मरुद्भिस्सह सामर्थ्यात्
पालयेति शेषः । उत अपि । त्वोतासः त्वया उता राक्षिताहसन्तो
घर्यं । बर्हणा परिवृद्धेन ईप्सितार्थप्रदानेन त्वदीयेन तव प्रसादयुक्ता
स्यामेति शेषः । कस्मादेवं ग्रमः । यस्मात् पुरुत्रा पुरुष्यो बहुभ्य
स्तोतृभ्यो यष्टृभ्यश्च दत्तास्तेत्यः । ते तव स्वभूताः । पूर्तयः ईप्सिता-
र्थप्रदानानि । वि नवन्त वि[वि]धं स्तुवन्ति त्वां । हेतुकर्तृत्वेन । किमिति ।
क्षोणयो यथा । क्षोणिशब्दोऽत्र मनुष्यवचनः । ऋत्विग्यजमानादि-
मनुष्याः यथा त्वां स्तुयन्त्ये[वं] । एतदुक्तं भवति । त्वत्तो लब्ध-
धनाहसन्तो वर्यं त्वया वदयमाणास्त्वां यक्षेपु स्तुमः । तस्मादस्मभ्यं
धनं देहि रक्षित (१) वाऽस्मानिति ॥

त्वं तान्वृत्रहत्ये चोदयो नृत्कार्पाणे शूर वज्रिवः ।

गुहा यदी कवीनां विशां नक्षत्रश्वसाम् ॥ १० ॥

हे इन्द्र त्वं तान् । [नृत्] नरान् मरुदादिदेवान्मरुतो वा केचला[न्] ।
चोदयश्चोदयसि प्रेरयसि । किमर्थं । वृत्रहत्ये व । वृत्रहननाय । असु-
राय शत्रुवधायेत्यर्थः । कीदृशे सङ्ग्रामे । आसिः कृपाणः । तेन निर्वृत्तः
सङ्ग्रामः कार्पाणः । तस्मिन् कार्पाणे सङ्ग्रामे । हे शूर वज्रिवः वज्रिन ।

* निघण्टु २ । २० ॥

† पुरुत्रा इति पदस्य पुकारादवन्तरं कोशे रित्पत्रं विधत्ते । उत्तरपत्रारम्भे—

“हरिः श्री गणपतये नमः अविष्णुमस्तु । अथ वज्रे निर्वृते”—इत्यत
क० १० । २२ । ६ ॥ आरभ्य सार्धप्राणां मन्त्राणां आरभ्य “पुरुत्रा” इति
पदपर्यन्तं पुनर्ललितम् । अस्माभिस्तु पुनर्ललितस्य साहाय्यबलमप्य विद्युदाः पाठा-
मूले विनिवेशिताः । पुनर्ललिते मन्त्रप्रतीकानि वैशिष्ट्येन न ऋक्षितानि ॥

कदा दयस उच्यते ।* गुहा गूढानि गुणैः संवृतानि स्तोत्राणि ।
यदि यदा शृणोषीति शेषः । कवीनां मेधाविनां । विशां सान्तर्यादि-
मनुष्याणां । नक्षत्रशवसां गुणग्रहणद्वारेण देवान् प्रतिगन्तुस्तुतिबलानां
स्वभूतानि स्तोत्राणि । नक्षत्रं नक्षतेर्गतिकर्मणः ।† शव इति बलनाम ॥‡

मधू ता त इन्द्र दानामस आक्षाने शूर वज्रिवः ।

यद्द शुष्णस्य दंभयो जातं विश्वं सयावभिः ॥ ११ ॥

हे इन्द्र शूर वज्रिवः । आक्षाने योद्धुन् व्याप्नुवति तैर्व्याप्यमाने
या त्वयि असाधारणत्वेनावस्थितानि । मधू क्षिप्राणि अविलंबितानि
क्षिप्रकरणे युक्तानीत्यर्थः । ता तानि । तानि सामर्थ्यात् कर्माणि । ते तव
स्वभूतानि । कीदृशस्य । दानामसः दानकर्मणः । स्तोतृभ्यो यष्टृभ्यश्च
सततमभीप्सितार्थप्रदातुरित्यर्थः । कानि तानि । उच्यते । यत् ह । हेति
पदपूरणः । यानि शुष्णस्यासुरस्य । जातमपत्यं । विश्वं सर्वं । दंभय
हिंसितयानसि । क्षणेन सयावभिः सहयातृभिः सह[मखद्भिः] । यान्येच-
मादीनि तव कर्माणि तानि सर्वाण्येव क्षिप्रकरणे युक्तानीत्यर्थः ॥

माकुध्रयगिन्द्र शूर वस्वीरस्मे भूवन्नभिष्टयः ।

वयंवयं त आसां सुप्ते स्याम वज्रिवः ॥ १२ ॥

हे इन्द्र शूर । अस्मे अस्माकं स्वभूताः । अभिष्टयः अभिमुख्ये-
नेष्टयः इज्याः । अथवा ऽभिष्टयः अभीच्छा ईप्सितार्थप्रार्थनाः । वस्वीः
महर्षयः । माकुध्रयः‡ सामर्थ्यात् कुत्सिताः । विफला इत्यर्थः । शीघ्रं वयं
स्याम ।॥ मा भूवन् । किं तर्हि । वयंवयं [द्विर्यच्च] नमिह त्व[र]ामदर्श-
नार्थं । ते तव प्रसादात् । आसां इज्यानां प्रार्थनानां वा जग्यत्वेन
सम्यन्धिनि । सुप्ते सुखे ऽवस्थिताः शीघ्रं वयं स्याम । अभिष्टिजान्ये[न]
दृष्टादृष्टसुखेन संयुताः॥॥ शीघ्रं वयं भवेमेत्याशास्मह इत्यर्थः । हे वज्रिवः॥

अस्मे ता त इन्द्र सन्तु सत्याहिसन्तीरुपस्पृशः ।

विद्याम यासां भुजो धेनूनां न वज्रिवः ॥ १३ ॥

* दयस्युप्ते—दोनापाठः ।

† निरुद्धः ३ । २० ॥

‡ निपण्टुः २ । १॥

§ मरुप्यन् इति—दोनापाठः ।

॥ स्थानग्रहमिव धावयमिदं भानि ।

॥ संयुक्ता—दोनापाठः ।

ता सत्या इत्युभयत्रापि प्रथमावहुवचनस्य चान्द्रस आकारा-
देशः । स्तुतिनिर्देशविशेषत्वात् । अस्मे अस्माकं स्वभूतास्ताः । उपस्पृशः
उपगम्य स्पृशन्ति गृह्णन्ति देवता गुणानिति उपस्पृश स्तुतयः । ते तव
प्रसादात् । हे इन्द्र सन्तु [म]वन्तु सत्या । तव सद्गुणप्राहिण्य इत्यर्थः ।
अहिंसन्तीस्वामाहिंसन्त्यश्च भवन्तु । [सस्तुति]त्वादनुष्ठेज्यन्यश्च
मघनिवत्यर्थः । विद्याम लभिम्यामहे ययं । यासां स्तुतीनां जन्यत्वेन
संबन्धिनः । भुजः भोगान् दृष्टादृष्टान् । किमिष । धेनूनां न । गवां
संबन्धिनः क्षीरादेर्भोगान् कश्चित् गोपतिर्यथा लभते । एवं हे वाजिनः ॥

६ अहस्ता यदपदी वर्धत क्षाः शचीभिर्वेद्यानाम् ।

शुष्णं परि प्रदक्षिणिद्विधायवे नि शिश्रथः ॥ १४ ॥

अहस्ता हस्तवर्जिता । अपदी पादवर्जिता । अपुरयविधा-
कर्मात्मलक्षणेत्यर्थः । क्षाः पृथिवी । यत् यदा । वर्धत धनधान्यप्रजा-
विवृद्धया वृद्धा । शचीभिः कर्मभिर्वृष्ट्यादिभिः । वेद्यानां वेदितव्यानां
मध्यमस्थानदेवतानां त्वत्प्रभृतीनां संबन्धिभिः तदा । शुष्णं शुष्ण-
नामानमसुरं । परि प्रदक्षिणित् परिवेष्ट्य प्रदक्षिणं । विधायवे । तादृश्यं
चतुर्थ्येया । सर्वत्राप्रतिहतगामिनः चक्रवर्तिनः उर्वशेयस्य राज्ञो ऽर्थाय ।
नि शिश्रथः । निगृह्य ताडितयानसि । त्वं हे इन्द्र ॥

पिबापिबेदिन्द्र शूर सोमं मा रिपण्यो वसवान वसुः सन् ।

उत त्रायस्व गृणतो मघोनो महश्च रायो रेवतस्कृधी नः ॥ १५ ॥

पिबापिब यागकालो ऽतिपातः । भयादपि त्वरितस्य द्विर्यचन-
मेत [त् । इ]दिति पदपूरणः । हे इन्द्र त्वयागकालातिपातो यावन्न भवति
तावच्छीघ्रं पिब सोममित्यर्थः । मा रिपण्यः यागकालातिक्रमजनित
दोषेण मा हिंसीः अस्मान् । हे वसवान वसुना धनेन वसुभिर्वा देवै-
स्तद्वन् । वसुः सन् प्रशस्तः सन् । प्रशस्तस्य वसन्तः कर्मवैगुण्य-
करणेन हिंसितुमयुकमित्यर्थः । उत त्रायस्व । अपि च प्रमादजनित-
कर्मवैगुण्यदोषात् पालयस्व । गृणत स्तुवतः । मघोनः हविर्धनेन
धनवतः । इधि कुरु । नः अस्मान् ॥

[त्रयोविंशं सूक्तम्]

यजामह इत्यैन्द्रं सप्तर्चं विमद एव ददर्श ॥

यजामह इन्द्रं वज्रदक्षिणं हरीणां रथ्य? विव्रतानाम् ।

प्र इमथु दोधुवदूर्ध्वथा भूद्वि सेनाभिर्दयमानो वि राधसा ॥१॥

यजामहे धयमिन्द्रं । कीदृशं । वज्रदक्षिणं सततं शत्रुवधाय
 वज्रो दक्षिणे हस्ते यस्य तं । वज्रेणोत्साहिनं वा । [हरीणां] हरि-
 संज्ञानां । कीदृशानां । विव्रतानां रथ[व]हनमेघहननादिविविधकर्मणां
 स्यामिनमिति शेषः । रथ्यं रथस्य च नेतारमित्यर्थः । अथवा हरीणां
 विव्रतानां । रथ्यं ईहयितारं । यत्रेष्टं तत्र गमयितारमित्यर्थः । य इन्द्र
 इमथु? प्र दोधुवत् प्रकंपयत्यक्रयत्यन्ताभिरुच्य? सोमं पिबन् प्रचाल-
 यतित्यर्थः । ॥ इन्द्र ऊर्ध्वथा भूत् । ऊर्ध्वथेति । थाऽत्र प्रकारवचना-
 भावात् स्वार्थ उपमायै वा । तं प्रक्षयेति यथा ॥ तं प्रत्येक्षणार्थं
 ऊर्ध्वं भयति । अथवा यथा राजा कश्चिद्युद्धकाले योद्धृप्रत्येक्ष-
 णार्थमूर्ध्वो भवति । कदा । सेनाभिर्मरुदादिस्वसेनाभिः शत्रून् । यि दयमानो
 विविधं हिंसन् । विर[?]धसा व्युपसर्गः धृतिसामर्थ्यादयमान इति क्रिया-
 पदमनुपत्य । राधसेति द्वितीयार्थं तृतीया । राधः धनं च । स्तोत्रयो
 यष्टूम्यश्च यि दयमानो विविधं ददत् । आदरेणोर्ध्वो भयति य इन्द्रः तं
 यजामह इति संबन्धः कार्यः ॥

हरी न्यस या वने विदे वसिन्द्रो मघैर्मघवा वृत्रहा ध्रुवत् ।

ऋभुर्वाज ऋभुक्षाः पत्यते श्रवोऽव क्ष्णौमि दासस्य नाम चित् ॥२॥

अस्येन्द्रस्य । तौ यौ । हरी गन्धर्वौ । नु क्षिप्रं । विदे विन्देते
 लभेते । वसु धनमृजीपलक्षणं । क लभेते । वने । वन्यते संभाज्यते
 उपजाज्यते सवैणेति वनं ययः । अटवी वा । तत्र यच्छुद्धुतेस्त-
 च्छुद्रोऽप्याहार्यः । ताम्यां तादृशाभ्यां हरिभ्यां वृत्रहननसाधनमृताभ्यां ।
 इन्द्रः मघैर्मघैः । मघवा धनवान् । वृत्रहा वृत्रस्यासुरस्य मेघस्य वा
 हन्ता । भुयस् भयति । समा ? किंच । भुयः ऋभुः उरु भारीन्द्रः उरु-

भवति वा । रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव—इति वचनात् । इदं व्याख्यानं
 ऋतेन योदकेन भवति । विद्युरूपः ? ऋतेन सह भवति वा । वाजस
 इन्द्रः । कथं । वाजेनाग्नेन बलेन वा तद्वान् । वाजशब्दश्चान्तर्णीतमन्वर्थः ।
 अथवा—ऋभुमन्तं वाजवन्तर्मा—इति वचनादृभुमान् वाजवांश्चेत्यर्थः । ऋभु-
 र्वाज इति सौधन्वानामुच्यते । ऋभुसाः महर्षेन्द्रः । अथवा उरुक्षयणः ।
 उरावन्तरिक्षे क्षयति निवसतीति । किञ्च । पत्यते शवः ईष्टे चेन्द्रो
 महतो बलस्य । शत्रोर्नामापि नमस्यमेनोन नामशिरः तदपि । किमुदात्त
 अन्यदङ्गं । अथवा नामापि निर्णायामीति किमुत शत्रुं । अथवाऽव
 क्ष्णौमौल्यत्र पुरुषव्यत्ययः कार्यः । य ईदृश इन्द्रः । स अवक्ष्णौति
 दासस्य नामापीति पूर्ववचोऽप्यम् ॥

यदा वज्रं हिरण्यमिदथा रथं हरी यमस्य बहतो वि सूरिभिः ।
 आ तिष्ठति मघवा सनधृत इन्द्रो वाजस्य दीर्घश्रवसस्पतिः ॥३॥

यदा यास्मिन् काले । वज्रं हिरण्यं हिरण्यमयं हिरण्यमण्डितं
 धेत्यर्थः । शत्रुप्राणानां हतारं वा । शत्रुवधाय गृह्णातीति शेषः । इदिति
 पदपूरणः । अथ तदा । रथं । कीदृशं । हरी अभौ । यं रथं । अस्येन्द्रस्य
 स्वभूतं । वि बहतः यत्रेष्टुं गन्तुं तत्र विशेषेण प्रापयतः । तं रथं
 सूरिभिः स्तोत्रभिः कुत्सादिभिः सह । आ तिष्ठति आरोहति । मघवान्
 धनवान् । सनधृतश्चिरप्रख्यातः । निसर्गत एव जयति विदित इत्यर्थः ।
 इन्द्रः वाजस्याग्नेस्य बलस्य । सौधन्वस्य वा । दीर्घश्रवसो महाकीर्तः ।
 पतिः वा स्वामी वा ॥

सो चिन्तु वृष्टिर्गृध्यारेस्वा सचाँ इन्द्रः इमभूणि हरितामि प्रप्नुते ।
 अब वेति सुभ्यं सुते मधूदिबुध्नोति वातो यथा वनम् ॥४॥

सो शन्द्रस्ताशब्दपर्यायः । चिदित्युपमायै । सु इति क्षिमायै ।
 तच्छब्दभूतेषां गार्थयुक्तो यच्छब्दोऽप्याहार्यः । या महाऽ वृष्टिः स
 यथा क्षिप्रं सर्वं युगपत्तिष्ठत्येवं । गृध्या गृयानि घृन्दानि मर्यादिदेव-
 गणलक्षणानि । स्वा स्वानि । सचा सह । इन्द्रः इमभूणि च स्वानि ।

हरिता हरितवर्णेन सोमेनाभि पुष्णुते । आभिमुख्येन स्थित्वा क्षिप्रं
 सिञ्चति सोमं पाययति । पिवति घेत्यर्थः । किञ्च । अच वेति अभि
 गच्छति । सुक्षयं शोभनं यमगृहं । गत्वा च । सुते अभिपुते सति
 सोमे । मधु सोमलक्षणं पीत्वा मत्तस्सन्निति शेषः । उदित् उद्धूनीति
 उत्कंपयति । किं । सामर्थाच्छरीरं । किमिव । वातो यथा घनं
 वृक्षसंघातम् ॥

यो वाचा विवाचो मृधवाचः पुरु सहस्राशिवा जघान ।
 तत्तदिदस्य पौंसं गृणीमसि पितेव यस्तविषीं वावृधे शवः ॥५॥
 यः इन्द्रः । वाचा वाङ्मात्रेण । हुंकारमात्रेणेत्यर्थः । विवाचः
 मनएवाचः कृत्येति शेषः । मृधवाचो मृदुवाचश्च शत्रून् हृत्वेति शेषः ।
 पुत्र बहुनि । सहस्रा सहस्राणि । अशिवा असुखानि । सर्वस्यासुख-
 कारिणीत्यर्थः । जघान हन्ति । यश्चेन्द्रः पितेव । उत्तरः पादः पूर्वं
 प्याप्यायते । यथा पिता पुत्रस्य तविषीं बलं वर्धयति अन्नपानप्रदानेन ।
 एवं वृष्टिप्रदानद्वारेण सर्वस्य जगतश्शयो बलं । वावृधे वर्धयति ।
 तस्यास्येन्द्रस्य स्वभूतं तत्तत् पौंसं बलं । येन येन बलेन शत्रून् हन्ति ।
 तत्तत् बलमित्यर्थः । गृणीमसि स्तुमो घयं ॥
 स्तोमं त इन्द्र विमदा अजीजनन्नपूर्वं पुरुतमं सुदानवे ।
 विद्या ह्यस्य भोजनमिनस्य यदा पशुं न गोपाः करामहे ॥ ६ ॥

स्तोमं स्तुतिविशेषं । कीदृशं । अपूर्वं अपूर्वमन्यैरहृतपूर्वं-
 सुकृतमित्यर्थः । पुरुतमं बहुतमं । अतिशयेन बहुप्रकारमुक्तञ्चेत्यर्थः ।
 हे इन्द्र ते तुभ्यं । सुदानवे शोभनदानार्थाय । विमदा अजीजनत् । पूर्वो-
 त्तरवाक्ययोरैकवाक्यतायै पुरुषव्यत्ययोऽत्र कर्तव्यः । विमद[ना]-
 मानो घयं जनितयन्तः । एतयन्तः इत्यर्थः । तस्मात् एतयन्तं हिमः ?
 इन्द्रघ्ननं ? प्राथम्यं ? इत्यर्थः । * कयं कुर्मः । पशुं न गोपाः । यथा पशुं
 सामर्थाद्गोधेनुं । गोपाः गोपालः । दोहार्यमाह्वयन्नभिमुखं करोत्येवं ॥
 मार्किर्न एना सख्या वि यौपुस्तव चेन्द्र विमदस्य च ऋषेः ।
 विद्या हि ते प्रमतिं देव जामिवदसे ते सन्तु सख्या शिवानि ॥७॥

माकिः केचिदीर्ष्यालवः । नः अस्माकं । द्वयोश्च इत्यत्र द्वयोर्बहुवचनं ।
हे इन्द्र तव मम च । विमदस्य क्रपेः । आवयोः एता एतानि ।† [सख्या]
सख्यानि स्तुत्यत्वस्तोतृत्वेज्यस्यपटृत्वलक्षणानि । धि यौषुर्विमिश्रयेयु-
र्वियोजयेयुः । तव च मम च भद्रं कुर्वन्तस्सन्तो धनदानव्याघात-
कारणद्वारेण माऽपनयन्वित्यर्थः । यस्माद्विजानीमो वयं । ते तव ।
प्रमार्तिं प्रकृष्टां मतिमनुग्राहिकां बुद्धिं । किमिव । जामिवत् । जाम्यति-
रेकनाम बालिशस्य वा । समानजातीयस्य वा ।‡ इति वचनादत्र
जामिशब्देन समानजातीय उच्यते । यथा समानादेकस्माज्जातस्य
भ्रातुर्भगिन्यामिव प्रकृष्टां बुद्धिं ज्ञेह्युक्तां जनयति कश्चिदेव । कस्मा[त्] ।
[यस्मा]दे देव । अस्मै अस्माकं च । ते तव । मम च । सन्तु भवन्तु ।
सख्यानि शिष्यानि तुलानि । अनपायानीत्यर्थः ॥

[चतुर्विंशं सूक्तम्]

उत्तराणि च त्रीणि विमद एव ददर्श । अस्याद्यस्तु च पेन्द्र
उत्तर आश्विनः ॥

इन्द्र सोममिमं पिब मधुमन्तं चमू सुतम् ।

अस्मे रयिं नि धारय वि वो मदे सहस्रिणं पुरुवसो विवक्षसे ॥१॥

हे इन्द्र सोममिममस्तत्प्रदत्तं । पिब । मधुमन्तं मधुस्वादूपेतं ।
चमू । सतमीद्विवचनस्य लुगप्र द्रष्टव्यः । चम्योश्च मनसाधनयोरधि-
पवणफलकयोरित्यर्थः । सुतमभिपुतं । पात्वा च सोमम् । अस्मे
अस्मासु । रयिं धनविशेषं । कीदृशं । सहस्रिणं सहस्रसंख्यायुक्तं ।
प्रभूतमित्यर्थः । नि धारय नियमेन स्थापय । किञ्चिमिदं । यः युष्माकं
सर्वेषामेव देवानां । वि विविधे सोमजन्यमदे निमिसे । त्वदत्तेन धनेन
यस्माद्वयं युष्मदर्थं सोमयागं पुनरपि कुर्मः ॥ तस्मादसाम्यमनन्तं धनं
देहीत्यर्थः । हे पुरुवसो बहुधन । कस्मादेवमुच्यसे । यस्मान्महान्मवासि
त्वं । यन्महान्मवासि त्वम् ॥§

* पाणि० १ । २ ५९ ॥

† क्रवेदे—एता—पाठो विज्ञाते ।

‡ निरुक्त ४ । २० ॥ निरुक्तवृत्तिद्वन्द्वमन्तानुसारेण—असमानजातीयस्य—
इति युक्तः पाठः ॥ § पुनः पठितमनुदं च ॥

त्वां यज्ञेभिरुक्थैरुप हव्येभिरीमहे ।

शचीपते शचीनां वि वो मदे श्रेष्ठं नो धेहि वार्यं विवक्षसे ॥२॥

त्वामिन्द्रं । यज्ञेभिः सोमयागैः । उक्थैः शस्त्रादिस्तुतिभिश्चेत्यर्थः । हव्येभिर्हविर्यज्ञेष्टेत्यर्थः । उप ईमहे । तृतीयाश्रुतेरुपोपसर्गश्रुतेश्च उपाराध्य धनं याचामहे इत्यर्थः । याचितश्च सन् त्वं । हे शचीपते । शचीनां यागकर्मणां याचां वा स्तुतिलक्षणानां । विफलत्वेन सम्यग्निधनं । श्रेष्ठमतिशयेन प्रशस्तं गोहिरण्यादिकं दृष्टं । वार्यं वरणीयं स्वर्गापघर्गादिकमदृष्टञ्च । नः असम्यं । धेहि देहि । कदा ददासि । उच्यते । युष्माकं सर्वेषामेव देवानां विविधे विशिष्टे वा सोमजन्यमदे सति । कस्मादेयमुच्यसे । यस्मान्महान्मवसि त्वम् ॥

यस्पतिर्वार्याणामसि रथस्य चोदिता ।

इन्द्र स्तोतृणामविता वि वो मदे द्विपो नः पाह्यंहसो विवक्षसे ॥३॥

हे इन्द्र यस्त्वं पति स्वामी । वार्याणां वरणीयानां धनानाम् । असि भवसि । रथस्य संसिद्धस्य सम्यक्कारिणो यजमानस्य । कर्मसु चोदिता चोदयिता । धनदानेन नियोक्ता भवसि । स्तोतृणां आविता सर्वतो रक्षिता भवसि । न त्वं । वि वो मदे युष्माकं सर्वेषामेव देवानां विविधे विशिष्टे वा सोमजन्यमदे सति । द्विपो द्वेष्टुस्सकाशात् । नः मस्मान् । पाहि रक्ष । अंहसः पापाश्च पाहि । कस्मादेयमुच्यसे । यस्मान्मद्विवक्षसे मदान् भवसि त्वं ॥

युवं शक्रा मायाविना समीची निरमंथतम् ।

विमदेन यदीळिता नासत्या निरमंथतम् ॥४॥

युवां । हे शक्रा शक्रौ । समर्थौ शत्रुवधादिकर्मकर्णाय । मायाविना प्रझायन्तौ च । शत्रुवञ्जनकुशलो वा । समीची संगते परस्परं संपुके अरणां । निरमंथतं निर्मथितयन्तौ । अभिनायकयुग्म् इति प्राज्ञेनोक्तत्वात् । कदा निर्मथितयन्तौ युषामुच्यते । विमदेन मया ।

यत् यदा । ईळितौ स्तुतौ । नासत्या नासत्यनामानौ युवां । निरमन्यतं निर्मथितघन्तौ स्यो युवां ॥

विश्वे देवा अकृपन्त समीच्योर्निष्पतन्त्योः ।

नासत्यावन्नपन्देवाः पुनरा बहतादिति ॥५॥

विश्वे देवाः सर्वे देवा इन्द्रादयः । अकृपन्त युवामश्विनौ स्तुयन्तः । कदा उच्यते । समीच्योर्निष्पतन्त्योः । यस्य च भावेन भाष-
लक्षणम् ।* इत्येषा सप्तमी । संगतयोः अग्निं निर्मन्थनकाले परस्परेण संयुक्तयोररभ्योः । अग्निचूर्णरूपेण नीचैस्तीर्थैर्गन्पतन्त्योः । अरण्योः निष्पतनाक्रियया स्तुतिक्रिया लक्ष्यते । यदा युवामरणीभ्यामग्निं निर्म-
थितघन्तौ तदा विश्वे देवा युवां स्तुतयन्त इत्यर्थः । किञ्च । नासत्या युवामप्रयत्नकयन्तौ देवाः । किमिति । पुनरा बहतादिति । पुनः पुनरीदृशानि कर्माणि जगत्स्थितिहेतुभूतकर्माणि आभिमुख्येन स्थित्वा† बहतामन्तं प्रापयतं निर्घर्तयतं कुरुतमित्यर्थः ॥

मधुमन्मे परायणं मधुमत्पुनरायनम् ।

ता नो देवा देवतया युवं मधुमतस्कृतम् ॥६॥

मधुमत् माधित्यत्र रसविशेष उच्यते । तेन चात्र तद्रता प्रीति-
लक्ष्यते । युवयोः प्रसादान्मधुमदस्त्विति शेष । प्रीतियुक्तमस्त्वित्यर्थः । मे मम । परायणं परागमनं । योगक्षेमाद्यर्थं गृहाद् यद्दिगमनमित्यर्थः । मधुमत् प्रीतियुक्तमेवास्तु । पुनरायनं गृहान् प्रति आगमनम् । अपि । किञ्च ता । तौ या युवां सदा भक्तानां अनुमदीतारौ । युवं युवां । हे देवा देवौ । न अस्मान् । मधुमतः सदा प्रीतियुक्त[ान्] । कृतं कुरुतं । तेन देवतया देवत्वेनाणिमादिदैवतैश्चर्ययोगादित्यर्थः ॥

[५अविसं सूक्तम्]

उत्तरं सौम्यमेवादशर्धे ।

भद्रं नो अपि वातय मनो दक्षमुत क्रतुम् ।

अघा ते सख्ये अन्धसो वि वो मदे रणन्गावो न यवसे विवक्षसे ॥१॥

* पाणि० २ । १ । ३७ ॥

† मोक्षमूलर सम्पादिते सायणभाष्ये — स्थित्वावहतं—इति पाठः ।

सोम । मद्रं कल्याणं । शुभसंकल्पलक्षणं । नः अस्माकं
सम्यन्धिनः । वातय गमनाय प्रापय । शुभसंकल्पमस्माकं मनः कुर्वि-
त्यर्थः । अपि दक्षं । दक्ष वृद्धौ । अस्माकं दक्ष वृद्धं सर्वव्यापिनमन्तरात्मान-
मपि । मद्रं शुभकारित्वलक्षणं कुर्वित्यर्थः । उत क्रतुं अस्माकं बुद्धिमपि
मद्रं शुभाध्यवसायलक्षणं प्रापय । शुभाध्यवसायिनं कुर्वित्यर्थः । पत-
स्मिन् यथोक्ते सर्वस्मिन् कृते सति । अथ अथ । ते तव सोमस्य
सम्यन्धिनि । स[त्ये] सखिकर्माणस्तुत्यस्तोतृत्वेज्यत्वयष्टृत्वलक्षणे ।
रणन् रमामहे । प्रीतिं कुर्म इत्यर्थः । किमिव । गावो न यवसे । यथा
गावः यवसे घासे रमन्ते प्रीतिं कुर्वन्त्येवं । किमर्थं त्वद्यागलक्षणे सख्ये ।
अग्न्यसोऽपि वि वो मदे सोमाख्यस्याग्नस्य जन्यत्वेन सम्यन्धिनि
गुप्माकं सर्वेषामेव देवानां विविधे मदे निमित्ते । कस्मादेवमुच्यसे ।
यस्माद्विवक्षसे महान् भवसि । महान्तश्चाभ्यर्घिताश्शूरा भवन्ति ॥
हृदिस्पृशस्त आसते विश्वेषु सोम धामसु ।

अथा कामा इमे मम वि वो मदे वि तिष्ठन्ते वसूयवो विवक्षसे ॥२॥
हे सोम । ते तव । हृदिस्पृशः हृदयस्य बुद्धे स्तुतिभिः स्पर्श-
रसन्तः । आसते तिष्ठन्ति ऋत्विजः । विश्वेषु सर्वेषु । धामसु स्वेषु
स्थानेषु स्तुयन्तस्तिष्ठन्तीत्यर्थः । तेषु स्वस्थानेषु स्थित्वा त्वां स्तुयन् ।
अथ अथ । कामाः अभिलाषाः । इमे मम हृदयादिति शेषः । वि
तिष्ठन्ते उत्तिष्ठन्ति । किं विशिष्टाः । वसूयवो च सुकामाः धनमिच्छन्तः ।
किमर्थं । गुप्माकं सर्वेषामेव देवानां सोमजन्यविविधमदे निमित्ते ।
सोमयागार्थमित्यर्थः । कस्मादेवमेकस्या ? देवयागार्थं धनं प्रार्थ्यते ।
यस्माद्विवक्षसे महान् त्वं भवसि । महान्तश्च परमिताः शूरा भवन्ति ।
अभ्यर्घिताः शूराश्च ॥

उत व्रतानि सोम ते प्राहं मिनामि पाक्या ।

अथा पितेव सूनवे वि वो मदे मृळा नो अभि चिद्धाद्विवक्षमे ॥३॥
उतापि । व्रतानि यागकर्माणि । हे सोम । ते त्वदर्थमहं । प्र
मिनामि प्रतिनस्मि प्रकर्षेण [करो]मि । सदा पाक्या परिपक्या सर्वार्थ-
दर्शिन्या प्रज्ञया । अथवा व्रतापिशेषणमेतत् । पाक्यानि परिनिष्ठितानि

त्वमपि । अधाय त्वद्यागकरणानन्तरं परिकृष्टस्सन् । मृळ्या नः । सुखाय भव । नः अस्माकं । अमि चिद्व्यात् आमिमुख्येन स्थित्वा शब्वादि-
घन्धाश्च पालयास्मानिति शेषः । किमिव । पितेव सूनवे । यथा पिता पुत्रस्यार्थाय तैस्तैरुपायै स्सुखो भवति पालयति च सर्वस्मात् पुत्रं एवं । किमर्थं सुखयानि पालयामि च त्वां । उच्यते । युष्माकं सर्वेषामेव देवानां विविधे सोमजन्यमदे पुनः पुनः कर्तव्यत्वेन निमित्तभूते यस्मात्त्वया सुसुख्यमानः स्सुपाद्यमानश्च पुनः पुनः सोम-
यागं युष्मदर्थं करोमीति । तस्मात् कारणाग्रां सुखय सर्वतः पालय
चेत्यर्थः । कस्मादेवमुच्यसे । यस्मान्महान्मधसि त्वं । महान्तश्च भक्तान्
सुखयन्ति पालयन्ति [च] ॥

समु प्रयन्ति धीतयः सर्गासोऽवतां इव ।

ऋतु नः सोम जीवसे वि वो मदे धारया चमसां इव विवक्षसे ॥४॥

समु ॥ । उकारः पदपूरणः । सं प्र यन्ति संभूय प्रकृष्टया गत्या गच्छन्ति त्वां प्रति । धीतयः अस्मदीया स्तुतयः । देवतागुणान्धारयन्ति गृह्णन्तीति । धीतय स्तुतयः । किमिव सं प्र यन्ति । सर्गासोऽवता इव ।*
विबुध्यन्ते उदकपानार्थमादानार्थं चेति सर्गाः । गोसंघा घटिकासंघा
घा । अघत इति कूपनाम ।† यथा सर्गा गोसंघा घटिकासंघा घा उदकपा-
नार्थमादानार्थं घाऽवतान् कूपान् प्रति संभूय प्रकृष्टया गत्या गच्छन्ति
एवं एतज्ज्ञात्वा । ऋतुं यागकर्म प्रतिष्ठां घा कर्तारं घा कर्मणामन्तर-
पुत्रयः । नः अस्माकं । जीवसे चिरजीवनाय । हे सोम । धारय महता-
दरेण स्थापय मयि । किमिव । वि वो मदे चमसानिव । यथा युष्माकं
सर्वेषामेव देवानां विविधसोमजन्यमदे कर्तव्यत्वेन निमित्तभूते चमसा-
मध्वर्युर्हविर्धाने महता यज्ञेन धारयत्येवं । कस्मादेवमुच्यसे । यस्मान्
महान् भवसि त्वं ॥

तव त्वे सोम शक्तिभिर्निकामासो व्युष्ण्वरे ।

शूत्सस्य धीरास्तवसो वि वो मदे व्रज गोमन्तमश्विनं विवक्षसे ॥५॥

हे सोम । तव शूत्सस्य मेधाविनः । तवसः महतोऽर्थाय ये मम
यजमानस्य स्वभूता काल्विजः । निकामासो दृष्टादृष्टकले नियतकामाः ।

* सर्गासो पसत इव—बोदापायः । † निघण्टु ३ । २३ ॥ शूत्सस्य—बोदापायः ॥

धीः। मेधाविनः [स]म्यक्कारिण इत्यर्थः । इत्येते शक्तिमि र्यागकर्मभि-
स्सह व्युष्णिधे विविधा स्तुतीर्गमयन्ति प्रेरयन्ति कुर्वन्तीत्यर्थः ।
एतज्ज्ञात्वा व्रजं । व्रजन्त्यत्रेति व्रजं गोष्ठमन्दिरा? चात्र सामर्थ्यादुच्यते । तं
।मन्तं गोसहितं । अश्विनमश्वसहितं चास्मभ्यं देहीति शेषः । किमर्थं ।
गुप्माकं सर्वेषामेव देवानां विविधे सोमजन्यमदे पुनः [पुनः] कर्तव्य-
त्वेन निमित्तभूते । कस्मादेवमुच्यसे । यस्मान्महान्भवसि त्वं ॥

पशुं नः सोम रक्षसि पुरुषा विष्टितं जगत् ।

समाकृणोपि जीवसे वि वो मदे विश्वा संपश्यन्भुवना विवक्षसे ॥६॥

हे सोम । पशुं देवयागार्थमुपाकृतं नः अस्माकं स्वभूतं । रक्षसि
सर्वतः पाळयसि त्वं । न केवलं पशुं किं तर्हि । पुरुषा बहुधा सुर-नर-
तिर्यग्योन्यादिभावेन । विष्टितमवस्थितं । जगद्य पाळयसि सर्वतः ।
किञ्च समाकृणोपि समाकरोपि । जगतो वृत्तिञ्च विदधासीत्यर्थः ।
किमर्थं । जीवसे जीवनाय । कथं वृत्तिं विदधासि । उच्यते । विश्वा
संपश्यन् भुवना । सर्वाणि भूतानि समं पश्यन् यथार्हं विदधासीत्यर्थः ।
किमर्थमेतत् सर्वं यथोक्तं करोपि । उच्यते । वि वो मदे । गुप्माकं
सर्वेषामेष देवानां विविधहविर्जन्यत्प्यर्थः । उक्तञ्च—इतः प्रदानमुत
देवा उप जीयन्ति अमुतः प्रदानं मनुष्या इति ।* विवक्षसे महान् भवसि
त्वं । उचितञ्च महतामेतत् यथोक्तं ॥

त्वं नः सोम विश्वतो गोपा अदाम्यो भव ।

तेष राजन्नप स्त्रिधो वि वो मदे मा नो दुःशंस ईशता विवक्षसे ॥७॥

हे सोम । यस्त्वमदाम्यः† केनचिदप्यहिंस्यः । स त्वं । नः अस्माकं ।
विश्वतः सर्वतः । गोपाः रक्षिता भव । किञ्च । हे राजन् सर्वस्य स्थामिन्
अप सेधापगमयास्मत्तः अपजहि धा । स्त्रिधः स्त्रेधितृन् अस्माकम-
पक्षपयितृन् हन्तृन्वा॥मा च । नः अस्माकं । दुःशंसः दुश्चरितानां विष-
मानानामपिघमानानाञ्च शंसिता प्रख्यापयिता । ईशत ईशिता भूत ।
तय प्रसादादस्माकमपयक्ता मा भूत् कश्चिदित्यर्थः । किमर्थमेतत्सर्वं
प्रार्थ्यसे । वि वो मदे । गुप्माकं सर्वेषामेष देवानां विविधसोमजन्य-

तृप्यर्थे । महांश्च [म]वसि त्वं । महत्वाच्च सर्वमर्थ्यसे विविधेहविभि-
स्तृप्यसे चेत्यर्थः ॥

त्वं नः सोम सुकृतुर्वयोधेयाय जागृहि ।

क्षेत्रवित्तरो मनुषो वि वो मदे द्रुहो नः पाह्वहंसो विवक्षसे ॥८॥

हे सोम यस्त्वं । सुकृतुं स्सुव्रजतस्सुकर्मा या । क्षेत्रवित्तरः ।
क्षि निवासगत्योरित्यस्य क्षेत्रं । क्षेत्रस्य स्थित्युत्पत्तिप्रलयकालेषु
जगतो निवासभूतस्य वा कारणात्मनो ऽतिशयेन चेत्ता च । स त्वन्नः
अस्मभ्यं । वयोधेयायान्नधेयाय । जागृहि यतस्वेत्यर्थः । किञ्च । मनुषो
मनुष्यात् । कीदृशात् । द्रुहः दोग्धु स्सकाशात् । नः अस्मान् । पाहि
रक्ष । अंहसः पापाच्च रक्ष । मर किमर्थमेवं प्रार्थ्यसे । युष्माकं सर्वेषामेव
देवानां विविधसोमादिहविर्जन्यतृप्यर्थमित्यर्थः । महांश्च भवसि ॥

त्वं नो वृत्रहन्तमेन्द्रस्येन्दो शिवः सखा ।

यत्सीं हवन्ते समिधे वि वो मदे युध्यमानास्तोकसार्ता विवक्षसे ॥९॥

हे इन्दो सोम । वृत्रस्य शत्रोरतिशयेन हन्तः । यस्त्वभिन्द्रस्य ।
शिवः सुप्रकरः । सखा । स त्वन्न अस्माकं । रक्षिता भवेति शेषः ।
कदा । यत् यदा । सीं सर्जतः । हवन्ते आह्वयन्ति युद्धार्थमस्मान् शत्रवः ।
युध्यमाना स्संप्रहरन्तः सन्तः । क । समिधे संप्राप्ते । कीदृशे । तोक-
सार्ता । तोकमित्यपर्यनाम । पशु दाने इत्यस्योत्तरमपत्यमपि दीयते
यत्र हितैरित्यर्थः तत्र । महतीत्यर्थः । [त]दा रक्षिता भव । कस्मिन्नि-
मित्ते । युष्माकं सर्वेषामेव देवानां विविधहविर्जन्यलक्षणे निमित्त ।
रक्षितास्सतो । यस्माद्युष्माकं यागं करिष्यामः । तस्मात् कारणात्
अस्मान् रक्षेत्यर्थः । महांश्च भवसित्वं । महतां युक्तं रक्षणं कर्तुं भक्तानां ॥
अयं घ स तुरो मद इन्द्रस्य वर्धत प्रियः ।

अयं कक्षीवतो महां वि वो मदे मतिं विप्रस्य वर्धयद्विवक्षसे ॥१०॥

अत्र तच्छब्दध्रुतेरेकवाक्यतायै यच्छब्दो ऽप्याहार्यः । यः सोम
इन्द्रस्यार्थाय । वर्धत भूजपर्वतादिप्रदेशवृद्धः । प्रियश्चन्द्रस्य । अयं घ
सः अयमेव सतः अयमेव स सोमो ऽस्माभिरभिपुत इन्द्रस्यार्थाय ।

वीहतः । तुरः सर्वकार्येषु त्वरणशीलः । शिप्रकारीत्यर्थः । मदो मदक-
रधार्यं सोमः । कशेषत ऋषेः । कीदृशस्य । महो महतः । विप्रस्य
मेधाविनः । मतिं प्रज्ञां । वर्धयत् वर्धितवान् । कस्मिन् सति । युष्माकं
सर्वेषामेव देवानां विशिष्टे सोमजन्यमदे सति । य एवमतः अस्माक-
मपि मतिं वर्धयत्यिति शेषः । उत्तरं प्रत्यक्षकृतत्वात् भिन्नं वाक्यं ।
सोम विप्रक्षसे महान् भवसि त्वं ॥

अयं विप्राय दाशुपे वाजां इयति गोमतः ।

अयं सप्तम्य आ वरं वि वो मदे प्राधं श्रोणं च तारिपद्विवक्षसे ॥ १ ॥

अयं सोमः । विप्राय मेधाविने । दाशुपे हवींषि दत्तयते यज-
मानाय । वाजान् गोमतः । अग्नानि गोसाहतानि । इयति गमयति
ददातीत्यर्थः । विश्वायेमेव सोमः । सप्त क्रत्विभ्यः । आ घरमाहुप-
सर्गधृतेर्हरतीति क्रियापदमध्याहार्यं । आहरति । वरं यजमानस्यार्थाय
र हरणं ? दानस्य च तत् भावे भायात् । किञ्च । युष्माकं सर्वेषामेव
देवानां विशिष्टसोमजन्यमदे सति प्रीतस्सन् । अन्धं चक्षुर्विकलमृषि-
र्धैर्यमसमन्धं वा । श्रोणञ्च यधिरञ्चेत्यर्थः । प्र तारिपत् सर्वप्रकार्या
प्या प्रकरणेन वर्धितवानित्यर्थः । प्रत्यक्षकृतत्वादेव पूर्वपदुत्तरं भिन्नं
वाक्यं । हे सोम महान् भवसि सर्वतस्त्यं तदधीजगत्स्येत ? ॥

[पद्विंश गूणम्]

उत्तरं सूक्तं नवधर्मिन्द्रं पीप्सां । वासुको वसुरुददर्श ॥

प्र सञ्छा मनीषाः स्पर्धा यन्ति नियुतः ।

प्र दत्ता नियुद्रथः पूषा अचिण्डु माहिनः ॥ १ ॥

दि यस्मात् । प्र यन्ति गच्छन्ति । किमर्थं । अञ्छ गुणग्रहण-
कारेण पूषणमाप्नुं । मनीषाः वाचस्तुतिलक्षणाः । कीदृशः । स्पर्धा
सर्वगुणोपेततयाम् स्पर्धनीयाः । नियुतः नियमनाद्वा नियोजनाद्वा ।
अस्माभिर्निपताः नियुक्ता वा । उच्चारिता इत्यर्थः । एतज्ज्ञात्योपकारं
प्रत्युपकारार्थं । दत्ता दसीदं मन .....।

यस्य त्यन्महित्वं वाताप्यमयं जनः ।

विप्र आ वंसद्वीतिभिश्चिकेत सुष्टुतीनाम् ॥ २ ॥

वाताप्यमुदकमण्डले वृष्टयर्थं संहृतं परिपक्वं अयं यजमानजनः ।
कीदृशः । विप्रो मेधावी । आ वंसन्मर्यादया संमज्जते उपजीवति । यस्य
च पूष्णोऽर्थाय । धीतिभि र्यागकर्मभिस्सह । चिकेत जानाति ।
सुष्टुतीनां करणमिति शेषः । यागकर्माणि स्तुतीश्च सम्यक्करोतीत्यर्थः ॥

स वेद सुष्टुतीनामिन्दुर्न पूषा वृषा ।

अभि प्सुरः प्रुपायति व्रजं न आ प्रुपायति ॥ ३ ॥

स उक्तः गुणः । पूषा । वेद जानाति । सुष्टुतीनां शोभनस्तुतीनां
स्वरूपमिति शेषः । किञ्च । इन्दुर्न चन्द्र इव । पूषा वृषा वर्पिता । प्सुरः
घृष्टिरूपम् । अभि प्रुपायति मर्यादया सिञ्चति । अभिरक्षति । वर्षती-
त्यर्थः । कथमुच्यते । व्रजं मेघं । नः अस्मदर्थम् । आ प्रुपायति मर्यादया
घृष्टयुदकं सेचयति । विद्युद्रूपेण स्थित्वापया व्रजं सामर्थ्यात् गोस-
हितं गोष्ठं वा प्रुपायति मर्यादया सिञ्चति । ददातीत्यर्थः ॥

मंसीमहि त्वा वयमस्माकं देव पूषन् ।

मतीनां च साधनं विप्राणां चाधवम् ॥ ४ ॥

मंसीमहि । मन्यतिरर्चयितकर्मा । अत्र स्तुत्यर्थः । हे देव पू-
षयं मंसीमहि स्तूपामहे इत्यादास्महे । कीदृशः । अस्माकं म-
प्रज्ञानाश्च दाम्नादन्यस्य चेप्सितार्थस्य । साधनं साधयितारं ह-
० । विप्राणां मेधाविनां त्वन्येषामपि । आ धये परिचर्यात्
० ॥

प्रत्यर्थिर्यज्ञानामध्वहयो रथानाम् ।

ऋषिः स यो मनुहितो विप्रस्य यावयत्सखः ॥ ५ ॥

प्रत्यर्थिः । ऋषु वृद्धौ । प्रत्यर्थयिता धनदानेनाह ।
च संवर्धयिता यज्ञानामथवा यज्ञानां संवर्धयितः ।

• निष्पट्टः १ । ४ ॥

ऽस्यास्तीति प्रत्यर्थिः । अश्वहयः । हयतिर्गत्यर्थः । रथानां संयन्त्रिभि-
रश्वैर्गमनशीलः । अश्वयुक्तेन रथेन सदा गन्तेत्यर्थः । ऋषिर्द्रष्टा च ।
सर्वस्य लोकपालत्वात् प्रत्यवेक्षिता चेत्यर्थः । स पूषा । यः । कीदृशः ।
मनुर्हितः य इमं ? मनुष्यहितः । विप्रस्य मेधाविनश्च होतुः । यद्यत्-
सखः । यवाश्चासौ सखा चेति या पयि...। चापनेता उपद्रवाणां
सखिभूतश्चेत्यर्थः ॥

आधीयमानायाः पतिः शुचायाश्च शुचस्य च ।

वासोवायोऽधीनामा वासांसि मर्मृजन् ॥ ६ ॥

आधीयमानायाः पतिः । स्वात्मन्याधीयमानाया स्तुतेराहुतेर्धा
पति स्वामी । शुचायास्तस्येत्यादीतेश्च । शुचस्य च दीप्तस्य च सर्वस्य
पतिः पूषा । वासोवायः अधीनामुरणानां सम्बन्धिनां वाससां दशा-
पवित्रादीनाञ्च यता । च पूषा प्रकाशोष्णाम्यामनुगृह्णन् । वासांसि
वस्त्राणि ह्यु रजकशोण्यानि । मर्मृजन् मर्मादया शोधयति पूर्वोक्तैर्नैव
न्यायेन ॥

इनो वाजानां पतिरिनः पुष्टीनां सखा ।

प्र इमं ध्रुव्यतो दूधोद्वि वृथा यो अदाम्यः ॥ ७ ॥

यः पूषा अदाम्यो ऽदिस्यस्त । इन ईश्वरस्तस्य वाजानां च ।
पति स्वामी । इनः ईश्वरः । पुष्टीनां संघेयां प्राणिनां पोषणानां करणे ।
सखा सखिभूतश्च सर्वस्योपकारित्यात् । किञ्च । हर्यतः कामयमानस्य
भक्त्यात् सुप्रतीकस्य यजमानस्य । पृथीथुते स्वभूतं सोमं विपन्निति
शेषः । इमं ध्रुव्यवृथा प्र.....धेत् अघ्नोत् विविधं प्रकर्षेण यत्नेन
कंपयति ॥

आ ते रथस्य पूषन्नजा धुरं वष्ट्युः ।

विश्वस्यार्थिनः सखा सनोजा अनपच्युतः ॥ ८ ॥

आ ते रथस्य । विश्वस्य हे पूषन् यस्त्वं विश्वस्यार्थिनो याचकस्य
सखेप्सितार्थप्रदायत्वात् सखिभूतः । सनोजाश्चिरजातध्यानपच्युत
स्याधिकारादनपगतश्च तस्य । ते तव स्वभूतस्य । रथस्य धुरं । हे पूषन् ।
अजजातिपुक्ता अश्वाः । आ वष्ट्युरावर्तयन्ति वहन्तीत्यर्थः ॥

अस्माकमूर्जा रथं पूषा अविष्टु माहिनः ।

भुवद्वाजानां वृध इमं नः शृणवद्ववम् ॥ ९ ॥

अस्माकं स्वमृतं । रथं रोहितारं देवान् प्रति परिसमाप्तिं वा गन्तारं यज्ञहविर्धानशकटयोः । ऊर्जा स्ववलेनाघेन रसेन वा हविराख्येन लब्धव्यत्वेन भोक्तव्यत्वेन च निमित्तभूतेन पूषा । अविष्टु अवतु रक्षतु । माहिनो महान् । भुवत् भवतु च । वाजानामक्षानां । वृधः वर्धयिता तदर्थञ्च । इमं । नः अस्माकं । शृणवन् शृणोतु । इषा महाह्वानं ॥

[सप्तविंश सूक्तम्]

उत्तरं सूक्तमसत्सु मे जरितस्सः चतुर्विंशत्पृथ्वमैन्द्रमिन्द्रपुत्रो वासुको ददर्श । वासुकेषु सूक्तेषु बाहुल्येनेन्द्रस्य स्तुतिः । स्तोतुमुद्यतं स्वपुत्रमृषिं वसुकं संबोध्य स्वसामर्थ्यं* कथयतिन्द्रः । विज्ञातदेवता-स्वरूपो येन सुखं स्तोष्यतीति । अथवा कार्यकारणयोरेकत्वोपचारात्—आत्मा वै पुत्र नामासि इति वचनाच्च । *इन्द्ररूपेणावस्थितो वसुक आत्मानं स्तौति क्वचित् क्वचिन्मन्त्रे । क्वचिदिन्द्रं भेदेन ॥

असत्सु मे जरितः सामिवेगो यत्सुन्यते यजमानाय शिक्षम् ।

अनाशीर्दामहमस्मि प्रहन्ता सत्यधृतं वृजिनायतमाधुम् ॥ १॥

हे जरित स्तोतः । *असदस्ति विद्यते । [मे]ममेन्द्रस्य । तु शोभन ऊर्जितः । स अभिवेगः । ओषिजी मयवलनयोः । अर्थिनं प्रति मनसोऽभि-
चलनमभिगमनं वृत्तिविशेषः । यत् येन वेगेन मनोवृत्त्या । सुग्वते मदर्धं सोमामिषं कुर्यते । यजमानाय यज्वने । शिक्षं ददामि प्रार्थितमर्थं । किञ्चानाशीः [दां । आशीः] प्रार्थनोच्यते अन्यत्र । इह सामर्थ्यात् प्रार्थितं हवि-
रुच्यते । प्रार्थितं हविर्मह्यमददतमधिकृतं पुरुषं । अथवाशोरिति सो-
माधिधरणं दध्युच्यते । तस्य दातारमसोमयाजिनमित्यर्थः । अहमस्मि भवामि । प्रहन्ता प्रक्षेपण हिंसिता । सत्यधृतं । ध्वयति हिंसार्थः । सत्यस्य च हिंसितारमनृतवादिनञ्चेत्यर्थः । वृजिनायतं कुटिलं च कर्तु-
मिच्छन्तं । परवञ्चनपरञ्चेत्यर्थः । आहुर्महान्तमपि हिंसितास्म्यहम् ॥

*इतोऽनन्तरं-इन्द्ररूपेण-इत्यारभ्य-स्तोतः तस्मिन्-इत्यन्तो ऐसकममादाद् उत्तरस्थलस्यः पाठोऽत्र लिखितः । † सू० प्रा० १४ । ९ । ४ । २६ ।

यदीदहं युधये संनयान्यदेवयून्तन्वा३ शृशुजानान् ।

अमा ते तुभ्रं वृषमं पचानि तीव्रं सुतं पंचदशं नि पिंचम् ॥२॥

इच्छन्द एवार्थः । उत्तरार्धस्यादावहं शब्देन सह संबन्धवित्तव्यः । यदि यदाहं । युधये युद्धार्थं । सप्रयानि अदेवयून् देवान् यष्टुमनिच्छतः देवशत्रुनयज्वनः । तन्वा स्वशरीरेण । शृशुजानान् । शुचेष्टकारस्य जकारदछोन्दसः । शोशुचानानात्ममरित्वात् पुष्ट्या दीप्त्या च युक्तान् पुष्टानित्यर्थः । तदाहमेव अय अमा आत्मना हेतुकर्तृत्वेन यजमानं वाधिष्ठाय । ते तव यजमानस्य स्वभूतं । तुभ्रं पीयानं । वृषमं । धेनुर्वृषम इति धृतेः । धेनुं गां । पचानि मदर्थं पचामीति । प्रापट्टरसं । सुतमभिपुतं । पञ्चदशं सोमं पूर्णपक्षापरपक्षसंयन्धिपञ्चदशसंख्यायुक्ततिथिसंबन्धेन घर्णवृद्धिहासयोगात् पञ्चदशस्सोमः । तं च मदर्थमहं निपिञ्चं दशापवित्रे द्रोणकलशे चमसपात्रे वा । सिञ्चामि प्रक्षिपामीत्यर्थः ॥

नाहं तं वेद य इति प्रवीत्यदेवयून्तस्मरणे जघन्वान् ।

यदाव्याख्यत्समरणमृषावदादिद्ध मे वृषमा प्र ध्रुवन्ति ॥३॥

मद्वर्षांतरिकं पुरुषमहन्न वेद जानामि । यः पुरुष इति पर्यं प्रवीति धकि । अदेवयून् देवानकामयमानान्देवद्विषोऽसुरादीन् समरणे संप्राप्ते । जघन्वान् हतयानहमिति । मत्तोऽन्यस्संप्राप्ते शत्रूणां हन्तानास्तात्यर्थः । किञ्च । यदा यस्मिन् काले । अयाप्यत् । उत्तमस्य स्थाने* प्रथमः । यदायाप्यत् अवाकृत्यं न्यक्कृत्यम्मृतवत् पश्यामि । समरणं संप्राप्तं । कीदृशं क्रधावत् । द्वितीयाया लुग्नश्च द्रष्टव्यः । क्रधावन्तं हिंसावन्तं परस्परमतिक्रूरमित्यर्थः । आत् तदा । इह इति पदपूर्णा । मे मम स्वभूता । वृषमकर्माणि दर्पितवृषमस्येव यिक्रान्तानि शत्रुधध्वन्ति निर्भयंचेष्टितानि । प्रध्रुवन्ति प्रकथयन्ति विद्वत्संघाः घर्णयन्ति ॥

यदज्ञातेषु वृजनेष्वासं विश्वे सतो मघवानो म आसन् ।

जिनामि घेत्क्षेम आ सन्तमाभुं प्र तं क्षिणां पर्वते पादगृह्य ॥४॥

शरीरशास्त्रास्त्रबलतः परिमाणतश्चापरिज्ञातेषु । वृजनेषु

* इतोऽनन्तरं—देवद्विषो—इत्यारभ्यस्थाने—इतिपर्यन्तः पाठः छेत्तकप्रमादात् पुनर्लिखितः ।

संग्रामेषु । आसं उपविशामि युद्धार्थमुपतिष्ठामीत्यर्थः । तदा । विश्वे सर्वे । सतो मां प्रति प्राप्ताः । मधवानः हविर्धनेन तपोधनेन च धनवन्तः ऋषयः । मे ममेन्द्रस्य समीपे । आसन्नुपविशन्ति धीर्यवृद्ध्यर्थमास्तु-
घन्तस्तिष्ठन्तीत्यर्थः । किञ्च । जिनामि वा जानाम्येव नात्र संशयः । इति पदपूरणः । क्षेमे जगत्पालननिमित्ते । आ सन्तं । आङ्गश्रीतीत्येतस्य स्थाने । सर्वमभिभवन्तमित्यर्थः । आभुं महान्तं शत्रुं यस्तु महतः न्यूनं । तं प्र क्षिणां ग्रहिनस्मि प्रक्षिपामि । पर्वते गिरौ । पादगृह्य पादे गृहीत्वा ॥

न वा उ मां वृजने वारयन्ते न पर्यतासो यदहं मनस्ये ।

मम स्वनात्कृधुकर्णो भयात् एवेदनु धून्किरणः समेजात् ॥५॥

न मामिन्द्रं । वृजने संग्रामे । युद्धार्थमुपास्थितं सन्तं । वारयन्ते निवारयन्तुं शक्नुवन्ति शत्रवः । नापि पर्यतासः हिमवदादयो गिरयः अतिभाक्षमाः ॥ यत् कर्माहं । मनस्ये मनसा कर्तुमिच्छामि तत् कर्म मनसाप्युद्वाष्टाञ्चन्त-
यितुं न शक्नुवन्तीत्यर्थः । किञ्च । ममेन्द्रस्य । स्वनात् । स्तनिकशब्दात् । संग्रामकाले हुंकारशब्दाद्वा । कृधुकर्णो नामासुरोऽथवा कृधुकर्णो मन्द-
ध्यजेन्द्रियः । अधिर स्थावरपिपीलिकपुस्तिकादिरपि । भयात् बिभेति । किञ्च । एव इत् एवमेव । कृधुकर्णवग्मम भयादनु धून् प्रतिदिनमित्यर्थः ।
किरणः । अन्तर्णीतमत्वर्थमेतत् पदं । किरणवान् रश्मिवानादित्यः । समेजात् सम्पक् कंपते चलति । नियमेन प्रयातीत्यर्थः ॥

दर्शन्यत्र शृतपां अनिन्द्रान्बाहुक्षदः शरवे पत्यमानान् ।

घृपुं वा ये निनिदुः सखायमभ्यू न्वेषु पवयो ववृत्युः ॥६॥

दर्शं अयदयमहं पुनः दृष्टवानस्मीत्यर्थः । अत्रास्मि अगति । शृतपान् शृतस्य पकस्य सोमादिकस्य हविषः अपहृत्य पातुन् । अनिन्द्रान् इन्द्रेणेश्वरेण मया वर्जिताननीश्वरान्वा । बाहुक्षदः महा-
बलत्वादायुधेन विना बाहुभ्यामेव हिंसितृन् । शरवे शरदशरः । तृतीयार्थे
चतुर्थी । मर्दयेत् शरेण । उ क्षिपेत् । पत्यमानात् वास्यमानात् अक्षुरान् ।
किञ्च । घृपुं वा । समुच्चयार्थोऽत्र वा शब्दः । महान्तञ्च मां । ये
सुरा[न] नि[निदुः] नि[निदुः] । सखायं भक्तानां सखिवत् प्रियहितस्य

हतरं । अधि उ नु एषु । अधीत्युपरिभावे । उ इति पदपूरणः । नु इति
 शेषार्थः । घट्टित्युत्थितेन संबन्धयितव्यः । अधि एषान्निभिन्दितृणामुपरि
 पचयः । पविरिति घञ्नाम ।* बहुवचनसामर्थ्याद्वाजादन्यायुधानीत्यर्थः ।
 नु क्षिप्रं । घट्टित्युर्वर्तन्ते पतन्तीत्यर्थः ॥

अभूर्वांक्षीर्व्युः१ आयुरानर्ह्यन्नु पूर्वं अपरो नु दर्पत् ।

द्वे पवस्ते परि तं न भूतो यो अस्य पारे रजसो विवेप ॥७॥

अभूर्वांक्षिः । मध्यमपुरुषेण प्रथमपुरुषेण च इन्द्रस्योच्यमानत्वा-
 दनयथेन्द्रं स्तौति घसुकः । अभूः उ औक्षीः । उ इत्ययमेवार्थः । औक्षि-
 रित्युमात्तत्वात्प्रामपदमेतत् । हे इन्द्र अभूः भवसि । त्वमेव । औक्षिः
 उक्षिता सेक्ता घृष्टेः क्षरिता घर्षिता त्वमेव भवसि नान्य इत्यर्थः ।
 किञ्च । वि आयुः आनद । मध्यमपुरुषेण प्रक्रान्तत्वादेकवाक्यतायै
 युष्मच्छब्देन समानार्थो भवच्छब्दः । सर्वत्रानडित्यादौ परोक्षनिर्देशे
 प्रत्यक्षीकरणार्थमध्याहृतव्यः । वि इति वैविष्ये । उ इति चार्थः । आयुरिति
 जीवितमुच्यते । आनडिति व्यातिकर्मा ।† विविधश्चायुर्भवानिन्द्रः
 प्राप्नोति । आ महाभूतसंग्रहाच्च जीवतीत्यर्थः । दर्पत् नु । इ विदारणे ।
 सिम्बहुलं । नु इति क्षिप्रार्थः । शत्रुं घञेण विदारयति च क्षिप्रं भवानिन्द्रः ।
 पूर्वं जगत्स्थितेरिन्द्राधीनत्वात्सर्वस्माज्जगतः पूर्वजातश्च । भवानिन्द्र
 इत्यर्थः । अपर नु दर्पत् । अपर शब्दोऽन्यवचनः । नु इति प्रतिषेधे ।
 अन्यो न विदारयिता भवन्तमिन्द्रं भवानेव सर्वं शत्रुजातं हिनस्तीत्यर्थः ।
 किञ्च । यो भवानिन्द्र अस्य त्रैलोक्यस्य । पारे परतः परमसूक्ष्मघायुरूपेण
 समष्टिव्यष्टिष्टिकारणात्मना स्थित्वेति शेषः । विवेप व्याप्नोति सर्वतः ।
 तं भवन्तमिन्द्रं न परिभूतः अभिमवितुं न शक्नुत इत्यर्थः । द्वे अग्निद्वे
 सामर्थ्याद् घावापृथिव्यौ । कीदृश्यौ । पवस्ते । पुं गतावित्यस्य घावा-
 रौणादिके अस्तप्रत्यये परतः ॥

गावो यवं प्रयुता अर्यो अश्वन्ता अपश्यं सहगोपाश्वन्तीः ।

हवा इदर्यो अभितः समायन्कियदासु स्वपतिशब्दयावे ॥८॥

यत्तं घयसी हीदं सर्वं प्रतिष्ठितं यच्च प्राणिति यच्च न ।* इति
 घचनात् सर्वस्य जगतः स्थितिहेतुभूता या गावः । यत्तं मद्बृष्टिजनित-
 यथादिघासमित्यर्थः । भक्षयन्तीति परया प्रीत्या दृश्यमानाश्च । ता
 गावः । ह्या घाहनदोहनार्थं आह्वानार्हाः । इदिति पदपूरणः । अयस्या-
 धिकारं प्रत्यगन्ध्यः । अमितः सर्वतः । सर्वाभ्यो दिग्भ्य इत्यर्थः । सं
 आयन् । समित्येकीभावे ।† एकाभूय यूयशः आगच्छन्त्यः । हन्यहनि
 ग्रहात् प्रतिवृत्तास्सत्यः आगतास्वासु गोषु । कियदपि क्षीरं यथा सूरूपं ।
 स्वपतिः स्यासां स्वासां गवां स्वामी । छन्दयाते दोग्धुं कामयते ।
 मर्दय्यं दोग्धीत्यर्थः । इन्द्राय गाव आशिरं दुहे वज्रिणे मधु ।
 यरसीमुपहरे विदत् ।‡ इति घचनात् । अथवा गावः स्वाधिकारं
 प्रतिगन्ध्यः प्रजा ग्राह्यणाद्याः । यत्तं मद्बृष्टिजनितं यथाघर्षं । प्रयुताः
 प्रमिथिताः परस्परेण सहभूताः । अक्षन् अदन्ति । ताः गद्याख्याः । अहमर्थः
 सर्वस्य स्वामी । अवश्यं परया प्रीत्या पदयामि । सहगोपाः प्रजापावन-
 प्रजापतिना सहिताः । चरन्तीः मद्बृष्टिजनितयथाघर्षं भक्षयन्ति । मया
 परया प्रीत्या दृश्यमानाश्च गोसंज्ञाः । प्रजा आह्वानाख्याः मत् परिचर्याय-
 ममित्वात् प्रजीविनस्य मामेवेभ्वरमाराधयन्तीत्यर्थः । कियदपि स्तुति-
 जातं हविर्जातञ्च । आसु प्रजासु स्थितं । स्वपति आत्मीयपतिः ।
 प्रजापतिः । छन्दयाते कामयते । प्रार्थनया वाज्र कर्पूरको लाभो लक्ष्यते ।
 अतिस्तोत्रं लभते इत्यर्थः ॥

सं यद्वयं यवसादो जनानामहं यवाद उर्वज्जे अन्तः ।

अत्रा युक्तोऽवसातारमिच्छादथो अयुक्तं युनजद्वचन्वान् ॥९॥

पुरुष एवेदं सर्वं ।§ सर्वं खल्विदं ब्रह्म ।॥ इत्यादि घचनात्
 कारणात्मनः सर्वात्मकत्वात् अहमेव सम्यक् ज्ञानयोगात् कारणात्म-
 रूपेण स्थित्वा स्वावरजैरमलक्षणं यद्यद्विपाश्चतुष्पादादिकञ्च
 सर्वमुत्पादयामि इति कारणात्मरूपेणात्मानमिन्द्र स्तौति । जनानां
 सर्वप्राणिनां । यदक्षयं यदसं यवाद्यन्नञ्च तस्य सर्वस्य यवसस्य

* यातपथ० १४ । ४ । ३ । १ ॥

† निरुक्तं १ । ३ ॥

‡ ऋ० ८ । ६९ । ६ ॥

§ ऋ० १० । ९० । २ ॥

॥ छान्दो० उप० ३ । १४ । १ ॥

यवाद्यन्नस्य च घयमेव सम्यगत्तारो द्विपदचतुष्पदादीनां कार्यरूपेण स्थित्वाहमेव कारणरूपेण स्थित्वा सर्वस्य यवादिकाद्यस्यात्ता । क स्थितस्तन् अत्ता त्वमुच्यते । उरु अजे अन्तः । उरु विस्तरेण । अज गति-क्षेपणयोः । अन्तरिति सामिध्यवचनः । विस्तीर्णस्य जनस्य गमनस्य जगतो मध्ये स्थितस्तन् अत्तासौत्यर्थः । अनेकजन्मसंसिद्धस्ततो याति परां गतिं । * इति वचनान्मोक्षस्य दुष्प्रापत्वात् । अत्रास्मिन्नेव जन्मनि । अधसातारं संसारान्तस्य कर्तारं मोक्षं गमयितारं मामेव । इच्छात् आराधयितुं इच्छति । कः । योगीन्द्र एव संसारसागरादुद्धर्त्ता नान्य इति परया भक्त्या योऽयमाराधयति योगेन तमहमस्मिन्नेव जन्मनि संसारान्मोचयामीत्यर्थः । अथो अपि च । अयुक्तमयोमिनं । धुनजत् । उत्तमस्य स्थाने प्रथमोऽयं । धुनज्यात्मना संसारान्मोचयामीत्यर्थः । वषन्वान् संभजन्नहं यदि कामयेयमित्यर्थः ॥†

अत्रेदु मे मंससे सत्यमुक्तं द्विपाद्य यद्यतुष्पात्संसृजानि ।

स्त्रीभिर्यो अत्र वृषणं पृतन्यादयुद्धो अस्य विभजानि वेदः ॥१०॥

अत्र इच्छन् एवार्थः । सत्यशब्दापरो द्रष्टव्यः । उ इति पदपूरणः । अत्रास्मिन्ने मम स्तोत्रं । मंससे जानीहि त्वं । सत्यमित् उक्तं यथार्थमेव कथितं मया । नार्थवादरूपेणाप्यारोपितः गुणमेतत् स्तोत्रमित्यर्थः । किञ्च । द्विपाद्य मनुष्यजातिकं चतुष्पाद्य गवादिकं । सामर्थ्यादन्यदपि षडुपादेकपादादिकं स्थावरजंगमं यत्तत्तत् सर्वमहमेव । संसृजानि उत्पादयानीति जानीहि त्वं । किञ्च । स्त्रीभिः स्त्रीसदृशैः बलपौरुष-नयवर्जितैः पुरुषैस्सह । यः पुरुषः शूरम्मन्यः । अत्रास्मिन्जगति । वृषण-मुदकं वृष्टेरायुधवृष्टेर्वा वर्यितारं मां परित्यज्येति शेषः । पृतन्यात् पृतन्य-मिति पृतनां संग्रामं युद्धं कर्तुमिच्छति । तस्यास्य ईशस्य पुत्रस्य स्वभूतं । वेदो धनमयुद्धः युद्धवर्जितः । तेन तादृशेन पुरुरेण युद्ध-अयोद्धा सन्नहं बलादपहृत्य । वि भजानि स्वसैनिकेभ्य मन्त्रैर्दत्तं यष्टृभ्यश्च ददामीत्यर्थः ॥

* भगवद्गीता ६ । ४५ ॥

† मोक्षमूलरसंस्करणे ऽस्य मन्त्रस्य भाष्यं उपलभ्यते । स्वकल्पनया सङ्पादकद्वयेनभाष्यं परितम् । अहो इत्यर्थः शिवरामयोः ॥

यस्यानक्षा दुहिता जात्वास्त कस्तां विद्वाँ अभिमन्याते अंधाम् ।
कतरो मेनिं प्रति तं मुचाते य ई वहाते य ई वा वरेयात् ॥११॥

यस्य ममेन्द्रस्य कारणात्मरूपेणावस्थितस्य सतः । अनक्षा अक्षि-
धर्जिता दर्शनहीना अचेतनेत्यर्थः । दुहिता प्रकृत्याख्या । जातु आस ।
सर्वमोक्षपक्षे महाप्रलये वा सामर्थ्यान्मय्येव लीना यदि भवति । कः
पुरुषो मत्तोऽन्यः । तां मम दुहितरं प्रकृत्याख्यां मय्येव लीनां । विद्वान्
सर्वज्ञ इत्यर्थः । अभिमन्याते आत्मन्याध्ययप्रदानेनाभि पूजयामि । क्षीरो-
दकयन्मया सहैकीभूतां तरयतो जानामीव नान्य इत्यभिप्रायः । किञ्च ।
कतरो वा मत्तोऽन्यः पुरुषः । मेनिं वज्रं । तं शत्रुं प्रति । मुचाते मुञ्चति ।
स्वयमेवमुत्थाप्येदानीं प्रतिधाति । यः पुरुषः । ईमेनं शत्रुं प्रति । वहाते
प्रतिवहति प्राप्नोति धनार्थं गच्छति । यो वा पुरुषः । ईमेनं शत्रुं ।
वरेयात् युद्धाय वधयितुमिच्छति । युद्धं प्रार्थयत इत्यर्थः । स चाहमेव
मान्य इत्यर्थः ॥

कियती योषा मर्यतो वधूयोः परिप्रीता पन्यसा वार्येण ।

भद्रा वधूर्भवति यत्सुपेशाः स्वयं सा मित्रं वनुते जने चित् ॥१२॥

कियती किंपरिमाणा । योषा स्त्रीजातिः । मर्यतः मनुष्यधर्मान्
संभोगादिधर्ममिच्छतः पुरुषस्य । वधूयोः वधुकामस्य स्त्रीकामस्येत्यर्थः ।
परिप्रीता परिकृष्टा अनुरक्ता वशवर्तिनीत्यर्थः । पन्यसा स्तोत्रेण ।
वार्येण वारणीयेन शोभनेन सर्वगुणप्राहिणा । स्तुतस्यापि सता इति-
शेषः । सर्वगुणोपेतस्यापि सत इत्यर्थः । मम पुनरीश्वरस्य सर्वोत्तमस्य
सर्वस्य नियन्तुरन्तर्यामिरूपेणावस्थितस्य इन्द्रस्य सावेधस्ती ॥ प्रकृत्या-
दिका परिप्रीता अनुवर्ता वशवर्तिनीत्यभिप्रायः । किञ्च । भद्रा [कल्या]णी
सर्वगुणोपेता । सुपेशाः सुरूपा च भवति । यत् या । वधूः स्त्री द्रौपदी-
दमयन्त्यादिका सा स्वयमात्मनैव यं मित्रं स्निग्धं पतिमर्जुनं नलादिकं ।
वनुते स्वयंवरधर्मेण प्रार्थयते । जने चित् परजनमध्यस्थितं । स च
प्रियमाणो वरनरः अहमेवेत्यभिप्रायः । रूपं रूपं प्रतिकूपो वधूव ।* इति
मन्त्रलिङ्गात् सर्वात्मकत्वात् ॥

पतो जगार प्रत्यञ्चमत्ति शीर्ष्णा शिरः प्रति दधौ वरूथम् ।

आसीन ऊर्ध्वामुपसि क्षिणाति न्यङ्कुत्तानामन्वेति भूमिम् ॥१३॥

अनया घासुक स्तौतीन्द्रं । अत्र सामर्थ्यादुदकनिर्देशप्रतिनि-
 देशार्थो द्वितीयान्तो यच्छब्दो ऽध्याहार्यः । यदुदकं भौमरसलक्षणं
 मण्डले संभृतं परिपक्वं वा । पतः पादै रश्म्याख्यैः । जगार । जिगर्त्ति गिरति
 कर्मा वा गृह्णाति । पृथिवीपतिः मध्यस्थानमिन्द्रं प्रति निगिरति वादित्यः ।
 तमुदकमिन्द्रः । प्रत्यञ्चमात्मानं प्रत्यञ्चितं गतम् । अस्ति भक्षयति उपयुक्ते
 स्वीकरोतीत्यर्थः । स्वीकृत्य च शीर्ष्णा अन्तरीक्षलोकस्य शिरोभूतेन
 विद्युदात्मना स्थित्वा पृथिवीनिवासिनो लोकस्य । शिरः प्रति दधौ
 निदधाति प्रतिक्षिपति । वरूथं वरणीयं वृष्ट्युदकं । न केवलं शिरः प्रति
 निदधाति । किं तर्हि । आसीनः उपविष्टः । क । उपसि उपस्थे स्व-
 समीपे स्थाने ऽन्तरिक्षे । ऊर्ध्वापि घृष्टि । क्षिणाति । क्षि हिंसायां ।
 दिनस्ति क्षिपतीत्यर्थः । किञ्च । न्यङ् नीचैरञ्चितस्सन् घास्वात्मना
 तिर्यङ्गतिः सन्नित्यर्थः । उत्तानामनु एति आनुपूर्व्येण गच्छति । भूमिं ।
 अथवा तेनेन्द्रो क्षितञ्च सत्तद् वृष्ट्युदकं न्यङ् । लिंगव्यत्ययो ऽत्र
 कर्तव्यः । न्यङ् नीचैरञ्चितस्सन् उत्तानामन्वेति । यथा निज्जामन्वेति
 अनुगच्छति भूमिं ।

अथवा आदित्यात्मना इन्द्रं स्तुयते । तदंशत्वादिति । अस्य
 पादैरध्याख्यैः भौमरसलक्षणमुदकं गिरति गृह्णाति वादित्यः । गृहीत्वा
 च प्रत्यञ्चमात्मानं प्रतिगतम् । अस्ति भक्षयति स्वीकरोति मण्डले
 स्थापयतीत्यर्थः । अवस्थाप्य च परिपक्वस्सन् वर्षासु प्राप्तासु शीर्ष्णा
 शिर स्थानीयेन रश्मिजालेन सर्वलोकस्य । शिरः प्रति दधौ दधाति
 क्षिपतीत्यर्थः । वरूथं वरणीयं वृष्ट्युदकं । किञ्चासीन उपविष्टः । क ।
 उपसि उपस्थे स्वसमीपे स्थाने मण्डले दिवि वा । ऊर्ध्वा स्वदीप्तिं
 रश्मिजाललक्षणां । क्षिणाति दिनस्ति आलोककरणाय व्याप्नोतीत्यर्थः ।
 किञ्च । न्यङ् रश्मिजालरूपेण नीचैरञ्जिता गन्ता सन् । उत्तानां भूमि-
 मन्वेति अनुगच्छति तिर्यगूर्ध्वमधश्च सर्वरश्मिजालेनालोककरणाय
 व्याप्नोतीत्यर्थः ॥

बृहन्नच्छायो अपलाशो अर्वा तस्थौ माता विपितो अत्ति गर्भः ।
अन्यस्या वत्सं रिहती मिमाय कया भुवा नि दधे धेनुरूधः ॥१४॥

विद्युदात्मनेन्द्र स्तूयते । बृहन् महाविद्युद्बृक्षरूपः इन्द्रः । अच्छायः
छायारहितः । तमोवर्जित इत्यर्थः । अपलाशः पर्णरहितश्च । अथवा-
पलाशः पराशदनवर्जितः विनाशरहित इत्यर्थः । अर्वा अर्ता सर्वत्र
गामी धेत्यर्थः । तस्थौ तिष्ठति । विपितः विमुक्तः निरालंबन इत्यर्थः ।
महावृष्टिप्रदानद्वारेण सर्वस्य जगतो निर्माता च । अत्ति भक्षयति च
हवींषि । अथवाऽद्वेनेन विनाशं लक्ष्यते । दुष्कृतो विनाशयति । विभागः
मेघस्य गर्भभूतश्च अनर्थानां गरिता वा । किञ्च । अन्यस्या आदित्या-
ख्याया देवमातुः । वत्समपत्यमिन्द्रं विद्युन्मयं । रिहती आस्वादयन्ती
उपजीवन्ती वर्धन्ती पूजयन्ती स्तुवन्ती वा । मिमाय निर्मिमीते वर्षासु
मेघजातिः । कया भुवा केनाविभावेनाभिप्रायेण । भक्त्या भवेन धेत्यर्थः ।
नि दधे स्वोदरे निदधाति च । धेनुः । धेनुर्दयतेर्घा धिनोतेर्घा ।* सर्वस्य
वृष्ट्युदकं पापयित्री वृष्ट्युदकेन प्रीणयित्री धेत्यर्थः । ऊधः उदकाधार-
त्यादुदकरूपानीयमिन्द्रं विद्युद्रूपं ।

अथवादित्यात्मनेन्द्रस्तूयते तदंगत्यादादित्यस्य । बृहन्महानादि-
त्यो बृक्षः । अच्छायः छायारहितः तमोरहित इत्यर्थः । अपलाशः पर्ण-
रहितश्च । अथवापलाशः पराशदनाव पराशदनरहितश्चेत्यर्थः । अर्ता
सर्वत्र गामी बृलोकगामी धेत्यर्थः । तस्थौ तिष्ठति च । कथं । विपितं
विमुक्तः निरालंबन इत्यर्थः । माता निर्माता च सर्वस्य-वृष्टिद्वारेण ।
अत्ति भक्षयति च हवींषि । अथवाद्वेनेनात्र विनाशं लक्ष्यते । दुष्कृतो
विनाशयतीत्यर्थः । गर्भभूतश्च दिवः त्रैलोक्य ? घान्तर्धर्तित्यात् । अथवा
गर्भो गृहात्यर्थः । गिरत्यनर्थानिति वा । मौमान् रसान् रदिमभिः गृह्णाति
गिरति धेत्यर्थः । किञ्चान्यस्याः देवमातुरदिते । वत्समपत्यमादित्यं ।
रिहती आस्वादयन्ती उपजीवन्ती स्तुवन्ती वा । मिमाय निर्मिमीते ।
पूर्वस्यां दिश्यह्न्यहनि उत्पादयन्तीत्यर्थः । कया भुवा केनाविभावेन
भक्त्या भयाद्वेत्यर्थः । नि दधे स्वोदरे निदधाति च । धेनुरिव ऊधः ।

अथवा धेनुस्थानीया द्यौर्दृक् स्याधारत्वात् क्षरितृत्वाच्च ऊध स्थानीय-
मादित्यं ॥

सप्त वीरासो अधरादुदायन्नष्टोचरात्तात्समजगिरन्ते ।

नव पश्चातात्स्थविमन्त आयन्दश प्राक्सानु वि तिरन्त्यश्रः ॥ १५ ॥

प्रजापत्यात्मनेन्द्र स्तूयते । सप्त ऋषयो विश्वामित्रादयः ।
वीरासः प्रजापतेः पुत्राः । अधरात् प्रजापतेरधः कायात् । उदायन्
उत्पन्न इन्द्र इत्यर्थः । अष्टौ ये वसवः । के । उत्तरात्तात् उत्तरात्
प्रदेशात् । समजगिरन् सुसज्जिर इत्यर्थः । नव भृगवः । स्थविमन्त
स्थविहलजंभाया । चान् कर्पणमुपलक्ष्यते । कृपिमन्त इत्यर्थः । पश्चातात्
पृष्ठतः । आयन् आगा उत्पन्ना इत्यर्थः । दश अंगिरसः । प्राक् अग्रतः
उत्पन्नाः सन्त इति शेषः । सानु समुच्छ्रितं प्रदेशः । वि तिरन्ति
विचरन्त्यन्ति । अश्रः अशनघतो द्युलोकस्य ॥

दशानामेकं कपिलं समानं तं हिन्वन्ति क्रतवे पार्याय ।

गर्भं माता सुधितं वक्षणास्ववेनन्तं तुषयन्ती विमर्ति ॥ १६ ॥

दशानामङ्गिरसां मध्ये । एकं प्रधानं । कपिलं कपिलनामानमृषिं ।
समानं सामर्थ्येन तुल्यं । केन । सामर्थ्यात् प्रजापतिना । अत्र हिन्वन्ति-
शब्दात् पूर्वो यच्छब्दोऽध्याहार्यः । तच्छब्दश्च गर्भशब्दात् पूर्वो द्रष्टव्यः ।
यं हिन्वन्ति गमयन्ति प्रेरयन्ति । ते चांगिरसोऽवशिष्टाः । किमर्थं । क्रतवे
यज्ञादिजगत्प्रवर्तनकर्मणे । प्रज्ञानाय वा । सम्यक्ज्ञानलक्षणाय ।
पार्याय पारं प्रापणीयाय परिसमापयितव्या यज्ञा यज्ञादिकर्मोपदेशनाय
सम्यक् ज्ञानोपदेशनाय धेत्यर्थः । तं प्रजापतेर्गर्भं । माता प्रकृतिः ।
सुधितं सुधितं सुस्थापितं प्रजापतिना । वक्षणासु । वक्षणा इति
नद्य उच्यन्ते ।* ताभिश्चात्र प्रकृतिस्थाः सूक्ष्मा आपो लक्ष्यन्ते ।
प्रकृतिस्यः सुसूक्ष्मः सरः स्वप्नित्यर्थः । अवेनन्तं गर्भवासमकामयमानं
तुषयन्तीति । सम्यक् ज्ञानादुपदेष्टुं योग्योऽयमिति प्रीता सती ।
विमर्ति धारयति प्रजापतिनियोगात् ॥

पीवानं मेपमपचन्त वीरा न्युप्ता अक्षा अनु दीव आसन् ।

द्वा धनुं बृहतीमप्स्यं१तः पवित्रवंता चरतः पुनन्ता ॥ १७ ॥

पीवानं स्थूलं मेदोयुक्तं । मेपमपचन्त प्रजापतिरूपस्येन्द्रस्यार्थाय पक्तवन्तः । पशुयागं कृतवन्त इत्यर्थः । वीराः प्रजापतेः पुत्राः अंगिरसः । किञ्च । न्युप्ताः निक्षिप्ता सन्तः द्वयोरेकतरस्यानुगता भवन्त्येवं प्रजापते-
रनु आसन् अनुगता भूताः अंगिरसः । किञ्च । द्वा अंगिरसामेव मध्ये द्वौ कौचिदंगिरसौ । धनु धनुशब्दोऽत्र धनु शब्दपर्यायः । धनशब्द-
पर्यायो वा । धनुर्वथा धधसाधिनमेयमज्ञानादिवधसाधनं । धनवत् प्रीतिसाधनं वा । कपिलमित्यर्थः । बृहती । बृह बृद्धौ । प्रजापत्यादेशात्
वर्धयित्रीं प्रकृतिं वर्धयित्रीमुच्यते । अप्स्यन्तः प्रकृतिस्थानां परम-
सूक्ष्माणामपां मध्ये । पवित्रवन्ताः । मन्त्रः पवित्रमुच्यते । ध्यानसाधन-
प्रणयमन्त्रवन्तौ । चरतः परिचरितः प्रजापत्यादेशादाराधयतः ।
प्रणयध्यानेनात्मानं संस्कुर्वन्तौ ॥

वि क्रोशनासो विष्पंच आयन्पचाति नेमो नहि पक्षदधैः ।

अयं मे देवः सविता तदाह द्रुक्ष इद्वनवत्सर्पिरन्नः ॥ १८ ॥

विक्रोशनासः प्रजापतिं पितरं विविधमाह्वयन्तः । विध्यञ्च
नाना गतयः पूजना वा । आयन् आगताः । प्रजापतेस्सकाशादुत्पन्ना
इत्यर्थः । के अंगिरसः सर्वा प्रजा वा उत्पाद्य । पचाति प्रजापत्यर्थः ।
यक्षेपु हर्षोपि पचति । नेमः अंगिरसां सर्वप्रजानां वार्धः । न हि पक्षत्
न पचति । अर्धः तदेतत्सर्वं केन तव कथितमिति चेत् । उच्यते ।
अयं देवः सविता सर्वस्य प्रसवितादित्यः । प्रजापतिर्वा । मे मम ।
तदेतत्सर्वं यथोक्तम् । आह कथितवान् । किञ्च । द्रुक्षः इत् दार्ढ्य-
सर्पिरन्नः सर्पिरन्नश्च । अग्निरपि धनवत् हविर्वहनद्वारेण प्रजापतिं
घनति संभजते ॥

अपश्यं ग्रामं बहमानमारादचक्रया स्वधया वर्तमानम् ॥

मिपत्तयर्थः प्र युगा जनानां सद्यः शिक्षा प्रमिनानो नवीयान् ॥ १९ ॥

अपद्यमागमेनावेण वा ज्ञानेन सार्थाद्वा दृष्टवान् अहमास्मि
 वसुकः प्रजापतिरूपमिन्द्रं । किं कुर्वन्तं दृष्टवानसि । उच्यते । ग्रामं
 भूतसंघातं । वहमानं प्रापयन्तं सृजन्तमित्यर्थः । कुतः । आरात् उपा-
 दानकारणात् प्रकृतित इत्यर्थः । किञ्चान्यत् कुर्वन्तमपद्यम् । अचक्र-
 या स्वधया अग्नेन । चर्तमानमात्मस्थितिञ्च कुर्वन्तमपश्यन्तं । उक्तञ्च
 मन्त्रान्तरे-आनीदयातं स्वधया तदेकमिति ।* किञ्च । प्र सिपक्ति
 प्रकर्षेण सेधते । अर्यः अर्येश्वरः प्रजापतिः । युगा युगानि यागकालान् ।
 यजमानजनानां कार्यत्वेन संघन्धिनः । किञ्च । सधः समानेऽहनि ।
 शिश्ना शिश्नानि । शिश्नं श्रयतेरिति वचनात् । श्रयितृणि ताडयितृणि
 हिंसितृणि असुरक्षादिशत्रुवृन्दानि । मिनानः प्रकर्षेण हिंसन् ।
 नवीयान् शरीरेण बलपौरुषनयादिभिश्च नवतरो भवतीति शेषः ॥
 एतौ मे गावौ प्रमरस्य युक्तौ मो पु प्र सेधिर्मुहुरिन्ममन्धि ।
 आपधिदस्य विनशन्त्यर्थं सूरश्च मर्क उपरो बभूवान् ॥ २० ॥

कार्यकारणयोरेकत्वोपचारात्-आत्मा वै पुत्रनामासीति यचना-
 धेन्द्ररूपेणावस्थितस्य । मे मम । प्रमरस्य प्रकर्षेण शत्रूणां मारयितुः
 स्वभूतः न ? गावौ शत्रून्ब्रह्माश्च प्रति गन्तारौ हरी । युक्तौ स्वगृहं प्रति
 गमनानि युक्तौ । सुष्टु अग्नि पूजितौ । मो सु प्र सेधीः प्रत्युपसंहारकार-
 णेनास्मद्यज्ञमापगमय । किं तर्हि । मुहुः इन्ममन्धि पुनः पुनरपीन्द्रं
 स्तुहि मान्तरात्माप्रित्यर्थः । यतः आपः चित् आप एव घृष्टिलक्षणाः ।
 अस्येन्द्रस्य । विनशन्ति । अनेकार्थत्वाद्वातूनां नशतिरत्र प्राप्त्यर्थः ।
 प्राप्नुयन् प्राप्नुयन्ति । अर्थं गातं । सूरश्च सूर्यश्च प्राप्नोतीति । कीदृशः ।
 मर्कः । मृजु शुद्धौ [मा] जयिता शोधयिता सर्वस्य । उपरः बभूवान्
 दपरसदृशो भवन मेव ? शोधयतिः सन्नित्यर्थः । यस्मात् गच्छन्न दूरापः
 तस्मादावगन्नाप्नोति यद्यात्तावच्छीघ्रं पुनरपि स्तुहीत्यर्थः ॥

अयं यो वज्रः पुरुषा विष्टुचोऽवः सूर्यस्य बृहत् पुरीषात् ।

यत्र इदेना परो अन्यदस्ति तदव्ययी जरिमाणस्तरन्ति ॥ २१ ॥

योऽयमिन्द्रस्य स्वभूतः । वज्रः । पुरुषा बहुधा अनेकप्रकार-

मप्रतः पृष्ठतः बाञ्चतः मध्यतः अधस्तादुपरिष्ठाच्च वृष्ट्युदकप्रबन्धका-
 सुरमेघादिशत्रुशरीरेषु । विवृत्तः पतितः अन्तरिक्षलोकस्य परस्तादादि-
 त्यमण्डले । ध्रुव इत् । ध्रुव इत्यग्रनाम । अग्रहेतुत्वाच्चात्तादित्यम-
 ण्डलस्थमुदकमुच्यते । इच्छन्द्ोऽप्यर्थे । तच्छब्दधुतेर्यच्छब्दोऽध्याहार्यः ।
 यदप्युदकं मेघोदरगतादुदकादन्यदस्ति तदपि । जरिमाणन् प्रहरन्म-
 गयो जह्नी विरस्येति इन्द्रस्य स्तोतारो मध्यमस्थाना देवगणामरुदादयः
 तरन्ति । तरतिरत्रान्तर्णोऽर्थात्तमत्वर्थो द्रष्टव्यः । वज्रघातमन्तरेणेन्द्रस्य
 प्रतापेनैवान्तरिक्षलोकं प्रति रश्मिभिरवतारयन्तीत्यर्थः । अथवा जरिमाणः
 तमसां भौमानाञ्च रसानाञ्जरितारो रश्मयो वर्षास्यवतारयन्ति । एतदुक्तं
 भवति । मेघोदरगतमुदकन्तत् प्रतिबन्धकाऽऽशून् यज्ञेण हत्वा भूमौ
 पातयन्तीन्द्र आदित्यमण्डलस्थमुदकं वज्रमन्तरेणाक्षयैव केवलया
 अन्तरिक्षलोकं प्रति रश्मिभिरवतारयन्तीति ॥

वृक्षे वृक्षे नियता मीमयद्रौस्ततो वयः प्र पतान्पुरुषादः ।

अथेदं विश्वं भुवनं भयात् इन्द्राय सुन्वदप्ये च शिक्षत् ॥ २२ ॥

वृक्षे वृक्षे । अथापि तादितेन कृत्स्नवर्णिगमा भवन्ति । वृक्षवि-
 कारो धनुरत्र वृक्ष इत्युच्यते । ऐश्वर्ययोगादिन्द्रस्य संप्रामकाले बहुबा-
 हुस्यानेकधनुष्ट्रे सति धीप्सा [ध] चनमुपपद्यते । वृक्षे वृक्षे वृक्षविकारे
 धनुषि धनुर्पान्द्रस्य स्थभूते । नियता यमु [य] न्धने । निबद्धा आरोपि-
 ता सती । मीमयत् । मीमयतिः शब्दकर्मा । शब्दं करोत्याकृष्यमाणा
 सता गौः । अथापि तादितेन कृत्स्नवर्णिगमा भवन्ति । गव्या गो-
 विकारस्त्रायुमयी ज्या गमयित्री वा शराणां । ततश्च ज्यातः ततो वा शब्द-
 करणादनन्तरं । वयः पक्षीसदृशा गन्तारो वा इषवः । प्र पतान्
 प्रपतन्ति शत्रून् प्रति । कीदृशाः । पुरुषादः शत्रुपुरुषाणामन्तारं मारयितार
 इत्यर्थः । अथ पता तस्माच्च कारणादिदं । विश्वं सर्वं । भुवनं भूतजातं ।
 भयात् इन्द्रात् विभेति । इन्द्राय इन्द्रार्थे । सुन्वत् सोमाभिषवं कुर्वदपि ।
 ऋषये च शिक्षत् ऋषिर्द्रष्टा कर्मणामृत्विक् तस्मै च दक्षिणान्ददपि सोम-
 यागं कुर्वदपि किमुतान्यदित्यर्थः ॥

* निघण्टु २ । ७ ॥ कतिपयेष्वेव निघण्टुकोशेषु विद्यते न सर्वेषु ।

† निरुक्तं २ । ५ ॥

‡ निरुक्तं २ । ६ ॥

देवानां माने प्रथमा अतिष्ठन्कृतत्रादेयामुपरा उदायन् ।

त्रयस्तपन्ति पृथिवीमनूपा द्वा वृवृकं वहतः पुरीषम् ॥ २३ ॥

देवानां माने जगत्स्थितिहेतुभूतोदकाधारभूतत्वात् सर्वस्मात् सर्वन्तावदेव ते सृष्टा इत्यर्थः । के एते । मेघाः । कुत एतदवगम्यते । परस्मिन् पादे तेषामन्वादेशात् । भाष्ये* च मेघा एव माध्यमका देवगणा इत्युक्ताः । घृष्टानाञ्च सतामेपां मेघानां । कृतत्रात् इन्द्रवज्रेण विकर्त-
नाच्छेदनात् । उपरा उदायन् । उपरा मेघाः । तात्स्थ्यादत्र तच्छब्देनाप उच्यन्ते । मेघस्था आप उत्पन्नाः । घृष्टिमावेन भूमौ पतिता इत्यर्थः । पतितासु च तास्वप्सु इन्द्रादेशात् पर्जन्यो घायुरादित्य इत्येते त्रयः पर्पशीतोष्णैस्तपन्ति सन्तापयन्ति पाचयन्तीत्यर्थः । पृथिवीमत्र तात्स्थ्या-
ताच्छब्दं । पृथिवीस्था ओषधोरित्यर्थः । [अनूपाः] आनुपूर्व्येण वतारः प्रहरितारः प्रक्षेतार इत्यर्थः । पाचितासु चौषधौ । द्वा द्वौ घाय्यादित्यौ । वृवृकं भूमिस्थमुदकं । वहतः आदित्यमण्डलं प्रति वाहयतः । घायुः शोषयन् आदित्यो रश्मिभिराददानः । कीदृशमुदकं । पुरीषं प्रीणयितुं पूरयितुं वा सर्वस्य बह्वित्यर्थः ॥

अथवा देवानामिति निर्द्धारणे पृष्टी । निर्माणमपि सुवृष्टेर्गृह्यते । प्रथमशब्दोऽपि प्रधानवचनः । तिष्ठतिरपि व्यापारार्थः । राजद्वारे दमशाने च यस्तिष्ठति स बान्धव इति ॥ यथा देवानां मध्ये ये प्रथमा उत्पृष्टा मध्यमा देवगणा इन्द्रस्य स्वभूता मरुदादयः । ते । माने घृष्टि-
निर्माणे जनने । अतिष्ठन् व्याप्रियन्त इत्यर्थः । व्याप्रियमाणेषु तेषु कृतत्रादेयां । कर्तृकर्मणोः कृतिः । † इत्येवमेवा कर्तरि पृष्टी अभिर्माध्यमकैः देवगणैर्यत् कृतं । कृतत्रं विकर्तनं मेघानां छेदनं तस्मात् हे कार्यस्मादे-
कार्यकर्ता ? तस्मात् कारणादित्यर्थः । उपरा मेघाः । एतित्रान्तर्णातित्यर्थः । किं उत्तममयन्ति जनयन्ति किं सामर्थ्याद्वृष्टिलक्षणमुदकं । जनिते च तस्मिन्मुदके त्रयस्तपन्तीः त्यादिरर्घ्योद्व्यातार्थः ? ॥

सा ते जीवातुरुत तस्य विद्धि मा स्मैतादृगप गूहः समयं ।

आविः स्वः कृणुते गूहेत गुसं स पादुरस्य निर्णिजो न मुच्यते ॥ २४ ॥

अनयर्घादित्यात्मनेन्द्र स्तूयते । सेति तच्छब्दभूतेरेकवाक्यतायै
यच्छब्द उत्तरस्मिन्नर्थे ऽध्याहार्यः । यच्छब्दसंयन्धाच्च स एव पूर्व
व्याख्येयः । यद्गन्धिरूपेण गत्वा । आविः कृणुते प्रकटीकरोति । स्वः सर्वे
त्रैलोक्यमादित्य । गृहते संवृणोति च आदत्ते चेत्यर्थः । वुसमुदकं भौमर-
सार्यं । स पादुः पदनमेतस्मै प्रयोजनद्वया[यादित्येन] रश्मिद्वारेण गमन-
मित्यर्थः । अस्य निणिजः सर्वस्य शोधयितुरादित्यस्य स्वभूताग्नाने-
नादित्येन कदाचिदपि । मुच्यते निर्यादात् धमेण वा परित्यज्यते । सा
ते तय मामान्तरात्मनः । जीवातुः जीविका जीवनहेतुरित्यर्थः । यत एव-
मतः ते तस्य विद्धि तस्याप्यादित्यस्य उपकर्तुर्जानीहि स्तुत्या यागेन च
प्रत्युपकारं । मा च अस्मै* अस्यादित्यस्य स्वभूतं । तादृकादशमुपकृतमप-
गूहः अपसंघृतमपनीतं मा कार्षीरित्यर्थः । समर्थे मृत्युना सह संप्राप्ते
वर्तमाने । प्राणिनां हि सर्वदैवं मृत्युना सह संप्राप्तः । जीवस्येष्टत्वा-
मृत्योश्च तदपकाराय सर्वदा प्रवर्तमानत्वात् ॥

[अष्टमिंशं सूचम्]

उत्तरं सूक्तं विश्वो ह्यन्य इति द्वादशार्धमैन्द्रं वसुक् एव ददर्श ।
विश्वो ह्यन्यो अरिराजगाम ममेदह श्वशुरो ना जगाम ।

जक्षीयाद्वाना उत सोमं पपीयात्स्वाशितः पुनरस्तं जगायात् ॥१॥

विश्वो ह्यन्यः स यज्ञं प्रति शीघ्रमाणागच्छति वा यो वसुक्
इन्द्राय सोपलब्धं करोथयति ? हे इन्द्र तुभ्यं कथयाम्यहं । विश्वः हि
अन्यः अरिः आजगाम । सर्व एवान्य ईश्वरः कर्मागदेवलक्षणः ।
आजगाम यज्ञमागतः । कस्तर्हि नागत । उच्यते । मम इह अहं श्वशुरो
न आजगाम । ममैव वसुक्स्य श्वशुरो वायुः नागतः । यद्यागच्छेत् ।
जक्षीयात् भक्षयेत् । घानाः । उत अपि । सोमं पपीयात् पिबेत् ।
स्वाशितः सुभोजितः पिबेत् । स्वास्ति सुतृप्तः । पुनः भूयः । अस्तं

* सायणभाष्ये मोक्षमूलप्रकाशिते ऋग्वेदस्य पदपाठे च भिन्नः पदपाठो
विद्यते । उद्गीथस्तु मा । अस्मै । तादृक् । इतीदृशानि त्रीणि पदानि चकार । मा । स्म ।
एतादृक् । इति सायणसम्मतः पदवच्छेदः । अस्त्यस्मत्पार्श्वे ऋग्वेदपदपाठस्य पुस्तक-
मेकम् । एष पदपाठः रायणवृत्त इति सप्तमाष्टकस्यान्ते प्रदर्शितम् । तस्मिन् पदपाठे
पूर्वं उद्गीथसदृशः पदविभाग आसीत् । परन्तु पश्चात् केनचित् शोधकेन शोधयित्वा
सायणानुसारी पाठः कृतः ॥

स्वगृहं । जगायात् गच्छेत् । त्वञ्च सर्वेश्वरः तस्मात्तव कथितं मयेतीन्द्रस्य स्तुतिरेव जायते ॥

स रोरुवद्वृषभस्तिग्मशृङ्गो वर्ष्मन्तस्थौ चरिमन्ना पृथिव्याः ।

विश्वेध्वेनं वृजनेषु पामि यो मे कुक्षी सुतसोमः पृणाति ॥ २ ॥

स यजमानः । रोचवत् अत्यर्थं रुचत् ऋग्यजुस्सामलक्षणं
कुर्वन्नित्यर्थः । किमिव । वृषभ इ[व] तिग्मशृंगः । लुप्तोपममेतत् यथा
गोवृक्षः । तीक्ष्णशृंगः । दर्पितं रुचत् अर्दन्तिष्ठन्ति* एवं । अथवा वेदार्थीय-
शब्दाभावादेतत्पदद्वयं यजमानविशेषणं । वृषभो घर्पिता यश-
द्वारेणेति । तिग्मशृंगः । तिग्मं तेजतेरुत्साहकर्मणः । उरसाहशृंगः ।
संस्कृततिग्मगणैः घर्मन् । घर्पिणी मृदुतरे महति । कश्मिन् । सामर्थ्याद्यशे
सोमयागलक्षणे । घरिमन् घरियणिपतरं उरुतरे वेदिस्थाने । पृथिव्याः
प्रययचभूते । आ तस्यै मर्यादया तिष्ठ[मि] मत्प्रसादात्संचरतरे सोम-
राजीह्वमवतीत्यर्थः । किञ्च । विभ्वेषु सर्वेषु । संग्रामेऽप्यपरसु । णामि
क्षामि । स एनं यजमानं । कीदृशं । यो यजमानः । मे ममेन्द्रम्य
स्वभूतौ । कुक्षी । सुतसोमः कृतसोमाभिपयः । संपृणाति सोमेन
पूरयति ॥

अद्रिणा ते मन्दिन इन्द्र तूयान्तसुन्वन्ति सोमान्पिबसि त्वमेषाम् ।
पचन्ति ते वृषभौ अत्ति तेषां पृथेण यन्मघवन्हूयमानः ॥ ३ ॥

आद्रिणाभिषेधप्राप्ताः । ते तवेन्द्रस्य । मंदिनः स्तुत्यस्यार्थाय ।
हे इन्द्र । तूयान् क्षिप्रानचिलंबितान् कर्मघैगुण्यजनितेन प्रायश्चित्ते-
नानन्तरितान् । दशापविश्राद्धोमपात्राद्वा क्षिप्रप्रक्षारिण्योर्येत्यर्थः ।
सोमान्सुन्वन्ति परमया भक्त्याभिपुष्पन्ति ते यजमानाः । तेषामेपा-
मस्मदादीनां स्वभूतान् सोमान् पिबसि त्वग्नेतरेषां । ये च यजमानाः ।
ते त्वदर्थे । परया भक्त्या पचन्ति घृष्टमान् तेषां स्वभूतान् पृथमान् दधि-
भूतानरित्मक्षयसि त्वग्नेतरेषां । कदा पिबसि अरित् । उच्यते । यत्
यदा । हे मघवन् पृक्षणाग्नेन कर्तव्यत्वेन निमित्तभूतेन । दृयमानः
भूतले आहृतो भयसि त्वं तदेत्यर्थः ॥

इदं सु मे जरितरा चिकिद्भि प्रतीपं शापं नद्यो वहन्ति ।

लोपाशः सिंहं प्रत्यञ्चमत्साः क्रोष्टा घराहं निरतक्त कक्षात् ॥४॥

इदं सामर्थ्यं । सु शोभनमभिपूजितमतिशयतवदित्यर्थः । मे मम स्वभूतं । हे जरि[तः] त्वं स्तोतः । आ चिकिद्भि मर्यादया जानीहि । कतमदिवं सामर्थ्यमुच्यते । यदि इच्छाम्यहं । प्रतीपं प्रतिकूलमित्यर्थः । शापमुदकं । नद्यो गंगाद्याः । वहन्ति । किञ्च । लोपाशः रंकुः सिंहं प्रत्यञ्चमात्मानं प्रति गतमत्साः गच्छति यथाय । क्रोष्टा शृगालश्च । घराहमतिशूरं बलपुम्बं च सन्तं । निरन्तग्निरतकग्निरगमयति बलाग्नि-
ष्कालयति । कक्षात् गहनं देशात् ॥

कथा त एतदहमा चिकेतं गृत्सस्य पाकस्तवसो मनीषाम् ।

त्वं नो विद्वान् ऋतुथा वि वोचो यमर्थं ते मघवन्क्षेम्या धूः ॥५॥

कथा कथं केन प्रकारेण । ते तवेन्द्रस्य स्वभूतमेतत्सामर्थ्यं । महमा चिकेतं मर्यादया जानामि । गृत्सस्य मेधाविनः सर्वज्ञस्य । पाक अपि पकप्रज्ञः । तवसः तवसस्य वृक्षस्य महत इत्यर्थः । मनीषां स्तुतिञ्च कर्तुमिति शेषः । त्वमेव नः अस्मभ्यं विद्वान् सर्वज्ञः । ऋतुथा ऋतावृतौ यथाकालं क्रमेणेत्यर्थः । वि वोचः विविधं स्पष्ट-
विशेषणं वा पुनरपि ग्रहि यतः । हे मघवन् । यं ते तव स्तुत्यर्थं अवयवं कुर्मः सास्माकं । क्षेम्या क्षेमे भवा क्लेशरहिता वोढुं शक्या स्तुतिः धूः । तस्मात्तवस्तुत्यवयवमेव वयं क्लेशेन कर्तुं शक्नुमः मन्दबुद्धित्वात्तस्मात् त्वमेवास्मभ्यं एतत्सामर्थ्यं स्तुतिप्रकारञ्च पुनरपि कथयेत्यर्थः ॥

एया हि मां तवसं वर्धयन्ति दिवश्चिन्मे बृहत उत्तरा धूः ।

पुरु सहस्रा नि शिशामि साकमशशुं हि मा जनिता जजान ॥६॥

एवमनेनेतेन प्रकारेण । हि यस्मान्मामिन्द्रं । तवसं महान्तं । स्तुतिमि स्तुवन्तः स्तोतारः धीर्येण वर्धयन्ति । तस्मात् कारणाद्दिवश्चिद् दिवोऽपि । उत्तरा अधिकापराध्या । मे ममेन्द्रस्य । बृहतो महतः स्तुतिः धूरन् साहधूरत पूर्वा महती स्तुतीरुत्साहो वा महाप्रथो वा महानित्यर्थः । किञ्च । पुरु पुरुणि बहुनि । सहस्रा शतानां सहस्राणि । नि शिशामि तनूकरोमि हिनस्मीत्यर्थः । साकं सह युगपदित्यर्थः । कस्मादि

यस्मादशत्रुं अविघ्नानशत्रुं । ना निनिन्द्रं । अनिता सर्वस्य
जनयिता प्रजापतिः । जज्ञान जनितवत् ॥

एवा हि मां तवसं जनुद्वं कर्मेन्कर्मन्वृषामिन्द्र देवाः ।

वर्धो वृत्रं वज्रेण मन्दसानोऽय व्रत्रं महिना दाशुषे वम् ॥७॥

[हि] यस्मादेवमनेनोऽनेन प्रकृतेः । मान्स्वतुत्रं वसुकं
त्वद्रूपाणामवस्थितं सन्तं । तवसं महान्तं । जनुः जानन्ति । जनयन्ति
वा । उग्रं क्रमसहं वा । कर्मन् कर्मणि । अग्निहोत्रादौ वृत्रवधादौ वा ।
वृषणं वर्धितारं । हे इन्द्र । देवाः । हविषां दातारं । ऋत्विग्यजमानं मां
मखादयो वा वेषगणाः । अतः । अवर्धो हन्मि । वृत्रमसुरं मेघं । दाशुषे
हवीषि दत्तवते यजमानाय ॥

वास आयन्परशूरं विभ्रन्वना वृथन्तो अभिविद्धिरायन ।

ने सुद्वं दधतो वक्षणासु यत्रा कृपीटमनु तदहन्ति ॥ ८

देवास आयन् देवेन्द्रेण चोदितास्सन्तो देवासः मरुतो देवाः ।
भायन् गच्छन्ति मेघवधाय । परशून् वज्रान् । अभिस्रन् धारयन्ति च ।
महादेशात् गत्वा घृत्वा च वना घनानि । लुप्तोपममेतत् पदं । यथा घृक्षान्
पशुभिर्बुधन्तः केचित् गच्छन्त्येवं । मेघप्रेक्षैर्बुधन्तः वदितः । रुद्रादि-
मन्यमका देवगणाः । मनुष्यैस्सह । अभि आयन् मेघान् प्रति गच्छन्ति ।
विज्ज । सुद्वं सुष्ठु द्रवितुगन्तवृष्ट्युदकन्दधतः निधारयन्तः । नियमेन
स्थापयन्तः । वक्षणासु नदीषु । यत्र यस्मिन् मेघजाते । कृपीट-
मुदकमनु गच्छन्ति उपलभन्ते । तन्मेघास्तन्दहन्ति भस्मीकुर्यन्ति ।
वज्रपातैश्चूर्णयन्तात्यर्थः ॥

शयः क्षुरं प्रत्यंचं जगाराद्रिं लोकेन व्यभेदमारात् ।

वृहन् चिद्वहेत रंघयानि वेयद्वत्सो वृषमं शूशुवानः ॥९॥

शयः क्षुरं । लुप्तमत्वर्थतद्धितमेतत् पदं । क्षुरयन्तं । दद-
शंतीक्ष्णनखं । सिद्धव्याघ्रज्जादिकं ? बलवत् क्रूरशूरमृगगिरिर्भा ।
अन्यंच वधायान्मानं प्रति जगार गिरति गृह्णाति वा । मारणात् ।

किञ्चाद्रिं पर्वतं हिमवदादिकं । लोकेन लोष्टेन मृत्पिण्डेन
व्यभेदं विविधं भिनशि विदारयामि । आरादूदूरे प्रस्थितमित्यर्थः
किञ्च । गृहन्तश्चित् महान्तमपि हस्त्यादिकं । ऋहते ह्रस्व[ः]य काल
पाकाय* । रंघयानि संसाधयानि वशं गमयानि । यदीच्छानि । मत्त
सादाद्य धयत् गच्छति वत्सः । युद्धाय । वृषमं प्रति शूशुवान् ॥

सुपर्ण इत्था नसमा सिपायावरुद्धः परिपदं न सिंहः ।

निरुद्धश्चिन्महिषस्तर्प्यावान्गोधा तस्मा अयथं कर्पदेतत् ॥१०॥

सुपर्णः पक्षिराद् । इत्था अमुत्र दिवि । नखमात्मीयं । आ सिपाय
आयभ्रान् आयन्धुवान् । इन्द्रार्थं सोमाहरणकाले दिवि पदं इन्द्रमसादा
न्यस्तवानित्यर्थः । अवरुद्धः अयञ्जरेण वृत्तः परिघेष्टितः । सिंह
परिपदञ्च परिपदमिध । यथा परञ्जरस्य परि सर्वतः । पादमायभ्राति
न्यस्यत्येवं । किञ्च । निरुद्धः चित् । चिदित्युपमार्थे । यथा पादेन भ्रन्
केनापि निरुद्धो । महिषः उदकाभाये तर्प्यावान् भवति । एवमिन्द्र
सोमाभाये सृपावानभूत् । प्राक्सोमहरणात्तृपिताय चेन्द्राय तस्मै
तादर्थ्यं चतुर्थ्येवा । सृपितस्य तस्येन्द्रस्यार्थाय । गोधा गमयति घर्णा
निति । गौर्याग्निन्द्रियन्तत्र निहिता गोधा घान् । गायत्र्याद्या । अग्न
अयत्नेन अनायासेन लीलया । कर्पत् आकृष्टवती । दिवस्सकाया
दाकृष्टवतीत्यर्थः । पतत् सोमजातम्मधु वा सोमलक्षणं ॥

तेभ्यो गोधा अयथं कर्पदेतद्ये ब्रह्मणः प्रतिपीयंत्यन्नैः ।

सिम उक्ष्णोऽवसृष्टाँ अदन्ति स्वयं बलानि तन्वः शृणानाः ॥११॥

तेभ्यः । तेषाञ्च देवानामृषीणाञ्चार्थाय । गोधाः घान् ।
गायत्र्यारया । इन्द्रस्यार्थे दशात् ? अयथं कर्पदिति । व्याख्यायार्थे ये
देवा ऋषयश्च । ब्रह्मणः । परिवृद्धः परिवृद्धस्य । स्वभूतैरन्नैः
सोमाख्यैस्तृप्ताः सन्त इति शेषः । प्रतिपीयन्ति हिंसन्तः प्रतिहिंस
न्तीन्द्रेणाभ्यनुज्ञाताः । किञ्च । सिमः । सर्वान् । उक्ष्णः वृषकान् । अवसृष्टान्
इन्द्रेण निवृष्टान् दत्तान् हविर्भूतान्यद्येषु । अदन्ति भक्षयन्ति च ।
स्वयमात्मनैव । शत्रूणां बलानि सेनालक्षणानि वा । तन्वः शरीराणि
शृणानाः सोमे आहृते सति ॥

एते शमीभिः सुशमी अभूवन्त्ये हिन्विरे तन्वः१ः सोम उक्थैः ।
 नृवद्वदन्नुप नो माहि वाजान्दिवि श्रवो दधिपे नाम वीरः ॥१२॥
 एते देवर्षादयः । शमीभिः सोमयागकर्मभिः । सुशमी
 सुकर्माणः । अभूवन् भूताः । ये हिन्विरे संगमयन्ति समर्चयन्ति
 वा । तन्वः स्वशरीराणि । सोमे सोमयागे । उक्थैः शस्त्रैः । य.
 तमीदृशः । स त्वं नृषत् मनुष्यवत् । वदन् इदमया शुभ्रभ्यन्दत्-
 मिति द्यक्षां वाचमुच्चारयन् । नः अस्मभ्यं । उप माहि उपगम्य
 देहीत्यर्थः । वाजान् अघ्नानि यलानि । कस्मादेवमुच्यते । यस्मादि-
 वि द्यलोके । श्रवः दानपतिरिन्द्र इति कीर्ति । दधिपे धारयसि । नाम
 च धारयसि । वीरः दानशूरः इति ।

[एकोनविंशं सूक्तम्]

वने न वा यो न्यधायि चाकञ्जुचिर्वा स्तोमो भुरणावजीगः ।
 यस्येदिन्द्रः पुरुदिनेषु होता नृणां नर्यो नृतमः क्षपावान् ॥१॥
 उत्तरं सूक्तं वने न वा य इति अष्टमैन्द्रं । यस्य पयः तन्वदशः । वने
 न वा यः । चाकन् चाकन्निघातपदमेतत् । अग्निर्वरुधम्मम तस्य
 चाकन्नि[ति] यथ[१] ॥ यच्छब्दसंयन्धाच्च तच्छब्द उत्तरं पादो ।
 यच्छब्देनात्र सामर्थ्यात्स्तोमो निर्दिश्यते यस्सोमः । चाकन् इन्द्रेणात्मनः
 पानं कामयते । यच्छब्दश्रुतेस्तच्छब्दोऽध्याहार्यः । सस्तोमः । वने न वा ।
 नशब्दः संप्रत्ययः । वने न वा यनविकारे वृक्षावयवे पात्रे । द्रोणकल-
 शादने च ध्रुवस्थाख्यादौ वा । मृन्मये न्यधायि निहितः । इन्द्रार्ध-
 मस्माभि र्स्थापितः । किञ्च । शुचिः शुद्धः सर्वदोषरहितः । वां युययो-
 पजीयजमानयोः । स्वभूत स्तोमः स्तुतिविशेषः । हे भुरणी यक्षेन
 सर्वस्य जगतः भर्तारौ । स्वगन्तारौ वा । कर्मानुष्ठाने वा । अजीगः
 इन्द्रस्य गुणानशेषान् गृह्णाति । यस्य स्तोमस्य । इच्छब्दोऽनर्थकः । इन्द्रः
 पुरुदिनेषु बहुष्वदस्सु । होता । हयतीत्यर्थः । तिकर्मा । स्तोता तादृशः । सोम
 इति प्रशंसितेत्यर्थः । मां प्रत्ययमागच्छतु । मागादन्यत इत्याहाता वा ।
 स । इन्द्रस्य गुणानशेषान् गृह्णातीति संबन्धः कार्यः । कीदृशः । नर्यः ।
 नृत्यो दितं नृणां मनुष्याणां । नृतमः प्रहृष्टमनुष्यश्च । क्षपावान् अति-
 १ वादेऽध्याहार्यः ?

किञ्चाद्रिं पर्वतं हिमवदादिकं । लोकेन लोकेन मृतपिण्डेन ।
 व्यभेदं विविधं भिनद्धि विदारयामि । आरादूदूरे प्रस्थितमित्यर्थः ।
 किञ्च । बृहन्तश्चित् महान्तमपि हस्त्यादिकं । ऋहते हस्व[ः]य काल-
 पाकाय* । रंधयानि संसाधयानि वशं गमयानि । यदीच्छानि । मत्प्र-
 सादाच्च वयत् गच्छति वत्सः । युद्धाय । वृषभं प्रति शूशुवानः ॥

सुपर्ण इत्या नखमा सिपायावरुद्धः परिपदं न सिंहः ।

निरुद्धश्चिन्महिपस्तर्प्यावान्गोधा तस्मा अयथं कर्षदेतत् ॥१०॥

सुपर्णः पक्षिराट् । इत्या अमुत्र दिवि । नखमात्मीयं । आ सिपाय
 आयध्रान् आबन्धुवान् । इन्द्रार्थं सोमाहरणकाले दिवि पदं इन्द्रप्रसादा-
 न्यस्तवानित्यर्थः । अवरुद्धः अवजरेण वृत्तः परिवेष्टितः । सिंहः ।
 परिपदन्न परिपदमिव । यथा परञ्जरस्य परि सर्वतः । पादमावभाति
 न्यस्यत्येवं । किञ्च । निरुद्धः चित् । विदित्युपमार्थं । यथा पादेन भद्रा
 केनापि निरुद्धो । महिपः उदकाभावे तर्प्यावान् भवति । एवमिन्द्रः
 सोमाभावे सृपावानभूत् । प्राक्सोमहरणासृपिताय चेन्द्राय तस्मै ।
 तादर्थ्यं चतुर्थ्येपा । सृपितस्य तस्येन्द्रस्यार्थाय । गोधा गमयति घर्णा-
 निति । गौर्यागिन्द्रियन्तत्र निहिता गोधा घाग् । गायत्र्याख्या । अयथं
 अपत्तेन अनायासेन लीलया । कर्षत् आकृष्यती । दिवस्सकाशा-
 दारुष्टवतीत्यर्थः । पतत् सोमजातम्भु या सोमलक्षणं ॥

तेभ्यो गोधा अयथं कर्षदेतद्ये ब्रह्मणः प्रतिपीयंत्यभैः ।

सिम उक्ष्णोऽवसृष्टौ अदन्ति स्वयं बलानि तन्वः भृणानाः ॥११॥

तेभ्यः । तेषाञ्च देवानामृषीणाञ्चार्थोय । गोधाः घाग् ।
 गायत्र्याख्या । - इन्द्रस्यार्थं दशात् ? अयथं कर्षदिति । व्याख्यार्थं ये
 देवा ऋषयश्च । ब्रह्मणः । परिवृद्धः परिवृद्धस्य । स्वभूतैरभैः
 सोमाप्यैस्तृप्ताः सन्त इति शेषः । प्रतिपीयन्ति हिंसन्तः प्रतिहिंस-
 न्तीन्द्रेणाभ्यनुज्ञाताः । किञ्च । सिमः । सर्वान् । उक्ष्णः वृषकान् । अवसृष्टान्
 इन्द्रेण निवृष्टान् दत्तान् हविर्भूतान्यक्षेपु । अदन्ति भक्षयन्ति च ।
 स्वयमात्मनैव । शत्रूणां बलानि सेनालक्षणानि वा । तन्वः शरीराणि
 भृणानाः सोमे आहृते सति ॥

एते शमीभिः सुशमी अभूवन् ये हिन्विरे तन्वः१ः सोम उक्थैः ।
नृवद्ददन्नुप नो माहि वाजान्दिवि श्रवो दधिपे नाम वीरः ॥१२॥

एते देवर्षादयः । शमीभिः सोमयागकर्मभिः । सुशमी
सुकर्माणः । अभूवन् भूताः । ये हिन्विरे संगमयन्ति समर्चयन्ति
वा । तन्वः स्वशरीराणि । सोमे सोमयागे । उक्थैः शस्त्रैः । यः
तमीदृशः । स त्वं नृवत् मनुष्यवत् । यदन् इदम्भया शुष्मभ्यन्दत्त-
मिति व्यक्तां वाचमुच्चारयन् । नः अस्मभ्यं । उप माहि उपगम्य
देहीत्यर्थः । वाजान् अघ्नानि यलानि । कस्मादेवमुच्यसे । यस्मादि-
वि द्युलोके । श्रवः दानपतिरिन्द्र इति कीर्ति । दधिपे धारयसि । नाम
च धारयसि । वीरः दानशूरः इति ।

[एकोनविंशं सूक्तम्]

घने न वा यो न्यधायि चाकञ्छुचिर्वा स्तोमो भुरणावजीगः ।

यस्येदिन्द्रः पुरुदिनेषु होता नृणां नर्यो नृतमः क्षपावान् ॥१॥

उत्तरं सूक्तं घने न वा य इति अष्टमैन्द्रं । यसुक एव तन्वदर्श । घने
न वा यः । चाकन् चाकन्निघातपदमेतत् । अग्निर्वरुधम्मम तस्य
चाकन्नि[ति] यथ[१] । यच्छब्दसंयन्धाच्च तच्छब्द उत्तरे पादे ।
यच्छब्देनात्र सामर्थ्यात्स्तोमो निर्दिश्यते यस्स्तोमः । चाकन् इन्द्रेणात्मनः
पानं कामयते । यच्छब्दश्रुतेस्तच्छब्दोऽध्याहार्यः । स स्तोमः । घने न वा ।
नशब्दः संप्रत्ययः । घने न वा घनविकारे वृक्षावयवे पात्रे । द्रोणकल-
शादने च ध्रुवस्थाख्यादी वा । मृन्मये न्यधायि निहितः । इन्द्रार्थ-
मस्माभिः स्थापितः । किञ्च । शुचिः शुद्धः सर्वदोषरहितः । वा युवयोः
पत्नीयजमानयोः । स्वमृत स्तोमः स्तुतिविशेषः । हे भुरणौ यत्नेन
सर्वस्य जगतः भर्तारौ । स्वगन्तारौ वा । कर्मानुष्ठाने वा । अजीगः
इन्द्रस्य गुणानशेषान् गृह्णाति । यस्य स्तोमस्य । इच्छब्दोऽनर्थकः । इन्द्रः
पुरुदिनेषु बहुष्वदस्सु । होता । ह्यतीत्यर्चतिकर्मा । स्तोता तादृशः । सोम
इति प्रशंसितेत्यर्थः । मां प्रत्ययमागच्छतु । मागादन्यत इत्याह्वाता वा ।
स । इन्द्रस्य गुणानशेषान् गृह्णातीति संबन्धः कार्यः । कीदृशः । नर्यः ।
नृभ्यो हितं नृणां मनुष्याणां । नृतमः प्रकृष्टमनुष्यश्च । क्षपावान् अति-

रात्रे क्रतौ यागानां स्तोतृणाञ्चांगभूतया विशिष्टया रात्र्या तद्वाञ्छे-
त्यर्थः । एवं शाकत्याविरोधेनायमर्थः कल्पित स्थापितः । इदानीं
यास्कपदविधिनार्थं उच्यते । वृक्षे यथा वयः वेः पुत्रः पक्षी । पुत्रः कः
अनुपजातपक्षकः । न्यधायि मात्रा निहितः स्थापितः ? ताचेरित्वे ?
आगच्छन्ती । निरीक्षते तदागमनं कामयते । एवमिन्द्र । धोप्रमागच्छ-
सीन्द्रागमनं वाचकन् चायन् पश्यन् कामयमानो । शुचिः शुद्धः सर्व-
दोषरहितः । थां युवयोः । स्वभूतं तस्तोः ? स्तामः ? हे भुरगौ । अलीगः
गुणप्रह्वारेणन्द्रमागच्छतमेव गृह्णाति । उत्तरार्धार्थः समानार्थः
पूर्वेण ॥

प्र ते अस्या उपसः प्रापरस्या नृतौ स्याम नृतमस्य नृणाम् ।

अनु त्रिशोकः शतमावहन्नन्कुत्सेन रथो यो असत्ससवान् ॥२॥

अस्या वर्तमानायाः । उपसः । अपरस्या आगा-
मिन्याश्च वा उपसः । नृतौ । नृनयने । उद्यकाल इत्यर्थः । ते तव
इन्द्रस्य । स्तुत्या यागेन चाराधने[न] । ॥ स्याम प्रकर्षेण भवेमेत्येत-
द्वाशास्महे वयं । कीदृशस्य । नृणामग्नये नृतमस्य प्रकृष्टमनुष्णस्य ।
कस्मात् कारणात् । स्तुत्या यागेन च । नचाराधनमाशास्महे ।
यस्मात्पामिन्द्रमाराध्य । तय प्रसादात् । स रथः । असत् । भवति ।
ससवान् । तय कुत्सस्य । च । सनिता संशका । सह बह्वन्द्वारेण सं
सेविता । उक्तधायमर्थो मन्त्रान्तरे—यासि कुत्सेन स रथमवस्युरिति ।

प्रायेणायं प्रश्नः । किञ्च । कत् वाहः अर्वाङ् । कदिति कदानुशन्दपर्यायः ।
वाह इत्येतेन पुंसकवाचिना शब्देनेन्द्रं प्रत्यूह्यत इति सोम उच्यते ।
अर्वागिति तद्विशेषणं । कदा । सोमः त्वत् प्रसादात् [त्] फलदानाय
मृत्स्वमुखो भविष्यतीति शेषः । किञ्च कदा वा । तव प्रसादात् । उप मा
मनीषा उपगमिष्यदितां । सर्वार्थदर्शनीप्रज्ञा स्तुतिर्वा सर्वगुणप्राहिणी ।
किञ्च । आ त्वा भाडुपसर्गश्रुतेस्तद्योग्यक्रियापदोऽध्याहार्यः । कदा वा
आराध्य त्वां । शक्यां । शक्तिरन्नगत्यर्थः । अन्तर्णीतण्यर्थः । गमयेयं ।
उपमं वदन्ति किं राधः धनमन्नैः ॥

कदु धुममिन्द्र त्वावतो नृन्कया धिया करसे कन्न आगन् ।

मित्रो न सत्य उरुगाय भृत्या अन्ने समस्य* यदसन्मनीषाः ॥४॥

कत् उ कदा वा । धुममन्नं हविलक्षणमस्मदीयं मध्विति शेषः ।
हे इन्द्र त्वावतः त्वत्सदृशान् मनुष्यान् तस्मात् । कया धिया कया
अनुग्रहधुद्धया । करसे करिष्यसि । कत् कदा वा । नः अस्मान् प्रति ।
आगन् आगमिष्यसि [त्]मित्यर्थः । हे उरुगाय बहुगते बहूनां दत्तानां
गतिभूतेत्यर्थः । विल्लीर्गते वा । सर्वगतीनां मध्ये महागते चेत्यर्थः ।
किमिय । किमर्थञ्च । उच्यते । मित्रः न सत्यः । भृत्यैः यथा कश्चित्त्रिगन्धः
अधिसंघादी भरणाय योगक्षेमवहनाय आपद्यागच्छेत् परया प्रीत्या
एवं । कस्मादेवमुच्यसे । कदा मां प्रत्यागमिष्यसि भरणायेति । यत्
यस्मात् । अन्ने आहारे शरीरस्थितिनिमित्ते । सर्वस्य* सर्वस्यास्मदादि-
कस्य प्राणिनः । असन् भवन्ति । मनीषाः प्रज्ञा अन्नाभिलक्षणाः ॥

प्रेरय सूरौ अर्थं न पारं ये अस्य कामं जनिधा इव गमन् ।

गिरध ये ते तुविजात पूर्वोर्नर इन्द्र प्रतिशिक्षन्त्यन्नैः ॥ ५ ॥

यच्छब्दसंबन्धाद् द्वितीये पादे आरम्भे । ये यजमाना
अस्मदादयः । अस्य तवेन्द्रस्य कामं सोमपानेच्छां गमन् । गमिरत्र
शुद्धोपि [वि]पूर्वो द्रष्टव्यः । अन्तर्णीतण्यर्थवद्द्रष्टव्यः । विगमयन्ति
प्रभूतसोमप्रदानेनापनयन्ति । किमिव । जनिधा इव ।
जनीनाज्ञायानां संभोगकाले शय्यासु धारयिताः पतयो यथा

प्रभूतसंभोगप्रदानेन मैथुनेच्छामपनयन्ति एवं । गिरश्च स्तुतीः ।
पूर्वाः अनादिकालप्रवृत्ताः । पुरोडाशोद्यतेर्ब्रह्म सह । ये नरो मनुष्याः
अस्मदादयो यजमानाः । ते तुभ्यमिन्द्राय । प्रतिशिक्षन्ति
प्रतिकालन्ददति । तान् सर्वानस्मदादीन्यजमानान् । हे इन्द्र । तु-
धिजातु बहुभूत । रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूवेति वचनात् सर्वात्मकत्वं ।
प्रेत्य प्रगमय । संसारस्यान्तं प्रगमयन्तामिव । सूरः अर्थ न यथा सूर्याः
अर्धमन्तारं संसारस्यान्तं गन्तारं योगिनमनुगृह्णन् । अपवर्गं गमयत्येव ।
हृष्टान्तगतोयमर्थः । उत्तर पथ उपनिषत्—सूर्यद्वारेण ते विरजाः
प्रयान्ति यन्नामृतः पुरुषो ह्यव्ययात्मा ।*—इत्येवमाद्यास्तु ।

मात्रे नु ते सुमिते इन्द्र पूर्वी द्यौर्मज्जना पृथिवी काव्येन ।
वराय ते घृतवन्तः सुतासः स्वात्मभवन्तु पीतये मधूनि ॥६॥

मात्रे सर्वस्य निर्मादयौ चावापृथिव्यौ । पूर्वी अनादिकालप्रवृत्ते ।
हे इन्द्र । ते तव । स्वभूतौ । नु क्षिप्रं सुमिते सुनिर्मिते ।
केन मम स्वभूतौ क्षिप्रं सुमिते । उच्यते । द्यौः मज्जना बलेन । पृथिवी
काव्येन कविकर्मणा । मेधाविचेष्टितेन प्रब्रूयेत्यर्थः । यस्मादीदृशेन
महत्त्वेन युक्तः । त्वं तस्मात् । पराय श्रेष्ठाय । ते तुभ्यमिन्द्राय । घृत-
वन्तः अग्निमुखान्त्वा प्रति क्षरणवन्तो दीप्तिमन्तो वा । संस्कृतत्वादाज्य-
संयुक्ता वा । सुतासः अभिपुताः सौमात् । स्वात्मना स्वशब्द आत्म-
वचनः । आत्मेत्यन्ननाम । देवानां । स्वा स्वमन्नं हविर्भागलक्षणं
यस्मिन् स्वस्वादौ ? यज्ञः । तस्मिन् स्वादुनि यज्ञे । अथवा । स्वादुश-
ब्दस्य उकारलोपो द्रष्टव्यः । स्वादुनि मृष्टान्मे । यज्ञे अस्मदीये ।
भवन्तमस्माभिर्दत्तान्तः । किमर्थं । पीतये पानाय । मधूनि मधुररसा-
ग्नानानि अपि हवींषि । अदना दत्तानि भवन्तः ।

आ मघ्यो अस्मा असिचक्ष्ममग्नमिन्द्राय पूर्णं स हि सत्येराधाः ।

॥ वावृषे वरिमन्त्रा पृथिव्या अभि क्रत्वा नर्यः पौंस्यैश्च ॥७॥

आ अस्मै इन्द्राय । अस्येन्द्रस्यार्थः । आ असिचक्ष्म
आभिमुख्येन स्थित्वा परया मन्त्रासिक्तवन्तः । अग्नौ प्रक्षिपन्त आत्विजः

मध्वः मधुरस्य सोमस्य पूर्णममत्रं ग्रहचमसादिकं । अस्मात्
सिक्तवन्तः । यस्मात् । स इन्द्रः । सत्यराधाः सत्यधनः ।
यजमानेभ्यो दातव्यत्वेनाविसंवादिधन इत्यर्थः । तेन च पात्रेणाग्नौ
सिक्तेन तृप्तस्तन् स इन्द्रः । नर्यो नृभ्यो हितः । ववृधे वृद्धवान् ।
वरिष्ठन् वरिष्ठणा । शरीरस्योरुत्वेन । अमर्यादया प्रमाणेनेत्यर्थः । कस्य ।
पृथिव्याः । अभिवृद्धत्वात् । कृत्वा कर्मणा च रसानुपदेन वृत्रवधादि-
केन । प्रज्ञया चा । पौंस्यैश्च बलैश्चेत्यर्थः ॥

व्यानलिन्द्रः पृतनाः स्वोजा आस्मै यतन्ते सखयाय पूर्वीः ।

आ स्मा रथं न पृतनासु तिष्ठ यं भद्रया सुमत्या चोदयासे ॥८॥

सर्वप्रकरया वृद्धया वृद्धश्च सन्निन्द्रः स्वोजा सुबलः ।
आनन्दं व्याप्नोति । पृतनाः संग्रामान् । अप्रतिहन्यमानः
संग्रामेषु शत्रुं जयतीत्यर्थः । किञ्च पूर्वीः । पूर्वशब्दोत्र उत्कृष्टवाची ।
पूर्वा उत्कृष्टा शत्रुसेना । अप्रभवन्त्यः । अस्थैन्द्रस्य । सखयाय
सखिभावाय सखित्वलक्षणाय । अयतन्ते सन्धिं कर्तुमिच्छन्तीत्यर्थः ।
उत्तरोर्ध्वः प्रत्यक्षकृतत्वाद् भिन्नं वाक्यं । स्मेति पदपूरणः ।
न शब्दः परस्तात् प्रयुक्तोऽपि पृतनाशब्दस्य सामर्थ्यादुपमार्थीयः ।
अस्मद्यज्ञं प्रत्यागन्तुं । तं स्वरथमातिष्ठ महतादरेण । क पृतनासु ।
न यथा संग्रामे महतादरेण । रथमातिष्ठस्येवं यं रथं । भद्रया
कल्याण्या । सुमत्या शोभनया प्रज्ञया परानुग्रहवृद्धया । चोदयासे
प्रेरयासे । यज्ञान् प्रति ॥

[त्रिशक्तं सूक्तम्]

उत्तरं सूक्तं प्र देवत्रेति पञ्चदशर्ध्वमध्वेवत्यमैलूपः कवपो ददर्श ।

प्र देवत्रा ब्रह्मणे गातुरेत्वपो अच्छा मनसो न प्रयुक्ति ।

महीं मित्रस्य वरुणस्य धासि पृथुजयसे रीरधा सुवृक्तिः ॥१॥

प्र उपसर्गं यतिना संवध्यते । देवत्रेति अविशेषं । ब्रह्मण
इति तृतीयार्थं चतुर्थी । गातुरिति सोम उच्यते । गुणवृत्त्या स्तुति-
लक्षणेन स्तुयमान इति शेषः । गातुः देवानपो वा प्रतिगमनशीलः
सोम प्रगच्छतु । देवत्रा देवीरपः वसती । वर्यैकधनलक्षणाः ।
अच्छाभि आप्तुं । कस्येव धेगेनागच्छतु । मनसो मनस इव ।

प्रयुक्ति प्रयुक्त्या प्रयोगेण वेगेनेत्यर्थः । अपः प्रतिगते च सोमे त्वमपि
हे मदीयकर्मात्मन् । अध्वर्यवो वा । महीन्धांसि महदन्नं सोमलक्षणं ।
मित्रस्य धरुणस्य चार्थाय । पृथुञ्जयसे विस्तीर्णजवाय । महागतेरि-
न्द्रस्य चार्थायेत्यर्थः । रीरघ संसाधय संस्कुरु । दानयोग्यं कुरु ।
सुवृत्तिं सुष्ठु दोषैर्विवर्जितां स्तुतिं च ॥

अध्वर्यवो हविष्मन्तो हि भूताच्छाप इतोऽश्वीरुशतः ।

अव याश्चष्टे अरुणः सुपर्णस्तमास्यच्चमूर्मिमद्या सुहस्ताः ॥२॥

हीति पदपूरणः । हे अध्वर्यवः हविष्मन्तः अभिषेत्तव्येन
सोमलक्षणेन हविषा तद्वन्तः । यूयं भूतं भवत । सोममभिषुणेत्यर्थः
तदर्थश्च । अगच्छ । आसं गृहीतं । अपः सोमाभिषवांगभूताः ।
एकधनलक्षणाः । इत गच्छत । उशतीः सोमाभिषवांगभूताप
कामयमानाः । उशन्तः सोमाभिषवं कर्तुं कामयमानाः । या अवः ।
आप्तुं गच्छतेति संबन्धः कार्यः । अभिस्सहामिपुतञ्च सन्तन्तम्मूर्सि ।
सोमसंघातं । शोभनकर्मकारिस्वाहा सुवर्णेनालंकृत्वाहा । शोभना
हस्ता येषां ते सुहस्ता अध्वर्यवः । तेषामिदं संबोधनं ॥

अध्वर्यवो ऽप इता समुद्रमपां नपातं हविषा यजध्वम् ।

॥ वो दददूर्मिमद्या सुपूतं तस्मै सोमं मधुमन्तं सुनोत ॥ ३ ॥

हे अध्वर्यवः । अप एकधनलक्षणाः । आहर्तुमिति शेषः । इत गच्छत
यूयं । समुद्रं समुद्रस्थानीयं । अक्षीणोदकजलाशयं । इदानीमुत्तरोर्ध्वं
व्याख्यायते । पश्चात् द्वितीयः पादो व्याख्येयः । अर्थोपं क्रमः जलाशयं
प्रतिगतेभ्यश्च । व शुष्माकं । यस्यार्थाय सोमः पूरयते । सोपाजपात् ।
ददत् ददातु । ऊर्मिमप्समूहम् । अद्य संप्रति । सुपूतं सुशुद्धं । तेन स्वाप्त
समूहेन सह । तस्मै तदर्थमपो न पूतमित्यर्थः । सोममधुमन्तं । मधु-
स्वादोपेतः सुनोता मिपुणुत । यूयमाभिषुत्य च तेन सोमाख्येन
हविषा । अप्सुहितेनापाजपातं । मध्यमं वृष्टिकर्मण्यधिकृतं । देवं यजध्वं ।
यूयं हे अध्वर्यवः ॥

यो अनिष्मो दीदयदप्स्वं तयं विप्रास ईलते अध्वरेषु ।

अपां नपान्मधुमतीरपो दा याभिरिन्द्रो वावृषे वीर्याय ॥ ४ ॥

उत्तरार्धस्य प्रत्यक्षकृतत्वात् एकवाक्यतायै युष्मच्छब्देन
समानार्थो भवच्छब्दः प्रथमेऽर्धेऽप्याहार्यः । यो भवान् । अपात्रपात् ।
अनिभः अनिन्धनः । ददीयत् दीप्यते । अप्सु अन्तः मेघस्थानाम-
पाम्न्ये । यं भवन्तमपात्रपातं । विप्रासः मेघाविनः क्रुत्विम्यजमानाः ।
ईलते स्तुवन्ति । अभरेषु यष्टेषु । स त्वं । हे अपात्रपात् । याभिरवृभिः ।
घसतीर्व्येकघनारूपाभिः । सोमेन मिश्रिताभिः । इन्द्रो वावृधे वर्धते ।
वीर्याय वीरकर्मणे । यत्र घघादिकार्यं कर्तुमित्यर्थः ॥

याभिः सोमो मोदते हर्षते च कल्याणीभिर्युवतिभिर्न मर्यः ।
ता अध्वर्यो अपो अच्छा परेहि यदासिंचा ओषधीभिः पुनीतात् ॥५॥

वतुर्धः पादः पूर्वं व्याख्येयः । पञ्चाद्यथाक्रमं त्रयः पादा
व्याख्येया । यदा आसिञ्चाः । मर्यादया सिञ्चसि । अधिपघण-
चर्मसास्य सोमस्याभिपूयमाणस्योपरिप्राक्षिपस्य । पः यदा च ।
ओषधीभिः । पुनीतात् । ओषधीरत्र सोम उच्यते । बहुवचनश्चावयवा-
पेक्षा । यदा । च । सोमेन सह । दशापवित्रे । सुनास्यवः कदा याभिरग्निः
घसतीर्व्येकघनारूपाभिस्सह । सोमः । मोदते हृष्यति हर्षते च ।
पुनरुक्तपरिजिहीर्षया । अन्तसीत भृशार्थोत्र हृष्यति द्रष्टव्यः । अत्यर्थं
हृष्यति च । किमिष कस्याणीभिः युवतिभिर्न मर्यः । यथाक्रमनी-
याभिः यौवनान्विताभि स्त्रीभिस्सह मनुष्यः किञ्चिदत्यर्थं मोदते ।
पयन्ता आपः । अच्छ । आप्तुं आहर्तुं । परा इहि जलाशयं गच्छ
त्वं हे अध्वर्यो ॥

एवेधूने युवतयो नमंत यदीष्टुशन्नुशतीरेत्यच्छ ।

सं जानते मनसा संचिकित्रेऽध्वर्यवो धिपणापश्च देवीः ॥६॥

एवशब्दः नमन्तशब्दात् परो द्रष्टव्यः । इच्छन्दोऽत्र पदपूरणः ।
यूने अभिपवादिर्मणामात्मना सह मिथयित्रे कत्रेऽध्वर्यवे । युवतयः
सोमेन सह आत्मनो मिथयित्र्यः । यौवनान्विता वा । आपः घसतीर्व्ये-
कघना लक्षणानामन्त एवं प्रह्वीभवन्त्येव उपनमन्त्येवेत्यर्थः । कदा ।
उच्यते । ईमेना आपः । उशन् सोममाभिपवादिर्मणामात्मना-
ध्वर्युः उशतीः । सोमेन सह मिथीभावमभिपवादिर्मणामात्मना-
कामयमानः । अच्छ । आप्तुं आहर्तुमेति गच्छति । कदा । कस्मात्-

कारणादपनमन्ते । यस्मात् सज्जानते सम्यग् जानन्ति । मनसा विशिष्टया प्रज्ञया । सञ्चिकित्रे सम्यक् पश्यन्ति च । विशिष्टेन चक्षुषा । स्वस्वमधिकारं परस्परोपकाञ्च । अभ्यर्चय धिपणा वाक् । स्तुतिलक्षणा । आपदच देवी देव्य ॥

यो यो घृताभ्यो अकृणोदु लोकं यो यो मह्या अभिशस्तेरमुंचत् । तस्मा इन्द्राय मधुमन्तमूर्मिं देवमादनं प्र हिणोतनापः ॥ ७ ॥

य इन्द्रः यः युष्मभ्यमदभ्यः । घृताभ्यः मेघेनाघृताभ्यः वेष्टिताभ्यः । तार्क्ष्यं चतुर्ष्वेषा । युष्माकमपाम्मेघेन वेष्टितानामर्थायेत्यर्थः । आकृणोत् कृणवान् । उ इति पदपूरणः । लोकं स्थनं । मेघादयश्च यः युष्मान्मह्या महत्या । अभिशस्तेः मेघवेष्टनाभिः हिंसातः । अमुञ्चत् माचितवान् । तस्मै इन्द्राय । मधुमन्तं मधुस्त्रादुयुक्तं । ऊर्मिमसंघातं । देवमादनं मित्रादिदेवानां सह मिथीभूयतर्पयितारं । प्रहिणोतनं प्रगमयतास्मद्यहं प्रत्यंगभावाय प्रस्थापयत यूयं हे आपः ।

प्रास्मै हिनोत मधुमन्तमूर्मिं गर्भो यो वः सिन्धवो मध्व उत्सः । घृतपृष्ठमीढ्यमध्वरेष्वापो रेवतीः शृणुता हवं मे ॥ ८ ॥

प्रास्मै हिनोतदृच्छद् संवन्धा द्वितीये पादे ॥ गर्भसारः यवः । युष्माकं स्वभूतः । हे सिन्धवः स्यन्दनशीलाः । मध्वः मधुनः मृष्टरसस्य । उत्सः उत्स्यन्दिनः उत्तिपिता । यच्छब्दसंवन्धात् गर्भः । मधुमन्तं मधुस्त्रादोपेतं । ऊर्मिमसंघातं । घृतपृष्ठं घृतेनाज्येन पृष्ठमीढ्यं स्तुत्यमध्वरेषु यज्ञेषु । ईदृशं सारं युष्मत् संवन्धिनमस्मै अस्वेन्द्रस्यार्थाय । प्रहिणोत प्रगमयत । प्रस्थापयतास्मद्यहं प्रत्यंगभावाय । हे आपः । अस्मभ्यं युष्माभिः । दातव्यं दृष्टादृष्टफललक्षणेन । तद्वत्यं शृणुत हवमाह्वानं घचनमेतदित्यर्थः । मे मम स्वभूतं ॥

तं सिन्धवो मत्सरमिन्द्र पानमूर्मिं प्र हेत य उमे ह्यति ।

मदच्युतमौशानं नभोजां परि त्रितंतुं विचरंतुमुत्सम् ॥ ९ ॥

हे सिन्धवः स्यन्दनशीला आपः । य उमे दृष्टादृष्टफले । अस्मभ्यन्दातुमियत्ति गच्छति । कर्मांगभावं प्रतिपद्यते । तस्मत्सरं मन्दयितारमिन्द्रादिदेवानां तर्पयितारमिन्द्रस्य । पानवाधान्येनेन्द्रेण

चा । तस्य प्य ? स्यं ? ऊर्मिमुदकसंघातं । प्र हेत प्रगमयत प्रेषयतास्मद्यक्षं
प्रत्यंगमावाय । मदच्युत मदस्य च्योतयितारमुत्पादयितारमित्यर्थः ।
औशानं सोमेन सह मिथ्रीमवतु ? कामयमानं । नभोजां नभसि
आकाशे अन्तरिक्षे घृष्टिरूपेण जातं । परि सयंतः प्रितन्तुं प्रयाणां
सयनानान्तनितारं विस्तारयितारं । विचरन्तं विविधं यज्ञपात्रेषु
गच्छन्तमुत्समुत्स्यन्दनमुत्सर्पितारन्देवान् प्रत्यूषं गन्तारमित्यर्थः ॥

आवर्तततीरध नु द्विधारा गोपुयुधो न नियवं चरंतीः ।

ऋषे जनित्रीभ्यनस्य पत्नीरपो वंदस्य सवृधः सयोनीः ॥ १० ॥

अवर्तततीः आवर्ताः अस्मदभिमुखीभूताः । अध अथानन्तरं
क्षिप्रं । द्विधाराः द्विशब्दोत्र अनेकत्वमाश्रयचनः । अनेकधाराः
इत्यर्थः । किमिष । गोपुयुधो न गोपु घृष्टिलक्षणासु अप्सु निमित्त-
भूतास्तु । मेघेन सह युध्यत इति । गोपु यद्विन्द्रः । तस्य । यथा
घृष्टिलक्षणा आप अपर्यन्तधाराः । पवन्नियवज्जिह्वयेन । मिश्रयणीयं
सोमं प्रति । चरन्तीः गच्छन्तीः । अथवा नियवशब्देन यवलूनपादं
उच्यते । लुप्तोपमश्चैतत् पदं । चरतिरपि भक्षणाद्यर्थः । यथा यवलूल-
गाश्चरन्तीः घन्दते कश्चिदेवं । यवलूनपादं स्थानीयं सोमश्चरन्तीः
हेतुभावेन सञ्चर्यन्तीः । एकधाना अपः घन्दस्य प्रणम्य
स्तुहि वा त्वं । हे ऋषे कर्मणान्द्रष्टुं यजमान । कीदृशीरप उच्यते ।
जनित्रीः जनयित्रीः । कस्य । भुवनस्य सयस्य लोकस्य । पालयि-
त्रीश्च । सवृधः सह सोमस्य वर्द्धयितुः । सयोनीः सोमेन सह समा-
सानस्थानाः ॥

दिनोता नो अध्वरं देवयज्या दिनोत ब्रह्म सनये धनानाम् ।

ऋतस्य योगे वि ष्यध्वमूधः श्रुष्टीवरीभूतनास्मभ्यमापः ॥११॥

दिनोत समाप्तिं गमयत वर्धयत वा । नः अस्माकमध्वरं यज्ञं ।
देवयज्या देवयज्याये देवयागार्थमित्यर्थः । दिनोत गमेयत च ।
परिसमाप्तिं वर्धयत् च वा । ब्रह्म स्तुत्याख्यं । सनये लाभाय
धनानाम् । दृष्टादृष्टफलप्राप्त्यर्थमित्यर्थः । ऋतस्य यज्ञस्य । योगे
सम्बन्धे वर्तते यदिदमूध स्थानीयमाधिपवणचर्म । तदेव प्रतिविध्यध्वं
विमुञ्चतात्मानं । सोमरसेन सह मिथ्रीभूतेन रसेन । पूरयतैतदित्यर्थः ।

अथवा अनडुद्भ्यां युज्यत इति योगो हविर्धानशकटं । सामीपि-
कञ्चेदमधिकरणं गंगायां गावश्चरन्तीति यथा । यज्ञस्य सर्वस्य
हविर्धानशकटे सामीपिकाधिकरणभूते । यदिदमूधस्थानीयमधिषवण-
चर्म तदेतत् प्रतिविमुञ्चतात्मानमित्यादिपूर्ववयोज्यं । एतच्च कुर्वत्यः ।
ध्रुवीवरीः सुखवत्यः सुखकर्यः । भूतन भवत । यूयमस्मभ्यं ।

आपो रेवतीः क्षयथा हि वस्वः क्रतुं च मद्रं बिभृथामृतं च ।
रायश्च स्थ स्वपत्यस्य पत्नीः सरस्वती तद्गृणते वयो धात् ॥ १२ ॥

हे आपः रेवती धनवत्यः । क्षयथा ईशिश्वं । वस्वः वसुनः
धनस्य । क्रतुश्च कर्म च । मद्रं कल्याणं सोमयागलक्षणं । बिभृथ
धारयथ पुष्पाथ वा । अमृतत्वामरणधर्माणः । इन्द्रादिवैवञ्च । रायः
धनस्य चास्मदीयस्य । कीदृशस्य । स्वपत्यस्य शोभनपुत्रस्य । सहितस्य
पत्नीः पालयिज्यः । स्थ भवथ । यूयन्तस्मात् कारणात् । सरस्वती
या । का । स्तुतिलक्षणा । तत् वयः तदन्नमुत्कृण्णतत् धात् दधातु । गृणते
स्तुवते मह्यं ।

प्रति यदापो अहभ्रमायतीर्षृतं पयांसि बिभ्रतीर्मधूनि ।

अध्वर्युभिर्मनसा संविदाना इन्द्राय सोमं सुपुतं भरंतीः ॥ १३ ॥

हे आप । यत् । सुपां सुलुगिति द्वितीयाबहुवचनस्यात्र लुक् ।
युष्मान् प्रति अह[भ्रं] अभिमुखन्दएवानस्यहमायतीः अस्मद्यष्टं
प्रत्यागच्छन्तीरंगभावाय । धृतमाज्यं होमसृष्टं । पयांसि उदकानि ।
स्वावयवभूतानि । मधुसदृशानि मृष्टरसानि । बिभ्रतीः धारयन्तीः ।
अध्वर्युभिः सह । मनसा अन्तःकरणेन । संविदानाः संभाषमाणाः ।
इन्द्राय इन्द्रार्थं सोमं सुपुतं सुष्टुतं । भरन्तीः हरन्तीः । हेतुकर्तृत्वे-
नास्मद्यष्टं प्रतिपादयन्तीः ताः युष्मान् स्तौमि प्रणमामि चेति शेषः ।

एमा अगमन्नेवतीर्जीवधन्या अध्वर्यवः सादयता सखायः ।

नि बर्हिषि धत्तन सोम्यासोऽपां नप्रा संविदानास एनाः ॥ १४ ॥

षसतीवर्येकधनारूपाः आपः । रेवतीः धनवत्यः । जीवधन्या
जीवनस्य जीवानां वा वर्धयिज्यः प्रीणयिज्यो वा । आ अगमन् आगता
अस्मद्यष्टं प्रति अंगभावाय एतत्कृत्वा । हे अध्वर्यवः । सादयत

स्थापयत । हे सखायः समानाख्याना घा । तुल्यकर्मविषयविज्ञाना
वेत्यर्थः । क सादयाम । उच्यते । यर्हिपि वेदिस्तरणे । निधत्तन नियमेन
धारयत स्थापयत । हे सोम्यासः सोमसंपादिनः । अपाशप्ता देवेन
चृष्टाधिकारणा सह । संविदानासः संमन्त्रयमाणाः । नो । आपः ।

आगमन्नाप उशतीर्षहिरदं न्यध्वरे असदन्देवयन्तीः ।

अध्वर्यवः सुनुतेन्द्राय सोममभूदु वः सुशका देवयज्या ॥१५॥

अगमन्नागतवत्यः । आपः यसतीवर्षेकधनाण्याः । उशतीः
कामयमानाः । किं । यर्हिरिदं वेदिस्तरणमागत्य याध्वरे यजे ।
आ नि असदन् मर्यादया नियन्त्रणा उपविष्टाः । देवयन्तीः देवान् काम-
यमानाः । तर्पयितुमिच्छन्त्य इत्यर्थः । एतज्ज्ञात्वा । हे अध्वर्यवः सुनुत
अभिपुणुत । इन्द्रायेन्द्रार्थं । सोममिदानीमपां प्रसादात् । अभूत् भूता
संवृत्ता घा । युष्माकं सुशका सुष्ठु शकनीया अयदासाध्या । देवयज्या
सोमेनेन्द्रादिदेवयाग इत्यर्थः ।

[एकत्रिसत्तमं सूक्तम्]

उत्तरं सूक्तं आ नो देवानामित्येकादशार्थं वैश्वदेवमैतूपः कवपो
वदर्थः ।

आ नो देवानामुप वेतु शंसो विश्वेभिस्तुरैरवसे यजत्रः ।

तेभिर्वयं सुपखायो भवेम तरंतो विश्वा दुरिता स्याम ॥१॥

नः उपवेतु अस्मानुपगच्छतु । संप्राप्तोदकन्देवानां विश्वेषां
संयन्धि । शंसः शंस इति कान्तिकर्मा शसः । कान्तिरिच्छा अभिप्रायः ।
अनुग्रहयुद्धिरित्यर्थः । कथमागच्छतु । विश्वेभिस्तुरैः सर्वैः त्वरणैः ।
शीघ्रमित्यर्थः । किमर्थमागच्छतु । अवसे अस्माकं रक्षणार्थं । कीदृशः ।
शंसः । यजत्रः यष्टव्यः पूजयितव्यः । किञ्च । तेभिः तैर्देवैः । सखि-
मिर्त्यर्थः । सुपखायः शोभनसखायः । भवेमेत्याशास्महे । तत् प्रसादाच्च ।
तरन्तः अभिगच्छन्तः । विश्वा सर्वा दुरिता पापानि स्यामेत्येतदा-
शास्महे वयं ।

परि चिन्मर्तो द्रविणं ममन्यादृतस्य पथा नमसा विवासेत् ।

उत् स्वेन क्रतुना सं वदेत श्रेयांसं दधं मनसा जगृम्यात् ॥ २ ॥

विभ्वेपान्देवानां यागार्थं । परिचित् अप्रतिनिषिद्धात्सर्वतः ।
मर्त्तः मनुष्माधिष्ठितः । द्रविणन्धनममन्यात् । मन्यति कान्तिकर्मा ।
कामयेत लब्धुमिच्छेत् । लब्ध्वा च धनमृतस्य यज्ञस्य । यथा यथोक्तेन
मार्गेण । विधिना । नमसा हविरधेन । आविवासेत् परिचरत ।
परिचरणकाले च । उत अपि । स्वेन क्रतुना आत्मीयेन विशानेन ।
मनसेत्यर्थः । संवदेत संवाद्येन सामर्थ्यात् ध्यानमुच्यते । हविर्गृहीत्वा
वषट् करिष्यन् विभ्वान् देवान् मनसा ध्यायेदित्यर्थः । विभ्वेदेवा
यागानन्तरञ्च । तत् प्रसादाच्चेयांसं । पश्यसि । अंतरन्दक्षं वृक्षं
सर्वव्यापिनं । मनसा ध्यानसाधनेन । अन्तःकरणेन । जगृभ्यात् अत्यर्थं
गृहीयाद्ध्ययेच्छलितञ्च यतः ? चिन्तयामन्येव समादध्यादित्यर्थः ।

अधायि धीतिरससृग्रमंशास्तीर्थे न दस्ममुप यंत्यूमाः ।

अभ्यानश्म सुवितस्य शूपं नवेदसो अमृतानामभूम ॥ ३ ॥

अधायि निहिता स्थापिता प्रयर्त्तितास्माभिः । धीति
देवया । इदानीं अससृग्रं असमानसृष्टिं । उत्कृष्टजन्मान-
मित्यर्थः । किं । विभ्वेदेयसंघः । अंशाः हविर्भागाः । तदर्थेन तीर्थ-
देशेन दस्मं शत्रूणामुपक्षपयितारं दर्शनीयं वा । उपयन्ती लोडधेन
लद् लोड्या । उपयन्तु उपगच्छन्तु । स्वीभवन्तः ? ऊमाः अवितार-
तर्पयितारः । वृत्ते च सति सर्वदेयगणे तत् प्रसादाद्ययं अभ्यानश्म
व्याप्नुयाम प्राप्नुयामेत्याशास्महे । सुवितस्य सु इत्यस्य सुगतस्य
स्वर्गादिकस्य । सूतस्य वा । प्रजायां संयन्धि श्रूयं बलं । सुखलक्षणं
स्वर्गसुखमपत्यसुखं धेत्यर्थः । किं । नवेदसो अमृतानामभूम न न-
धेत्येतस्मिन्नर्थे । नवेदशब्दं वैयाकरणा निपातयन्ति । नम्राणपान्न-
धेदानासत्येति । न न वेत्तारो धेत्तर एव स्वरूपतो ज्ञातार एव । धयं ।
अमृतानामभूम भवेमेत्येतदाशास्महे ।

नित्यश्चाकन्यात्स्वपतिर्दमूना यस्मा उ देवः सविता जजान ।

भगो वा गोभिरर्यमेमनज्यात्सो अस्मै चारुशुद्धयदुत स्यात् ॥४॥

नित्यः कल्पावस्थायी प्रजापतिः । चकन्यात् कामयतां । किं ।
सामर्थ्याद् दृष्टादृष्टफलं तस्मै दातुं । स्वपतिः स्वसां प्रजानां स्वामी ।

दमूनाः दममना वा दान्तमना वा* । कस्मै । यस्मै यजमानाय मह्यं ।
देवः सविता । जजान जनितवान् । दृष्टादृष्टफलं च दातुं छदयन्
कामयतामित्येतदाशास्महे वयम् ॥

इयं सा भूया उपसामिव क्षा यद्भुक्षुमंतः शवसा समायन् ।

अस्य स्तुतिं जरितुर्भिक्षमाणा आ नः शुग्मास उप यन्तु वाजाः ॥५॥

यत् । सुपां सुलुगिति द्वितीयैकवचनस्य लुक् । हति पदपुरणः ।
यां स्तुतिं यागक्रियां वा । प्रति क्षुमन्तः । क्षु शब्देनाज्ञमुच्यते ।
शब्दे वा । हविरन्नेनाज्ञवन्तः शब्दवन्तो वा । स्तुतिमन्तः
कीर्तिमन्तो वेत्यर्थः । के । देवाः सर्वे । शवसा सर्वेण बलेन । समा-
यन् समागताः संप्राप्ताः । सेयमस्मदीया स्तुतिः यागक्रिया वा
भूयाः । पुरुषव्यत्ययः कार्यः । भूयाः भवतु । किं । सामर्थ्याद् देवानां
व्याप्या । किमिव । उपसामिव क्षाः यथोपं द्यावापृथिवी । पयं
देवप्रसादात् सगुणा भवतु । सगुणत्वाच्च देवाः परया प्रीत्या अंगभाष-
मुपगच्छन्वित्यवत्यर्थः ॥

अस्येदेपा सुमतिः पप्रथानाभवत्पूर्व्या भूमना गौः ।

अस्य सनीला असुरस्य योनौ समान आ भरणे विभ्रमाणाः ॥६॥

अस्य इत् । इच्छन्देऽत्र उपमार्थे पूर्वशब्दाच्च परो द्रष्टव्यः ।
अस्य यजमानस्य । स्वभूता यपा सुमतिः सुस्तुतिः । पप्रथाना
विस्तार्यमाणा । अस्मामिः क्रियमाणा इत्यर्थः । अभवत् भूता संवृत्ता ।
पूर्वा इत् पूर्वकालीनेय । पूर्वस्मिन्काले यादृशी उत्कृष्टा स्तुतिरसीत्
तादृशी इदानीमपि संजातेत्यर्थः । भूमना भूता बहुत्वेन च युकेति
शेषः । सर्वदेवसंघ्नित्वात् बह्वीय संजातेत्यर्थः । गौः सर्वान्देवान्प्रति
गन्त्री च संवृत्तेत्यर्थः । एतज्ज्ञात्वा सर्वे देवाः । सनीलास्समानस्थानाः ।
अस्य मम यजमानस्य असुरस्य प्रज्ञावतः । स्वभूते योनौ स्थाने
पञ्चाय्ये वेद्याय्ये वा । समाने सर्वदेवाः । साधारणे भरणे सर्वस्य
जगतोधारणसमर्थे पोषणसमर्थे च । आ इत्युपसर्गध्रुतरागच्छन्ति-
ति शेषः । कथं भूता आगच्छन्तु । उच्यते । विभ्रमाणाः दृष्टादृष्टफल-
मस्मभ्यन्धारयन्तः । गृहीत्वेत्यर्थः ॥

किं स्थिद्वनं क उ स वृक्ष आस यतो धावापृथिवी निष्टतक्षुः ।
सन्तस्थाने अजरे इतऊती अहानि पूर्वीरूपतो जरन्त ॥ ७ ॥

किं स्थिद्वनं किं पुनः तदुपादानकाष्ठमृत्पिण्डस्थाना-
पमस्य प्रश्नस्य प्रतिवचनसामर्थ्यात् प्रधानमिति द्रष्टव्यन्तस्यो-
पादानकारणत्वात् । कः उ सः वृक्षः आस कश्च पुनस्समूलकारणं वृक्षः
पृथिवीस्थानः । यस्याप्ययः प्रधानमुपादानकारणमस्य प्रतिवचन
मानसंभूयस्थिते ? वा । सुप्रतिष्ठिते वा इत्यर्थः । अजरे जरावर्जिते ।
इत पश्यः प्राकृतेभ्यो देवेभ्यः ऊतीरवनं रक्षणं ययोः ते इतऊती ।
सामर्थ्यात् परमात्मा तस्य मूल कारणत्वात् । यतः । उपादानकारणा-
न्मूलकारणाच्च धावापृथिवी निष्टतक्षुः । तक्षति करोति कर्मा । निष्कृष्य
कृतयन्तो देवा विभ्वस्तुज । कीदृश्या धावापृथिव्यौ । सन्तस्थाने संभूय-
स्थिते वा इत्यर्थः । अजरे जरावर्जिते । इतऊती इत पश्यः प्राकृतेभ्यो
देवेभ्यः ऊतीरवनं रक्षणं ययोस्ते इतऊती । रक्षितेत्यर्थः । अथवा
इतश्चेतश्च गतिर्वृद्धिर्वा ययोस्ते इतऊती । सर्वतो गते वृद्धे वेत्यर्थः ।
अहानि पूर्वी अनादिकालप्रवृत्ताः । उपसक्ष निष्टतक्षुः देवा । ये एवं
सामर्थ्ययुक्ता देवाः तान् सर्वे स्तोतारः जरन्त स्तुवन्तीत्यर्थः ॥

नैतावदेना परो अन्यदस्त्युक्षा स धावापृथिवी विभर्ति ।

त्यचं पवित्रं कृणुत स्वधावान्यर्दी सूर्य न हरितो वहन्ति ॥ ८ ॥

न पतायत् । नैतावदेवजातं सामर्थ्ययुक्तं । किन्तु हि एना
पश्यो देवेभ्यः । पर उतरुष्टः अन्यदस्यः हिरण्यगर्भोऽस्ति । उक्षा
सेका । प्रजानां सृष्ट्यर्थः । स हिरण्यगर्भः परमसूक्ष्मो वायुरूपो
लिङ्गात्मा अन्तरनुगविद्य धावापृथिवी विभर्ति धारयति । किञ्च ।
त्यचं पवित्रं मन्त्रं तन्मयीमात्मयान्त्वचन्तनुमित्यर्थः । दीप्त वा
मन्त्रं । कृणुत करोतु । स्वधावान् । कदा करोति । यत् यदा रश्मः
त्यचं सूर्य । हरितः अभ्यान् वहन्ति । तदा देवसृष्टेः प्रागित्यर्थः ॥

स्तेगो न क्षामत्येति पृथ्वा मिहं न वातो वि ह वाति भूम ।

मित्रो यत्र वरुणो अज्यमानोऽग्निर्वने न व्यसृष्ट शोकम् ॥ ९ ॥

स्तंगः । सूर्य एष शब्दसंघातयोः । रश्मिसंघात

आदित्यः । क्षां पृथिवीं पृथ्वीं विस्तीर्णा । नात्येति नामच्छति
तेजसा समस्ताश्च व्याप्नोति । पृथिवी स्तूयते । मिहं सर्वस्य सेक्ति ।
वृष्टिः । वातः मध्यस्थानो देवो वृष्टिकर्मण्यधिकृतः । न ह नैव । विचान्ति
वातिरत्रान्तर्णीतण्यर्थो द्रष्टव्यः । विविधं गमयति । भूम भूम्ना बहुत्वेन ।
सर्वा वृष्टिश्च पातयत्यसामर्थ्यात् सावशेषामेव पातयतीत्येवं वृष्टिः
स्तूयते । अथवा । स्तेनो रश्मिसंघातरूपमविविधं गमयति भूमिं
प्रातः सायशेषामेष चर्पतीति वातः स्तूयते । यत्र प्रजापतौ । मित्रश्च
यद्वनश्च । कल्याणं कर्मनीयं सामर्थ्यं ..... ॥

[द्वारिगतसमं सूक्तम्]

अश्वेनवित्क्षेत्रविदं ह्यप्राद् स प्रैति क्षेत्रविदानुशिष्टः ।

एतद् भद्रमनुशासनस्योत सति विंदत्यंजसीनाम् ॥ ७ ॥

४ अनुशासनस्य मार्गोपदेशस्य । उत अत अपि । स्मृति मार्ग ।
विन्दति लभते ॥

अद्येदु प्राणीदममग्निमाहापीवृतो अधयन्मातुरुधः ।

एमेनमाप जरिमा युवानमहेलन्वसुः सुमना बभूव ॥ ८ ॥

महाभाग्ययोगात् सर्वात्मभावात् तद्धर्मत्वमापन्न इन्द्र
स्तूयते । अद्य इत् अद्येव । [३] इति पदपूरणः । म आनीत्
प्राणिति जीवति । इत्यप्यया केनचित् प्राणिरूपेणाद्येन जानः सन्
अद्येव जीवित्वा स्वेच्छया श्वो मरणेन इत्येत इत्यर्थः । अद्य प्रहणञ्च
प्रदर्शनार्थः । गर्मस्त्राये तत् क्षणं जीवति । हिरण्यगर्भात्मा आमहा-
प्रलयजीवति । एवं सर्वत्र यथाकालं योज्यं । किञ्च न । जीयन्मेव
केवलमरणं वा कालाः कुर्वन्ति सर्वभूतारमकस्य इन्द्रस्य । किन्तर्हि ।
अममन् । अमं रोगे । रोगञ्च कुर्वन्ति । इमा इमानि । अहा अहानि काला
इत्यर्थः । किञ्च । अपीवृतः वाय्वादि सन्निरोधार्यं यज्ञेणाच्छादितः
शिशुरूप इन्द्रः । अधयत् विवति । स्वस्याः मातुः देव मनुष्यादि
सर्वजातिस्थाया स्वभूतं ऊचः ऊचस्थं स्तनमित्यर्थः । किञ्च ।
आ ईमनं आप । ईमिति पदपूरणः । एनमिन्द्रं मर्यादया व्याप्नोति ।
जरिमा जराभावः जरेत्यर्थः । युवानन्तरुणं सन्तं । किञ्च । अहेलन्

अकुप्यन् । प्रवसुः प्रशस्तः । सुमनाः शोभनबुद्धिः प्रसन्नचित्तश्च ।
यभून् भवति । देवादि भावेस्थितः महामाग्ययोगादिन्द्रो यद्यद्रूपं
कामयते तद् भवति तद्वर्मायेति समस्तार्थः ॥

एतानि भद्रा कलश क्रियाम कुरुश्रवण ददतो मघानि ।
दान इदो मघवानः सो अस्त्वयं च सोमो हृदि यं विमर्षि ॥३॥

एतानि । भद्रा भद्राणि कल्याणानि शोभनानि । स्तोत्राणि
हवींषि च । हे कलश कलाशयन सर्वकलाधारपरिपूर्ण ।
अथवा कलशसदृश कलशवदुदकाधारेत्यर्थः । अथयान्तर्णीतमत्वर्य-
मेतत् पदं । द्रोणकलशवन्निन्द्र क्रियाम कृतवन्तो वयं । हे कुरु श्रवण ।
कुरु प्रातिवजः । कुरुणामृत्विजां स्वभूतानां स्तुतीनां श्रोतः । कस्या
र्थाय कृतवन्तो वयं । ददतः मघानि स्तानृभ्यो यष्टृभ्यश्च धनानि
यच्छतः । तथेन्द्रस्यार्थं । एतच्चात्वा प्रत्युपकारार्थं दानं उद्दि-
ष्टोऽस्मभ्य इप्सितार्थानां वः । मघवान् इत्युभयत्र व्यत्ययेन बहुवचनं ।
यः तत् स्वभूतम् । हे मघवानः मघवन्धनयन् इन्द्र । इति तच्छ्रुतैः
यच्छुद्धेऽध्याहार्यः । यो ताका मियो वा आत्मा सः अस्तु भवतु । अयञ्च
सोमः । दाता । हृदि तथेन्द्रस्य हृदये । यं सोमं । हेतुकर्तृत्वेनाहं
विमर्षि धारयामि ॥

घनवासी विनिर्गताचार्योद्गीथस्य कृतो ऋग्वेदभाष्ये पञ्च-
पञ्चाशोऽध्यायः ॥ कालहा शूळघृक् पातु शंकरः यास्कापनः ॥

[त्रयविंशत्तमं सूक्तम्]

उत्तरं सूक्तं प्रमेति पञ्चत्वे विभवेदं कथपो ददर्श ।

प्रमा युयुजे प्रयुजो जनानां वहामि स्म पूषणमन्तरेण ।

विश्वे देवासो अध मायस्वन्दुः शासुरागादेति घोष आसीत् ॥४॥

मा मां कथयं । प्रयुयुजे देवयागकर्मणि प्रयुक्तवन्तो
विश्वेदेवाः । कीदृशाः । प्रयुजः जगति स्थित्यर्थः याग-
कर्मणि धनदानेन प्रयोक्तारः । तेषां यजमानानान्तैश्च देवयागकर्मणि
सन् अहं वहामि 'स्मोत्तरेलह चेति, स्म शब्दयोगात् ? भूते
लह उदधानस्मि प्रापितवानस्मि । स्तुतीर्हवींषि च । पूषण-
मादित्यं प्रति । क स्थितो वहामि स्म । उच्यते । अन्तरेण मध्येन ।

कस्य । सामर्थ्यात् अग्नीनान्देवानां द्यावापृथिव्योर्धा । देवयागकर्मणि प्रयुज्य च । विभ्ये देवासः सर्वे देवाः । अध अध । मां यजमानं कथपाख्यं । अरक्षन् रक्षितवन्तः । कुनः । दुश्शासुः दुश्शासनात् । शत्रोः असुरराक्षसादिकात् । रक्षितृणाञ्च तेषान्देवानां घोषः जहि जहीत्यादि शब्द । आगारसर्वस्य लोकस्य कर्णपथमागत । सर्वेण श्रयत इति । एतदासीत् अमूर्ध्वचनं । पथमतीते । काले । मे । संप्रसादा आसुः ॥ इदानीं देवेष्वप्रसन्नेषु ।

सं मा तपन्त्यभितः सपत्नीरिव पर्शवः ।

नि बाधते अमतिर्नमता जसुर्वेन वेचीयते मतिः ॥ २ ॥

मृषो न शिक्षा व्यदन्ति माध्यः स्तोतारं ते शतक्रतो ।

सकृत्सु नो मघवन्निन्द्र मृलयाधा पितेव नो भव ॥ ३ ॥

इदानीन्तु देवप्रसादादपेतं मा संतपन्ति अज्ञाभावा-
दावाच्यात् कुशलयनाच्च दुःखयन्तीत्यर्थः । अभितः उभयतः ।
उभयोरपि पार्श्वयोरित्यर्थः । पर्शवः किमिव सन्तापयन्ति । सपत्नीव ।
यथा सपत्न्यः समानभर्तृका स्त्रियः भर्तारं परस्परं वा सन्तापयन्त्येवं ।
किञ्च । नि बाधते संपीडयति अमति रक्षा[नं]सर्पाद्येषु संमोहः नम्रता
च नि बाधते । नम्रतया चात्र निर्धनत्वं लक्ष्यते । दारिद्र्यञ्च मा सं पीडय-
तीत्यर्थः । जसु जति ताडने । शत्रुताडनञ्च निबाधते । किञ्च । येनः
पक्षिण इव यथा पक्षिणो मनः कंपते शाकुनिकव्यथादिभयात् एवं
प्रमतिः मनःवेपते शत्रुभयात् । शिक्षापरा शिक्षातेः कः प्रत्ययः । छान्द-
सत्वात् सकारस्य शकारः । द्विवचन प्रकरणे मृकणादीनां क ? इति
द्विवचनं । 'बहुलं छन्दसीति अभ्यासस्य इत्वं । कोस्यार्थः वायितानि
सूत्राणि तानि हि अन्न, लिप्तरागान् शौचार्हाणि वेष्ट्यन्त्येचर्यामथवा लोके
शस्त्रिग्रहं प्रजननं प्रसिद्धं तत्पादद्वयाच्च पुच्छं शिक्षमुच्यते । यथा मूषिका
माण्डके वा प्रक्षिप्योत्तार्य च विविधं मक्षयन्ति । एवं मा मां । असंपाद्यमाना
आध्यः आधयः यागमोगकामा विविधं अर्दयन्ति दुःखयन्ति । स्तोतारं
सन्तं । ते तव । हे शतक्रतो बहुकर्मन् एतच्चात्मा सकृत्सततं । नः

अस्मान् । हे मघवन् धनवन् इन्द्र मूल्य इप्सितार्थप्रदानेन सुष्ठु सुख्य ।
अथ अथ । पिता इव प्रियदितयोः नः अस्माकं भव ॥

कुरुश्रवणगावृणि राजानं त्रासदस्यवम् ।

मंहिष्ठं वाघतामृषिः ॥ ४ ॥

इन्द्रादिदेवाभ्यनुज्ञया कुरुश्रवणं । कुरव ऋत्विज उच्यन्ते कर्मणां
कर्तृत्वात् । तेषां स्तुतीनां श्रोतारं सततयाजिनमेतन्नामानं वेत्यर्थः ।
आवृणि मर्यादया वृणोमि प्रार्थये । देवयागार्थन्धनं राजानं त्रासदस्यवं
त्रसदस्योः पुत्रं मंहिष्ठं अतिशयेन महितन्दातारन्धनानां । केषामर्थाय ।
वाघतां । वाघत ऋत्विज उच्यन्ते । यस्येत्यादित्यो निर्मिश्य मानावा-
घातः । तेषामर्थाय ऋषिरहं कवयः ॥

यस्य मा हरितो रथे तिस्रो वहन्ति साधुया

स्तवै सहस्रदक्षिणे ॥ ५ ॥

लब्ध्या राजतो धनमनन्तरं किं करोषीति चेदुच्यते । यस्ये-
त्यादित्यः निर्दिश्यते । हरिसंयन्धात् यस्यादित्यस्य [स्व]भूता हरित तिस्र-
हरि संज्ञका अभ्याः । तयोर्मध्यमाः रथे नियुक्तास्सन्तः । मा मां कवयं
यजमानं । प्रतिवहन्ति प्रापयन्त्यादित्यं । कथं वहन्ति । साधुया प्रथम-
स्य कवचनस्य कठान्दसं याः । क्रियाविशेषणश्चैतत् । साधु शोभनं ।
स्तवैः स्तोमि । सहस्रदक्षिणे बहुदक्षिणे यज्ञे जपेयादौ ।

अतः परं यस्येति सूक्तशेषे मृते मित्रातिथौ नृपे उपमध्रवसः
ऋहादपिः शोकमपनुदत् ॥ यस्य प्रस्वादसो गिर इत्यनेन सूक्तं शेषमृतेन
चतुर्जचेन यगौ मृते देहान्तरं गते सति मित्रातिथिनास्ति नृपे राजनि
उपमध्रवो नास्त्रः मित्रातिथे राहः पुत्रस्य शोकं ऋहादेवापनुदत्
अवनीतव नृपिः कवयः ॥

यस्य प्रस्वादसो गिर उपमध्रवसः पितुः ।

क्षेत्रं न रण्वमृचुपे ॥ ६ ॥

यस्य ऊचुव इत्यनयोस्सामानाधिकरण्याद् ऊचुव इति
पष्ठमर्थे चतुर्थी । लिङ् वात्र वर्तमाने । 'छन्दसि लुङ्लङ्लिट्' इति ।
यस्य मित्रातिथिनास्त्रा राहः उपमध्रवसः तव पितुः । ऊचुवः प्रवृत्तः

भाषमाणस्य । प्रत्यादसः प्रकर्षेणास्वद्यः मधुराः गिरः वाचः दृष्टन्तेन
तुल्यत्वं नामधेयात् रण्वं रमणीयाः चित्तप्रीतिकरा इत्यर्थः । किमिव ।
क्षेत्रक्षरण्वं । यथा क्षेत्रक्षरण्वं यथा क्षेत्रं ब्रह्मादि सस्यसंपन्नं रण्वं
रमणीयं चित्तप्रीतिकरमेवं वाक्यार्थस्यापरिसमाप्तत्वात् उत्तराया
एकवाक्यता योज्या ॥

अधि पुत्रोपमश्रयो नपान्मित्रातिथेरिहि ।

पितुष्टे अस्मि वंदिता ॥ ७ ॥

प्रियवचनेन संबोद्धोपमश्रवः उपमश्रवसमृषिगाह कवपः ।
हे पुत्र उपमश्रवः हे नपान् इत् प्राणात्रक । मित्रातिथेर्मित्रा-
तिथिनाम्नो राज्ञः । अधि इहि अवगच्छ जपजानां हि । किमुच्यते । 'पितुष्टे
अस्मि वंदिता, पूर्वस्यामृचि यस्येति ध्रुतेः तस्येत्यध्याहार्यम् । तस्य पितुः ।
ते तय उपमश्रवससंयन्धिनः । अस्मि भवामि । वन्दिता स्तोता
पुरोहितः ऋषिवेत्यर्थः । एवं सति । त्वाञ्चादृशं तुल्यशोकौ पतज्ज्ञा-
त्वा मा शोकं कार्याः । अहं तव पितुस्थानीयो जीवामीत्यभिप्रायः । किञ्च ॥
यदीशीयामृतानामृतं वा मर्त्यानां । जीवेदिन्मघवा मम ॥ ८ ॥

यदि । ईशीय ईश्वरोऽहं स्यां । अमृतानान्देवानामृतं वा
मर्त्यानां मनुष्याणां । देव मनुष्यादिकस्य सर्वस्य मरण हेतोः
निर्धारणे यद्यहं समर्थः स्यामित्यर्थः । ततः किमुच्यते । जीवेत् इत्
प्राणान्धारयेद्देव न म्रियेत एवेत्यर्थः । मघवा धनधानीभ्यरो राजा
मित्रातिथिः । मम कवपस्य पुरोहितभूतस्य याज्य इति शेषः । अन्यथा
कवप कथ्येत ॥

न देवानामति व्रतं शतात्मा च न जीवति ।

तथा युजा वि चावृते ॥ १० ॥

देवानां ब्रह्मर्षीणो । व्रते कर्म मयोदाकारलक्षणमि[त्यर्थः] ।
अतोऽयं शतायुर्वै पुरुषः । दैवैर्यो दया कृता तां स्वकर्मानुरूपाञ्च उल्लं-
घ्यते इत्यर्थः । शतात्मा च न बहुशरीरवीर्यमतिरपीत्यर्थः । मृष रावणा-
दिकः न जीवति । कस्मात् । यस्मात् । तथा तेन प्रकारेण । शतं वर्षाणि
पुण्यो जीयतीति स्वकर्मानुरूपञ्चेत्यनेन प्रकारेणेत्यर्थः । उत्पात्ति स्थिति

प्रलय करणेन । युज्यत इति युक् प्रजापतिः तेन युजा प्रजापतिना ।
विवृते विद्यतिताभिर्मितजगादित्यर्थः । एतद्वात्वा मा शोकं कार्याः ॥

[चतुर्विंशत्तमं सूक्तम्]

प्रावेपा मा बृहतो मादयन्ति प्रवातेजा ईरिणे वर्धुतानः ।

सोमस्येव मौजवतस्य मक्षो विभीदको जागृविर्मह्यमच्छान् ॥१॥

प्रवेपाः प्रवेपिनः प्रकंपनशीलाः । अक्षाः । मा मां । बृहतः
महतः विभीतकस्य संयन्धिनः फलत्वेन फलानीत्यर्थः । मादयन्ति
हर्षयन्ति । प्रवातेजाः प्रवरवाते काले वर्षासु प्रवर्णे वा प्रदेशे जाताः ।
ईरिणे अप्सरे । वर्धुतानाः वर्तमानाः । न च मा मां मादयन्ति । किं
सहिं । सोमस्य इय यथा सोमस्य । मौजवतस्य भूजवत्पर्वते जातस्य ।
मुक्षकः पानं यजमानादीनित्यर्थमुदयत्येयं । विभीदकः विकारः अर्थः ।
जागृ विजयपराजययोः । हर्षशोकाभ्याञ्जागरण्यस्य कर्ता । मह्यमद्वितीयार्थे
चतुर्थी । मामच्छान् अन्तर्णीत भृशार्थमेतद्द्रष्टव्यम् । अचच्छदं अत्यर्थं
मादयति । केन । सामर्थ्यात् हर्षेण ॥

न मा मिमेथ न जिहील एषा शिवा सखिम्य उत मक्षमासीत् ।

अक्षस्याहमेकपरस्य हेतोरनुव्रतामप जायामरोधम् ॥ २ ॥

मा मां । न मिमेथ नाकृष्यती सुशीलावत्त्वात् । न जिहीले
नाबिलजा वितपति सुचरितत्वात् । अथवा न चुकोधैषा ।
एषा मम जाया । किञ्च । शिवा सुखा । आसनप्रदान पादप्रक्षाल-
नादि यथहप्रतिपत्त्या सुखकरीत्यर्थः । सखिम्यः सखिभूतेभ्यः
किर्तव्येभ्यः । न केवलं मम । सखीभ्य एव सुखाते अपि मह्यमासीत्
सुखा एयं गुणविशिष्टां स हि । अक्षस्य एक परस्य एकः परः प्रधान-
यस्य स एक परः तस्य एक परस्य पराजयप्रधानस्येत्यर्थः । अथवा
एकपरस्य एक कृताय प्रधानस्य हेतोः कारणात् अक्षनितघतेन
निमित्तेनेत्यर्थः । अनुव्रतां अनुगतकर्माणं अनुकूलामित्यर्थः । जाया
भार्यामहमेव । अरोधं उपरोधितवानस्मि वित्तनाशेन दुःखित-
कृतवानित्यर्थः ॥

द्वेष्टि श्वश्रूष जाया रुणाद्धि न नाधितो विन्दते मर्दितारम् ।

अश्वस्येव जगतो वस्यस्या नाहं विन्दामि कितवस्य भोगम् ॥३॥